

श्रीः ।

अविधनौयानमीमांसा.

श्रीकाशशीषवेङ्कटाचलशास्त्रिणा

विरचिता.

इयं च

क्षेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना
मुम्बय्या

स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम्) वर्णयन्त्रालये
ङ्गलित्वा प्रकाशं नीता.

संवत् १९५९, शके १८२४.

अस्य सर्वोथिकारा: “श्रीवेङ्कटेश्वर” वर्ण यन्त्रालया-
ध्यक्षाधीना: सन्ति.

हिंज हाईनेस सरमदे-राजाहाये हिन्दुस्थान राजराजेन्द्र श्रीम-
हाराजाधिराज सवाई सर माधवसिंह बहादुर जी० सी० एस०
आई० जयपुर राजकुलतिलकजीकी जय हो !!!

समर्पणम् ।

श्रीमन्माधवसिंहभूपतिमणे सद्गुरक्षाऽदरिन्
 नानासद्गुणरत्नहारवलयिन्सद्वीसहायात्मक ॥
 राजस्त्वां शरणं गतेन हि मया नत्वोपहारीकृतो
 ग्रन्थोऽयं बहुभिः सुदामसहशोऽभूवं नृकण्ठीरव ॥ १ ॥
 ग्रन्थोऽयं क्षेमराजेन कृष्णदासार्थसूनुना ॥
 समर्पितो भूमिपतेरधिकानन्ददायकः ॥ १ ॥

श्रीमतां महाराजानां पूर्णप्रेमाभिकाङ्क्षी—
 खेमराज श्रीकृष्णदास,
 “श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम) वर्णमुद्रणालयाध्यक्ष—मुंबई。

प्रस्तावना ।

अस्ति चेदानीमतिप्रबलैव बालस्यापि कलेः प्रवृत्तिरिति
 लोकास्तत्रापि द्विजा अतीव दुरवस्थामनुप्राप्य स्वस्वपरिपूर्ण-
 धर्मानुष्ठाने तन्मात्रां ज्ञानसंपादने वा जन्मन्येव पुत्रपौत्रादिवंश-
 परम्परायामेव वा स्वस्वोदरभरणकृत्य एव विश्रान्त्या समयस्या-
 नुपलम्भादसकुदुचरोत्तर कष्टपरस्परामल्पेषु महत्स्वपि सर्वत्र
 कार्येष्वनुभवन्तः स्वस्वतेजोहीना अपमानमेव परितः प्रामुखन्तः
 परस्परदेषिणस्ततस्ततोप्यतीव दुरवस्थामनुभवन्तो भयङ्करमपि
 परधर्ममेवधर्म मन्यमाना अत्यल्पधनाअपि तानपि यथावदना-
 श्रयन्तोऽजागलस्तनतुल्यामाश्रयामहे । परन्तवत्र मूलं न
 कलिः किन्तु वयमेव कोद्यन्तरसंख्याः कलयः । यतः कलि-
 धर्मव्यवस्थाप्रवृत्तेन पराशरमहर्षिणापि “युग्रूपा हि ते
 द्विजाः ” इत्यूचे ॥ तस्मादवश्यं जाग्रूकैरस्माभि-
 रिदानीं स्वापदुङ्खरणे यत्नान्तरानवकाशात्प्रत्यन्त
 देशगमनमनेकविद्यादिसम्पादनाय महाराजाधिराजाश्रेणैव
 कार्यम् ॥ तत्र वेदशास्त्रसम्मतिप्रतिपादनायानेकैः कृतेषु
 ग्रन्थेषु सत्स्वप्यसकुद्दुमिस्तन्निरूपणं सर्वत्रावश्यकमिति
 मया निरूपितोऽयमर्थः सफल एवेति विदाङ्गुर्वन्तु सुधियः ।
 विद्वत्कृपाभिलाषी—का० । शे० । वेङ्गटाचलशास्त्री ।

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमहागणाधिपतये नमः । श्रीमहासरस्वत्यै नमः ।
श्रीगुरुभ्यो नमः ।

अथाऽब्धिनौयानमीमांसा
प्रारभ्यते ।

अथ मङ्गलम् ।

सिद्धिबुद्धिसमाइलेषसञ्चातानन्दशोभितम् ।
नृकुञ्जराकृतिधरं देशिकेन्द्रमुपास्महे ॥ १ ॥
गुरुचरणकमलमनधं पार्वत्यम्बासुपुण्यसौभाग्यम् ।
श्रीरामकृष्णवश्यं नागेशाभूषणं वन्दे ॥ २ ॥

चिन्तामणोर्बिद्धवारवधूसुधानां
धन्वन्तरेः सुसदनं शयनं च विष्णोः ।
श्रीरत्नविद्वमसुधानिधिसैन्धवाग्य-
मुक्तागजाधिपजनेरयनं नमामि ॥ ३ ॥
नमामि वरुणालयं हरिपदरुणाभालयं
महाघनरसालयं त्रिजगदालयस्यालयम् ।
स्मामणिवरालयं वरझषस्थनौकालयं
विपत्त्युपशमालयं गिरिमहासरित्स्वालयम् ॥ ४ ॥

अथ प्रतिज्ञा ।

श्रीकाशीशेषपूर्वेण वेङ्गटाचलशर्मणा ।

विद्वत्कृपाभाजनेन धर्मतत्त्वार्थवेदिना ॥ ६ ॥

आलोच्य धर्मशास्त्राणि वेदभाष्यादिकान्यपि ।

अविधनौयानमीमांसा क्रियते बुधतोषिणी ॥ ६ ॥

अथ विषयविभागानुक्रमणिका ।

खण्डानि चात्र सत स्युराद्यं यानमुदन्वाति ।

द्वितीयं स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्म, तृतीयकर्म ॥ ७ ॥

भक्ष्यपेयविचारादि, श्राद्धकृत्यादि तुर्यकर्म ।

शिर्षाविधनौकायानं स्यात्पञ्चमं षष्ठमुच्यते ॥ ८ ॥

म्लेच्छदेशविचारादि प्रायश्चित्तादि सप्तमम् ।

इत्येवं विषयाः प्रोक्ताः बालसौकर्यसिद्धये ॥ ९ ॥

तत्रादावुपोद्धात आरभ्यते ।

अथ (भरतखण्डे) प्रायः बहवो (वेदशास्त्रार्थज्ञाः) सर्वत्र दुरवस्थां दुःखपरम्परासागरनिमग्नानां लोकानां ज्ञात्वा तैः सह स्वयमप्यनुभवन्तस्तदुद्धरणे कमप्युपायमनुपश्यन्तो नुपरिश्यन्तो वा वाङ्मात्रेण मयोच्यमानमुपायं केषपि न शृण्वन्तीत्येवमादिरीत्या केवलमाटोपं कुर्वन्तः स्वीयब्राह्मण्यतेजोविवर्धने निराशाः उत्तरोत्तरं सद्विद्याकर्मविरुद्धदुर्विद्यादुष्कृत्यदुस्सङ्गव्यासक्तमतयः काम-

क्रोधादिपरवशतया “दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्रं नि-
बोध तान् । (१) मत्तः (२) प्रमत्त (३) इचोन्मत्तः
(४) श्रान्तः (५) कुद्धो (६) बुभुक्षितः । (७) त्व-
रमाणश्च (८) भीरुश्च (९) लुब्धः (१०) कामी
च ते दश” इति (रणवीरसेहकृतप्रायश्चित्तखण्डे)
उक्तरीत्या धर्मधर्मधर्मं च धर्मं मन्वानाः “(१) उद्गेगज-
ननं (२) हिंसा (३) सन्तापकरणं तथा (४) रु-
क्कृतिः (५) शोणितकृतिः (६) पैशुन्यकरणं तथा ॥
(७) हितस्यातिनिषेधश्च ममौद्वाटनमेव च (८)
मुखापन्हुति (९) संरोधौ । (१०) वधो दशविधा च
सा ॥” इति (आग्नेयपुराणे ३७२ अध्याये) उक्तरी-
त्याऽसूयामात्सर्यादिपरिपूर्णान्तरङ्गतया हिताचारिष्णु-
पिरोधिनस्सन्तो द्वित्रास्त्रिचतुराः पञ्चषा बहवो वा-
इदमेव महत्त्वं पाणिडत्यमनितरसाधारणं चेति
मत्त्वा परस्परमेककस्मिन्नपि विषयेल्पेषि वैषम्यमेव
प्रतिपादयन्ति नैक्यं कदापि । ततश्च लौकिकालौकिकानि
महत्कार्य्याणि कथं वा साधयेयुरिति शङ्खायां मृगतृष्णाम् बु-
वदेवेत्येव वक्तव्यम् । एवं सति सुन्दोपसुन्दन्यायानुसारि-
णमतेषां विचारस्य तत्त्वायानुयायित्वेन तत्फलभूता
लोकेषु धर्माधर्मयोर्बाधानिवृत्यनिवृत्योः प्रजासौख्याभि-
वृद्धयनभिवृद्धयोश्च व्यवस्थापि तदनुसारिण्येवेति स्थित
म् । कार्यस्य कारणानुग्रुणत्वात् ॥

अन्ये च ये विरलाः महान्तो गुणगम्भीरास्तेषि प्रायः सर्वत्रोक्तपण्डितजनप्रसरस्य प्रबलतया कौटिल्यमन्तरोपा यान्तरमपर्यालोच्यलोकानामुपदेष्टव्यांशग्रहणतद्वारणतद् नुष्टानश्रद्धादुर्बलतयाऽर्जवेन घण्टापथसञ्चरिष्णुतया कुटिलमार्गसञ्चारासहिष्णुतया चौदासीन्यमेवाश्रित्य चोरभ्य इव कुटिलमार्गगामिभ्य एभ्यः किमपि भयमाशङ्कमाना मूकीभावमवलम्बन्ते ॥ तदिदमस्माकमुक्तपण्डितेतरप-पण्डितलोकानां वा सर्वेषां वा भारतीयानां दौर्भाग्यम् ॥

यद्यपि केचिद्गुरदर्शिनो भरतखण्डस्य पूर्वावस्थापेक्ष-याऽद्यतनीमवस्थां पश्यन्ति विलक्षणाम् ॥ यथा-प्रायो बहवो ब्राह्मणाः—मत्सरिणोऽसूयापराः दुःखवाहु-ल्याकुलाः अलसा ज्ञानदुर्बला निर्लज्जाः स्वस्वसैद्धान्तिक-मतभेदमात्रमाश्रित्य कार्यसामान्येषि परस्परं भेदं प्रकल्प्य द्रेषिणोल्पज्ञा अपि बहुज्ञानालक्ष्याकुश्य येनकेनेति न्यायेन साहसेन सर्वज्ञतां प्रकटयन्तः प्रशंसन्तो वा प्रायः स्वयं कुत्राप्यसमर्थाः सन्त एव स्वाश्रयराजामात्यादिषु स्वमार्मिक दोषान्प्रकटयेयुरिति भीत्या ग्रन्थैः लौकिकोक्तिभिः ज्योतिषवैद्यव्यवहारैश्च सारासारविवेचकेषु द्रेषिणस्तद-पमानकराः सत्यवसरे तद्वन्तारश्च स्युः । किमुत तत्कार्य विधाते इति ।

तथा बहवः प्रायो राजानोपि वेदशास्त्रविमुखाः अत एव स्व-
यमनभ्यस्यन्तो ब्राह्मणेषु मूर्हजभक्तिश्रद्धाविधुराः पुत्रामि-
त्रकल्पराज्यादिषु प्राततापत्रयाद्यनिष्टनिवारकजपतपआ
द्यनुष्ठानसमयेष्वथ वा सङ्कटेष्वेव श्रद्धालवः प्राचीनमह-
र्षिलोकानां सत्यतपोबलेन स्वीयप्राचीनराजादिलब्धमिष्ट-
सिद्धिमात्रमनिष्टनिवृत्तिमात्रं च पर्यालोच्य तत्र विशेषितमृ-
षीणां सत्यंतपोबलादिकं चापर्यालोच्यैतेषां वैद्यकात्तानितिक
पुरोहितपौराणिकधर्मकर्त्रादिपाशानां विधिविहिततपस्स-
त्यादिविरुद्धसाहजिकवञ्चनाकौटिल्यादिमद्राग्वागुराबद्धाः
महामहाद्रव्यसाध्यं महापूजा होमदानादिकं कृत्वापि
तदुक्तं फललेशमप्यलब्ध्वा विरुद्धमेव फलं लभन्ते । तत
उत्तरोत्तरं धर्मब्रह्मदेषिणो भूत्वा निश्चङ्गं नीतिधर्मवि-
धुरतया प्रजाः स्वा एव चोरा इव पीडयन्ति न तु शौर्येण
नव्यां कामपि दृढां कल्पनां लोकहितां राज्यवृद्धिकर्णि वा
कुर्वन्ति । यतस्ते वेदतदर्थनीतिधर्मशास्त्रतन्त्रागमलो-
कव्यवहारज्ञाः महान्तः पण्डिताः प्रायः स्वराज्ये न सन्ति
किन्तु कुटिला एवेति ।

तथा प्रायो बहवो वैश्या अपि कृषिगोरक्षावाणिज्या-
दिस्वीयमुख्यधर्मवृत्ती परित्यज्य द्रोहप्राये एव वाणि-
ज्यमात्रे विश्रान्ताः परवञ्चनादिना द्रव्योपलब्धिमात्रे दत्त-
दृष्टयो वेदशास्त्राभ्यासविमुखाः शास्त्रविरुद्धकृत्येष्वहम-

हमिक्या प्रमर्तमानाः दुर्बलान्पीडयन्तः प्रबलपीडनायापि समयं प्रतीक्षन्तस्तदर्थं गतागतादिना तान्प्रशंसन्तः स्वदुर्दशामसर्तां प्रख्याप्य कार्यविशेषं साधयन्त इति ।

तथा प्रायः सर्वे २ ब्रात्याः शूद्रा अपि स्वयमेव रहस्ये दुष्टद्वारा नीचद्वारा वा कामप्यक्षरमालां ज्ञात्वा स्वस्मिन्ब्राह्मण्यं क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं वा प्रकटयन्ति निर्लज्जाः । तथा केचित्तत्र स्वसंकर्माणि त्यक्ता ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्च साधवो मन्त्रज्ञा ब्रह्मज्ञाः शतशास्त्रज्ञाः सर्वज्ञाः आकाशे नक्षत्रनामादिकं क्वचिदजानन्तोपि महामहाज्योतिर्विद् इति दाम्भिकवृत्त्या महतस्तस्वरूपज्ञान्हासधिकारादिना निर्भत्स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रधर्मानभिज्ञेषु स्वेषां कर्मप्रष्टतां पातित्यं वाऽजानत्सु स्वप्रथां प्रथयन्ते ।

तथा अनुलोमविलोमजा अपि धर्मकृत्यव्यवस्थापकतामजानन्तोपि राजामात्याधिकारिधनिकादियोग्यतत्त्स्थानेषु राजामात्याधिकारिधनिकादिभिर्दीर्यमानमहामानदानपात्रादिव्यवस्थापका भूत्वा स्वसजातीयानेव परस्परमहोरूपमहोरूपमितिन्यायेन प्रशंसन्ते इत्यादिकः—सर्वपामानुभविक एवायं विषय इति विदितमेव ।

---

१ उक्तश्चायमर्थो (महाभारतेवनपर्वणि १९० तमाध्यायादौ) श्रीभागवते १२ स्कन्धे २—इयाध्याययोः) (महानिर्वाणतन्वे) अन्यत्र च ।

तथापि ते सद्गुणाद्वा आस्तिकाः सदाचारसत्कर्मश्रद्धा
लवः सुनीतिज्ञाः गुर्वाचार्यजनेषु विनीताः, यत्र धनमात्रं न
विद्या तत्र विद्यारूपधनाभावप्रयोज्यं दारिद्र्यं यत्र सा न
नीतिस्तत्र नीतिरूपधनराहित्यप्रयोज्यं दारिद्र्यं तस्या अपि
सत्त्वे तत्र विद्याधनाभावप्रयोज्यं दारिद्र्यं यत्र धननीतिवि-
द्यानां सत्त्वं तत्र सदाचारसत्कर्मानुष्टानशौर्यतपोधनाद्यन्य-
तमधनाभावप्रयोज्यं दारिद्र्यं वेत्यादिकं स्वेषु विचिन्त्य सर्वे
दारिद्राः सर्वे धनिनो यत्र यद्धनं तत्र तदन्यधनाभावः
तत्प्रयोज्यव्यवहारे पराश्रयणं स्वीयधनपरिवर्तनद्वारा
कार्यमिति च पर्यालोच्य रजतस्वर्णधनमात्रेण धनित्वम-
न्यथा दारिद्र्यमित्यज्ञव्यवहार इति मन्यमानाः दीर्घदर्शिनो
दीर्घसूत्रपरिपन्थिनो राजमान्याश्च भूत्वा कदाचिन्मिलित्वा
किमपि किमप्यसकृद्वा तदातदा हृदयेनाकुटिलेनैकीभूय
विचार्य चिरं झटिति वा स्थिरमितरदुर्भेदं महामहानीति-
ज्ञग्रजामात्यसत्पण्डितादिमण्डलीशिरोलालनीयं दुःखा-
सांश्लेष्टं महत्कार्यं कदाचिद्दुःखदाययपि परिणामे बहुसु-
खदायकमेव कुर्वन्तो महान्तो यज्ञस्विनो दुर्जनकण्टका
लोके सन्त्येव विरलतया ।

एवं तैरेव समयविशेषमुपलभ्य स्वस्वव्यवहारव्यापार-
द्वारा चिरसंभृतदुःखदुर्ज्ञानदुर्दैवोपघातादितत्तदारिद्र्याद्या-
पद्मो जगदुद्धृतं सद असत्पथात्प्रच्याव्यते ।

तदेवमनेकदारिद्र्ययुक्तोपि द्रव्यमात्रेण स्वमात्र्यमन्यो
धनी लोकस्तत्तदारिद्र्यनिवारणाय यतितव्यमिति यदा
मनुते तदावश्यं भारतखण्डस्थकष्टनिवृत्तिर्भवितेति नि-
श्चित्येदानीन्तनाखर्वगर्वमहापर्वतावरोहणं निर्णीय कृत्वा
च सभ्योज्ञं नीचं वा स्वीयमण्डले समानं यदा मनुते,
तथा सर्वेषां धनकनकादिकमस्मदीयमेव न तदीयमे-
वेति न दरिद्रा वयमिति वसुमात्ररहिता अपि यदा
मन्वते, तदैव पूर्वोक्तरीत्या महत्कार्यं किमपि कुर्युस्तदै-
वैतद्वनिराजादिकानां द्रव्यधनाद्यैश्वर्यमपि स्थिरं स्या-
दिति ज्ञेयमिति दिक् ।

तस्मात्ताहृषेकमत्यन्यन्तासम्पादकानिष्टनिवृत्तये
“(१) देशाटनं (२) पण्डितमित्रता च (३) वारा-
ङ्गना (४) राजसभाप्रवेशः । (५) अनेशास्त्रार्थविचिन्तनं
च चातुर्यमूलानि भवन्ति पञ्च । ” इति अभिक्तोक्त-
नीत्यनुसारेण तथा “श्रद्धानः शुभां विद्यामाद-
दीतावरादपि । अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि
॥ २३८ ॥ विषादप्यसृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषि-
तम् । अमित्रादपि सद्वृत्तमेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥
स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ॥ विविधानि
च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥ अब्राह्मणादध्य-
यनमापत्कालेविधीयते । अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं

गुरोः ॥ २४१ ॥ नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं
चरेत्” इति (मनुना २ ध्याये) “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रो-
पायनारीरजस्मु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय
मन्त्रिषु” इति (मेदिन्यां) “निपानागमयोस्तीर्थमृ-
षिजुष्टजले गुरौ ॥८६॥” इति (ना०लि०३) ”तीर्थेये”
इति (पाणिनितन्त्रे । ६ । ३ । ८७) इति “समानतीर्थे
वासी” इति (पाणिनितन्त्रे । ४।४। १०७) च गुरावागमे
शास्त्रे च तीर्थशब्दःप्रसिद्ध एवेति तत्रेदानां विद्याकलाशा-
स्त्रागमजन्यप्रमाज्ञाननिमित्तकयात्रापि तीर्थयात्रैव भवति ।
आगमो नाम शब्दप्रमाणम् । प्रमाणं नाम प्रमाज्ञान-
साधनम् । तत्र शब्दजन्यप्रमाज्ञानसाधनता च साधन-
साध्ययोस्साक्षाक्रियान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चेतव्या ।
ततश्च साधनं विद्याकलादि साध्यं प्रमाज्ञानं यदनन्तसुखप्र-
योजकमिति समुदितयोर्विद्याकलाप्रमाज्ञानयोज्ञानं सुलभं
सर्वत्राज्ञलादिदेश एवेदानीमिति तदर्थिका यात्रापि तीर्थ-
यात्रैवे त्येतद्विषये “समुद्रयातुः स्वीकारः” इति (बृहन्बार-
दीये) “समुद्रेभ्यौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः” इति
(आदित्यपुराणे) चोक्तस्य निषेधस्य न प्रवृत्तिः । उभय-
त्र रूढत्वेन न गौणमुख्यादिन्यायावतारः ।

न च तीर्थशब्देन ऋष्यादिजुष्टगङ्गादिजलाश्रय-

वत्प्रदेश एव ग्राह्य इति वाच्यम् । विनापवादं सङ्कोचकल्पन-
स्यायुक्तत्वात् ॥

एवं च लक्षान्तरजातीयविद्याशिल्पयन्त्रतन्त्रादिचमत्कृ-
तिमूलस्थानभूतेङ्गलेण्डेमेरिकाजर्मन्यादितत्तदेशगमनं त
था तत्तद्विद्वत्परिचयमन्तरा तत्त्वमत्कारज्ञानं ततस्तत्संपि-
त्सा ततस्तेषां स्वस्वदेशो प्रसारणोपायादिकं शुद्धराजनी-
त्यादिकं नानानव्यनव्यमहातिमहाल्पात्यल्पयन्त्रोत्पादन
ज्ञानादिकं च न भवति । ततोत्रत्यमहामहाराजधनिकसमू-
हाद्याश्रयेण सहस्रशः सहस्रशो गत्वागत्वा विद्यानानायन्त्रा
दिकमभ्यस्य तत आगत्य स्वदेशो तत्प्रसरणे सत्येव स्वदे-
शेषु स्थिरं सौख्यं दारिद्र्यनाशः स्थिरप्रतिष्ठा दुर्व्ययनिरोधो
वञ्चनासूयामात्सर्यादिनाश ऐकमत्यं निश्चन्तता पुनः-
पुनः सुखोत्पादकप्रतिभासहस्रान्तरोत्पत्तिरनृणित्वमित्या
दिसुगुणादिग्रामसम्पन्नाः सर्वाः प्रजा भवेयुः । ततः स्वस्व-
वर्णाश्रमधर्मपरिपालनमधर्मप्रसारनिरोधश्च स्यान्नान्यथा ॥

न च “पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।
वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा” इति (चतुर्विं
शतिमते) इति “दुःशीलोपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः । कः परित्यज्य गां दुष्टां दुद्यात्क्षीरवतीं खरीम् ॥
२५॥ ” इति (पराशरेण ८ माध्याये) च शूद्रवचनमेव न

श्रोतव्यमित्युक्तेः कुतश्चातुर्वर्ण्यवहिभूतवचनस्य ग्राह्यतेति
वाच्यम् । परिषत्त्वं शूद्रस्य नेत्यर्थप्रदर्शनार्थं तद्वचनस्य
प्रवृत्तेः । तत्रावतरणे (माधवीये) एवमेवोक्तत्वात् ।

न च “शूद्रात्रं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेण तु सहासनम् । शूद्रा-
ज्ञानागमः कश्चिच्चञ्चलन्तमपि पातयेत्” इति (पराशरेण
१२ शाध्याये ३४ इलो०) उक्तेः शूद्रादेव ज्ञानसम्पादने
निषिद्धे ततोन्यस्मात्तसम्पादनं निषिद्धतरमिति वाच्यम् ।
प्राय इह खण्डे तिष्ठतस्सर्वस्याप्यन्यस्मादेव क्वचिद्विद्याक
लादिज्ञानसंपादने प्रवृत्तेस्त्वस्वानुभवासिद्धत्वेन तत्परिहार
स्योभाभ्यामपि वक्तव्यत्वात् ॥ “पुराणादिश्रवणादिजात
धर्माधर्मविवेकात्प्राज्ञाच्छूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः” इति
(तत्रैव माधवाचार्यैः) उक्तेस्तादशज्ञानविषयत्वाच्च ॥
अत्रेदानीं ब्राह्मणैः क्षत्रियैः वैश्यैः शूद्रवैर्वा केन वैकेन स्वेन
स्वपुत्रेणान्येन वा विधिविहिते धर्मसमूहे यदा कदा वैकस्मि
ग्रापि दिने स्वीयो धर्मस्तदिनप्राप्तः कियान्क्रियते, तथा दिने
तस्मिन्नेव तेनैवाधर्माचरणं कियक्रियते इति विलिख्य स्वयं
गणयित्वा संशोध्य पृथक् पृथक् जानाति तदा न्यूनाधिक्यं
पापपुण्ययोर्व्यक्तं भवेत् । तथा सतीदानीं तदीयं शिं

(१) “शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा
दम्भदर्पलोभमोहकोधविवर्जिताः” इति (भगवान् बोधायनः) तथा

षट्वमल्पसत्कर्मकर्तुरपेक्षयाधिकसत्कर्मकरणमात्रेणतदभिमानेन वा न तु विधिवत्सत्कर्मानुष्टानेनेत्यलं मर्मस्पृशा वाचा । तस्मादवश्यं धर्मोद्घरणोपाये यत्नः कार्य एव सैवः संवशः नैकैकशः ॥ यदीदानीमपि ज्ञाटिति तान्देशानगत्वा पूर्वोक्तरीत्या नार्जीयिष्यन्विद्यादिकं तदैतदपेक्षयोत्तरोत्तरं सर्वाः प्रजाः अतिदुःखपरम्परामविच्छिन्नतया पौत्रप्रपौत्रादिवंशपारम्पर्येणान्वभविष्यन्नेव, सत्कर्माणि वेदशास्त्राद्यध्ययनप्रक्रियादिकमुद्द्वेष्ट्यन्नेव, देवालयांश्चानाशयिष्यन्नेव' चोर्वच्चकैरुत्कोचिभिर्हिसकैर्बलिभिर्दुष्टैर्धृतैः सत्यपराङ्मुखैर्धनिभिः प्रबलैः स्त्रीभिर्बाधिताः सन्तो यशोधनभूगृहोपस्करमानज्ञानैः कदाचित्स्त्रीपुत्रमित्रवन्ध्वादिभिर्व्ययोजयिष्यन्नेव, तथोत्तर्मणमहापातकिसंयोजितऋणशृङ्खलाशृङ्खलिता इतोपि सहस्रगुणां नीचां दुर्दशां क्रमेणाप्रपयिष्पन्नेत्यलं पल्लवितेन ।

न च तत्र गमनमन्तरा बहवोत्र स्वस्ववाणिज्यादिभिरार्जितेन धनादिना सुखिनः सन्त्येवेति वाच्यम् ॥ तेषामपि सर्वदात्र बहुनां धनदारिद्याक्रान्तत्वेनोपायान्तरा ज्ञानेन स्वस्वसमयान्वेषणपरेभ्यस्तेभ्यः प्रमादालस्यले-

---

“अकुरुध्यन्तोनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः । क्रज्जवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते” इति (महाभारते अरण्यपर्वणि) (पराशरमाधवीये १ ध्याये ३७ इलोव्या०) च शिष्टशिष्टाचारयोर्लक्षणं स्पष्टम् ॥

खकद्वारपालपत्नीपुत्रचोरवश्चकभृत्योत्कोच्यधिकारिरा-
जादिभ्योपि धनापहारभीतिबाहुल्यात् ॥ अत्र सर्वेषामस-
द्गुत्या धनाद्यर्जने श्रीमत्त्वाद्यभावो, वश्चनाद्रोहदम्भादिक-
मन्तरा धनाद्यर्जकोपायज्ञानाभावो वा हठं कारणम् ।

तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाराय सर्वैरपि वर्णैः संहत्यैकी
भूय दुराचारादिकं यथाशक्तिपरित्यजद्विरुद्धलेण्डेमेरिका
जर्मन्यादिविद्याकलाशिल्पयन्त्ररसायनादिशास्त्रज्ञानिभि-
डिता देशास्तत्तत्साधनाय सामुद्रिकनौकायानादिना
झटिति गन्तव्याः । तज्ञानादिकमर्जनीयम् । स्वदेशे तेषां
सर्वेषामपि व्यवहारणां शास्त्रीयाणां लौकिकानां नीत्या-
दीनां च प्रसरणं कार्यम् । ततो यावच्छक्ति वेदशास्त्राध्ययना-
ध्यापनयजनयाजनादिस्वधर्मादिवृद्धिः कार्येत्यादिकं तथेतरा
धिकव्ययादिकं संकोच्य महाराजैस्सहस्रान्तरं प्रजाः प्रतिवर्ष
पृथक्पृथक् धनिकैरन्यैर्वणिग्भश्चसंहत्यधर्मार्थं धनमुद्धत्यै-
की कृत्यशतंशतंप्रजाः प्रतिवर्षं पृथक्पृथक् तत्तदेशीयैस्त-
तदभ्यासाय प्रेषणीयाः । ततस्स्वस्वधनानिकमेणोद्दर्तव्या-
नि ततो लाभश्चोपलब्धव्यइत्यादिकं स्वयमूह्यमिति दिक् ।

एतेन नौकया प्रत्यन्तदेशगमने यानभाटकं महार्घ-
तत्र स्थानभाटकं मूल्यं दत्त्वा वस्तुग्रहणं तत्र कपर्दिका
लाभस्याप्यशङ्कनीयत्वात्तदभावश्चेत्यर्थस्य निषिद्धप्र-

त्यन्तदेशगमनेन धर्महनिरधर्मोत्पत्तिश्वेति धर्मस्य-
द्रव्यव्यये सत्यपि धर्माविरुद्धकामनाया असंभवो धर्म-
विरुद्धकामनायाः संभव इति कामस्य रजोगुणप्रधाने
सत्त्ववातैवागोचरेति का कथा मोक्षस्येति परास्तम् ॥
उत्तरत्रापि प्रसङ्गानुरोधेन तत्र तत्र फलानां निहृष-
यिष्यमाणत्वाच्च ॥ इत्युपोद्घातः समाप्तः ।

अथ नौकायानविचार आरभ्यते ।

तत्रादौ नौयानसाधनं नाम प्रथमं खण्डमारभ्यते ॥

समुद्रे “ समुद्रयात्रास्वीकारः ” इति (कलिवज्ये)
दिजानां यात्रायाः कलौ वज्यत्वोक्तेस्तद्याने दोष इति तथा
“ समुद्रयानं मांसस्य भक्षणं शास्त्रजीविका । शीघ्रुपानमुदी
च्यानामविगीतानि धर्मतः ” इति (हेमाद्रौ प्रायश्चित्त-
खण्डे मरीचिना) उक्तेस्तद्यानं शिष्टाचारानुविद्धमिति
तद्याने दोषो नेति विप्रतिपत्तौ तत्रिण्याय विचार आर-
भ्यते ॥ तथाहि ॥ ननु समुद्रयानं कार्यमेव नौकया ॥
निषधाभावात् ॥ न च “ समुद्रयात्रास्वीकारः ” इत्या
युक्ता “ इमान्धर्मान्कलियुगे वज्यानाहुर्मनीषिणः ” इति
(निर्णयसिन्धौ बृहन्मारदीये कलिवज्ये) “ समुद्रयान-
स्वीकारः ” इत्यारभ्य “ कलौ युगे त्विमान्धर्मान्वज्यानाहु
र्मनीषिणः ” इति (स्मृतिरत्नाकरे स्मृतिसारकृता)

चोक्तानां समुद्रयात्राप्रतियोगिकनिषेधानां भोजनादिव-
द्रागप्राप्तसमुद्राधिकरणकनौयानविषयकत्वायोगात् । शा-
स्त्रीयनिषेधस्य शास्त्रीयविधिविषयकत्वौचित्यात् ॥ न
च रागप्राप्तकलञ्जभक्षणादेः “न कैलञ्जं भक्षयेत्” “ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादिशास्त्रीयनिषेधानां रागप्रा-
प्तप्रतियोगिकत्वदर्शनाच्छास्त्रीयनिषेधो रागप्राप्तविषयेपि
भवत्येवेति युज्यत एव द्विजकर्तृकसामुद्रिकनौयात्रानि-
षेधः कलाविति वाच्यम् । तत्र द्विजपदाभावेन द्विजकर्तृके
त्युक्तेरयुक्तत्वात् । न च “द्विजस्याब्धौ तु निर्याणम्”
प०माधवी० १ । ३३ । इत्याद्युक्ता “एतानि लोकगुप्त्यर्थं
कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं
द्विजैः” इति(कलिवर्ज्ये) उक्तेःकलौ समुद्रयानं वर्ज्यमित्यर्थं
प्रतिपादकेत्र वचने कर्तृत्वेन द्विजानामेव निर्देशात् ॥
अत एव “विप्रादिष्वसवर्णजोद्वहमथो विप्रादिनौसंस्थि-
तिम्” इति(कालनिर्णयसिद्धान्ते कलिवर्ज्ये) वचने विप्र-
पदोपादानं संगच्छते इति वाच्यम् ॥ अन्यैरेतद्यानस्य कलौ
निषेधेष्वपि “कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः” इति
(पराशरेण १ ध्या० २४ श्लो०) वचनात्कलौ पराशरेण
विहितानामनुष्टेयता निषिद्धानां च त्याज्यता वाच्येति

१ “न तौ पशौ करोति” इतिवच्चेति बोध्यम् ।

द्विजानां समुद्रयाननिषेधस्य तेनानुक्तेः समुद्रयानं द्विजेन
 कार्यमिति निषेधस्यायोगात् ॥ न च पराशरेणान्यस्मृत्या
 दिभिर्विरुद्धोर्थो यत्र प्रतिपाद्यते तत्र पराशरोक्तमेव कलौ
 प्रमाणमिति तद्विहितमनुष्टेयं तन्निषिद्धं त्याज्यमित्यङ्गी
 कारेणकलिवज्योक्तस्यपराशरेणानिषिद्धत्वादप्रतिषिद्धम्-
 नुमतमिति न्यायेन द्विजैः समुद्रयानं न कार्यमिति सिद्धम् ॥
 अत एव “शेषं तु मुनिभाषितम्” इति (पराशरेण १
 ध्याये ३३ श्लो०) स्मृत्यन्तरोक्तार्थसंग्रहायोक्तं संगच्छते
 इति वाच्यम् ॥ मातुलकन्यापरिणयस्य “ मातुलस्य
 सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चा-
 न्द्रायणं चरेत् ” इति (शातातपेन) निषिद्धत्वेषि शिष्टा-
 चारविषयत्वे यथायं निषेधो न प्रवर्तते तथास्य शास्त्रेण
 निषिद्धत्वेषि शिष्टाचारविषयत्वेनात्र निषेधांप्रवृत्तेः ॥ इदं
 चाग्रे स्फुटी भविष्यति ॥ न च यैर्वेदशास्त्रानिषिद्धमनुष्टी-
 यते न ते शिष्टाः “ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वृत्तविचि-
 कित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्द्दिनः । युक्ता आयु-
 क्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेन् ।
 तथा तत्र वर्तेथाः ” इति (तैत्तिरीयोपनिषदि १ मवल्ल्यां
 ११ शानुवाके ३-४) उक्तेर्था “ उदिते जुहोति ”
 “ अनुदिते जुहोति ” इत्यत्र होमस्य तत्त्वं तथा समुद्रया-

नस्य न शिष्टाचारविषयत्वम् । ननु तर्हि के शिष्टा इति
चेत् ॥ शृणु ॥ “धर्मेणाधिगतो यैस्तु धर्मः सपरिबृहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ” इति (दश-
निर्णयां प्रवरनिर्णयप्रकरणे बोधायनेन) उक्ता एव
शिष्टाः । श्रुतिप्रत्यक्षो धर्माधिगमे हेतुर्येषां ते श्रुतिप्र-
त्यक्षहेतवः इति (चन्द्रिकायां) व्याख्यातं (तत्रैव) ॥
अन्यथा वृथापाकग्रामयाजकभृतकाध्यापकवेदविष्णावका-
दयोपि शिष्टाः स्युः । तेषामाचारोपि प्रमाणं स्यादिति
महोपपूव इति वाच्यम् ॥ “ समुद्रयानं मांसस्य भक्षणं
शस्त्रजीविका । शीधुपानमुदीच्यानामविगीतानि धर्मतः ”
इति (स्मृतिमुक्ताफले आचारकाण्डे मातुलसुतापरिण-
यपशुर्हिंसाविचारप्रकरणे स्मृतिरत्नाकरे च व्यासेन)
उक्तेश्शास्त्रसम्मतत्वेन समुद्रयानस्य शिष्टाचारविषयत्व-

१) (ते) तव औते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वाचारलक्षणे (वि-
चिकित्सा) संशयः (स्यात्) भवेत् ये (तत्र देशे काले वा ब्राह्मणा-
स्तत्र कर्मदौ युक्ता इति व्यवहितेन सम्बन्धः कर्तव्यः (सम्मर्शिनः)
विचारक्षमाः (युक्ताः) अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा (आयुक्ताः) अपर-
प्रयुक्ताः (अलूक्षाः) अरूपक्षाः अक्रूरमतयः (धर्मकामाः) अदृष्टार्थिनः)
अकामहता इत्येतत् ते यथा येन प्रकारेण ब्राह्मणाः (तत्र) तस्मिन्क-
र्मणि वृत्ते वा वर्तेरन् तथा त्वमपि वर्तेथाः ” इति (तत्र श्रीशङ्करभ-
गवत्पादानां भाष्यम्) पूर्वपृष्ठे ॥

सिद्धेःः अत एव “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणंतस्तथोत्तरतः यानि दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्यास्यामः । यथैतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं मातुलसुतागमनं पितृ-व्यस्तुदुहितृगमनमिति । अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीघ्रपानमुभयतो दाङ्गिव्यवहारः आयुधीयकं समुद्र-यानमिति तदितर इतरस्मिन्कुर्वन्दुष्यतीति ” इति (स्मृतिरस्त्वाकरे कलिविशेषधर्मे बोधायनेन) उक्तं संगच्छते । एवं मातुलकन्यापरिणये हृष्टान्तेषि “ अब्र-द्वचारिदाराद्यैः सार्धं भोजनकर्म च । मातुलादिसुता-याश्च विवाहः शिष्टसम्मतः । इत्येते दक्षिणात्यानाम-विगीतानि धर्मतः ” इति (तत्रैव व्यासेन) उक्तेः शास्त्र-सम्मातिरस्तीति न हृष्टान्तदार्ष्टन्तभावानुपपत्तिः ॥ न चैवं दक्षिणात्यानां समुद्रयानं दुरुपपादम् । “ समुद्रयानं

(१) “दक्षिणत इत्यस्य नर्मदाया इति शेषः । उत्तरेण कन्यातीर्थमिति च । उत्तरत इत्यस्य विन्ध्यादिति शेषः । दक्षिणेन हिमवन्तमिति च । नर्मदामारभ्य कन्यातीर्थपर्यन्तं दक्षिणदिशि जातानां विषये तथा विन्ध्य-मारभ्य हिमादिपर्यन्तं मुत्तरादिशि जातानां विषये चायं परस्परविसं-वादो भवतीत्यन्वयः । उभयतो दन्ता येषां ते अश्वादयस्तैर्व्यवहारः क्रयविक्रयादिरित्यर्थः । (आयुधीयकम्) आयुधेन जीवनम् (ऊर्णा) मेषादिलोम । तत्कृतकम्बलादेर्विक्रय इति स्पष्टोर्थः ” इति (स्मृति-मुक्ताफलेऽन्यत्र) सूत्रार्थो वर्णीतः ।

मांसस्य” इति पूर्वोक्तवचने समुद्रयानस्य “उदीच्यना
मविगीतानि धर्मतः ” इत्युत्तयोदीच्यशिष्टानामाचारवि-
षयत्वेऽपि दाक्षिणात्यशिष्टानामाचारविषयत्वाभावात् ॥
अन्यथा पूर्वोक्तकलिवज्यस्य समुद्रयानस्य दक्षजलाञ्ज-
लित्वापत्तेरिति वाच्यम् ॥ “समुद्रयानं ब्रह्मस्वन्यासा-
पहरणं भूम्यनृतवदनं सर्वापणैर्व्यवहरणं यश्चशूद्रायाम-
भिजायते तदपत्यं च भवति । तेषां च निर्देशः । चतु-
र्थकालं मितभोजिनः स्युरपोभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वैस्तदपहन्ति
पापम् ” इति (पराशरमाधवीये १२ शङ्खाये ॥७९॥
श्लोव्या शूद्रसेवाप्रायश्चित्ते वोधायनेन) उत्तरस्य समुद्रया-
नप्रायश्चित्तविधानस्य प्रकारस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति-
चेत् ॥ न ॥ उत्तरादिकस्थसमुद्रयातुः समुद्रयाने कलि-
वज्योक्तं तं निषेधमुद्भृद्य तत्कर्तुर्विषये प्रायश्चित्ताभाव

(१) तदपत्यमिति । (तेन) शूद्रवर्णेन संगत्यास्या यदपत्यं
जायते इत्यर्थः । प्रायश्चित्तार्थं (तेषां) पूर्वोक्तानां निर्देशः । कृत इति शेषः ।
प्रायश्चित्तयाह । चतुर्थेति । चतुर्थः कालो यस्मिन्तथा । यथाद दिवा
भुद्धते शो रात्रौ तथोक्ताः । (मितभोजिनः) अमृष्टाशिनः । अपोभ्युपेयुः)
भूमिगतास्वप्सुस्नानं कुर्युः । (सवनानुकल्पं) त्रिष्वणम् । (स्थाना-
सनाभ्यां) रात्रावहिच स्थानासनाभ्यां तिष्ठयुः । न शयीरनित्यर्थः । ”
इति स्मृतिमुकाफलेतिपातकप्रायश्चित्तेषु पतनीयप्रायश्चित्ते) अर्थो
वर्णितः ।

स्य प्रवृत्त्या परिशेषाद्वाक्षिणात्यस्य समुद्रयातुः समुद्रयाने कलिवज्योक्तनिषेधस्य प्राप्तौ तं निषेधमतिक्रम्य तद्यानकर्तुः विषय एव प्रायश्चित्तानुष्टापकत्वेन प्रायश्चित्तविधेः कलौ समुद्रयानं वज्यमिति निषेधं ज्ञात्वा समुद्रयानत्यक्तरि निषेधस्य च सार्थक्यमित्यदोषात् ।

एतेन कलिवज्यतयोक्तनिषेधमुल्लड्घ्य समुद्रयातुद्विजस्य प्रायश्चित्तं तदितरस्मिन्निषेधरूपकलिवज्योक्तं ज्ञात्वा समुद्रयानत्यक्तरि शूद्रे ततो निकृष्टे वा निषेधश्चचरितार्थं इति परास्तम् ॥ “द्विजस्याव्यौ तु निर्याणम्” इति (कालनिर्णयसिद्धान्ते कलिवज्यप्रकरणे) द्विजग्रहणेन द्विजविषय एव कलिवज्यतया निषेधप्रवृत्तेः ॥ नच “विप्रादिनौसंस्थितिम्” इति प्रागुक्तवचने आदिनाक्षत्रियवैश्यशूद्रा गृह्यन्ते । सङ्कोचे मानाभावात् । असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इति न्यायाच्चेति वाच्यम् ॥ श्रुतिस्मृतीनामर्थस्यैवानुवादकत्वात्कालनिर्णयसिद्धान्तग्रन्थस्थादिपदार्थस्य “द्विजस्याव्यौतु निर्याणम्” इति स्मृत्यनुसारेणैव कल्पनीयत्वात् ॥ प्रायश्चित्तस्य चातुर्वर्णविषयकत्वापत्तेश्च ॥

न च निषेधमुपजीव्यैव प्रायश्चित्तविधिप्रवृत्तेः स्वोपजीवकत्वेन सार्थक्यसंभवे प्रकारान्तरेण निषेधस्य सार्थ-

क्यवर्णनं न युक्तमिति वाच्यम् ॥ निषेधस्य सर्वत्र
 यत्किञ्चिन्निवर्तकत्वं तथा तन्निषेधमुल्लङ्घ्य प्रवृत्ते प्राप्त
 प्रायश्चित्तोपजीवकत्वं लौकिकयामिकवत् (पोलिस)
 इत्यदोषात् ॥ नन्वेवं प्रायश्चित्तोत्तयैवेदं न कार्यमिति
 तत्कर्मपरित्यागस्य प्रायश्चित्तं ज्ञात्वा धौत्यैन तदज्ञात्वा
 वैच्छिकतया तत्कर्मानुष्टातुः पापभीत्या प्रायश्चित्तस्य
 कर्तव्यता चेत्येवं सर्वैषांसिद्धौ कलिवर्ज्ये पठनमस्य व्यर्थं
 स्यात् ॥ न चैवं विनिगमनाविरहात्कलिवर्ज्यपाठमभ्यु-
 पेत्य प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् ॥
 उपपातकसामान्ये विहितं प्रायश्चित्तं विना समुद्रयाने
 प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तविधानाभावेनैतदारम्भस्यावश्यक-
 त्वादिति चेत् ॥ न ॥ कृतप्रायश्चित्तस्यापि संव्यवहार्यं
 त्वाभावरूपवर्ज्यताप्रतिपादनाय कलिवर्ज्ये पाठस्या-
 प्यावश्यकत्वात् ॥ न च कृतप्रायश्चित्तस्यापि यदि
 संव्यवहारो नाम परिग्रहो न स्यात्तर्हि भक्षितोपि
 लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायेन प्रायश्चित्तानुष्टान-
 स्याप्रयोजकत्वापत्तिरिति वाच्यम् ॥ स्वीयसन्ध्यावन्दना-
 दिनित्यकर्मोपयोगिशुद्धिसम्पादकत्वेन प्रायश्चित्तस्य सा-
 र्थक्यात् ॥ न च घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न
 पश्यतीति न्यायेन स्वेनानुष्टितं प्रायश्चित्तं स्वीयावश्य-

कनित्यकर्मार्थं संव्यवहारार्थं च शुद्धिं सम्पादयत्येवेति
वाच्यम् ॥ “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि सं-
ग्रहः” इत्याद्युक्ता “एतानिलोकगुत्पर्यार्थं कलेरादौ महा-
त्मभिः ॥ निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं द्विजैः”
इति (निर्णयसिन्धावादित्यपुराणे कलिवर्ज्ये) कृतप्राय-
श्चित्तस्यापि समुद्रयातुः (संग्रहः) संव्यवहार्यता नेत्यर्थ-
स्य प्रतिपादनायैव ‘संग्रहः’ इति वचनस्य प्रवृत्तत्वात् ॥
एतेन न च सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि स्वीयनित्यकर्म-
सम्पादकशुद्धिप्रयोजकान्येव स्युर्न तु संव्यवहार्यताप्रयो-
जकान्यपीति वाच्यम् ॥ हृष्टान्ताभावात् ॥ प्रायश्चित्तवा-
क्यापेक्षया तत्संग्रहप्रयोजकवाक्यस्य भिन्नतया कुत्रापि
शास्त्रेष्वदर्शनादिति परास्तम् ॥ “त्रिपुरुषं पतितसावि-
त्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च” इत्युपकम्य
“तेषां संस्कारेपुर्वात्यस्तोमेनेष्वा काममधीयीरन् व्यव-
हार्या भवन्ति” इति (आपस्तम्बकात्यायनाभ्यां स्वस्व-
धर्मसूत्रे) तथा “अनुत्तवात्तस्करो राजभृत्यः” इत्यारभ्य
कांश्चिदुक्ता “तानुद्वेरेत्समेस्य (त्य)न्यायतो ब्राह्मणव्यव-
स्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिष्वण-
मुपस्पृशेयुः । तस्यान्ते देवर्षीपितृतर्पणं गवाह्निकं चेत्येवं
व्यवहार्याः” इति (मिताक्षरायां ३ ध्या २८९ श्लोव्या०

प्रचेतसा) नरकोत्पादकपापनिवर्तकप्रायश्चित्तमुक्ताव्य-
वहार्यत्वसंपादकप्रायश्चित्तस्य पृथगुत्तया दृष्टान्तस्य
प्रसिद्धत्वात् । एवं च नरकोत्पादकपापनिवारकत्वव्य-
वहारसाधकत्वरूपशक्तिद्वयमध्ये केषाश्चित्प्रायश्चित्ता-
नामुभयसम्पादकत्वं केषाश्चित्प्रायश्चित्तानामाद्यसंपादक-
त्वमेव केषाश्चिदन्त्यसंपादकत्वमेवेत्यनुमानेन पापनिष्ठ
स्यनरकप्रापिका व्यवहारनिरोधिका चेति शक्तिद्वयस्य
मध्ये उक्तप्रायश्चित्तेन नरकप्रापकशक्तिनाशेषपि व्यवहा-
रनिरोधिका शक्तिः क्वचिदेव नश्यति न सर्वत्रेति ज्ञायते ॥
ततश्चनौसमुद्दयानजन्यपापनिष्ठशक्तिद्वयमध्ये प्रायश्चि-
त्तेनाद्यशक्तिनाशेषपि द्वितीयशक्तिर्न नश्यति ॥ “शोधि-
तस्यापि संग्रहः” इति वचनेन व्यवहारजनकशक्तेबाधैन-
तदुत्पत्त्यभाव इत्यर्थस्य प्रतिपादनात् । अत एव “विहित
स्याननुष्टानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चोन्द्रिया-
णां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥ तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं
प्रायश्चितं विशुद्धये । एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसी-
दति ॥ २२० ॥” इति (याज्ञवल्क्येन ३ ध्याये) वचने
प्राप्तव्यनरकसम्बन्धसंपादकपापनाशेन “अन्तरात्मा”
इत्येतदपेक्षया लोकव्यवहारप्रतिबन्धकपापनाशेन संव्य-
वहारसंपत्त्या “लोकश्च प्रसीदति” इति पृथगुक्तं संग्रह्यते
इति केचित् ॥

॥ तत्र ॥ कलिवर्ज्यवचनेन समुद्रेनावा सकृद्यानं विषये प्रायश्चित्तेन शोधितस्यापि संग्रहः संव्यवहारो निषिध्यते “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः” इति पूर्वोत्त्यातृशब्दे “तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु” तुर्वर्तमाने “तृन्” इति (पाणिनितन्त्रे ३ । २ । १२ सूत्रेण तृन् । तच्छीलो नाम तच्छीलं यस्य सः । फलं नान्यदित्येतत्फलभिन्नफलान्तरानपेक्षया तद्याप्रवृत्तिस्तदाश्रयः यज्ञशीलं यस्य स तत्रासकृत्प्रइति सर्वानुभवसिद्धोयं तच्छीलपदार्थः । अत एव “रदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वान् (बन्दी च) तैलिकः कूटकारकः ॥ ६८ ॥” इत्यात् “एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विजाधमान् । द्विजातिरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ ६७ ॥” इति (मनुना ३ श्राद्धे दैवे पित्र्ये चोक्तानां ताच्छीलिकणिन्यन्तः पाद्यानां निमिन्त्रणनिषेधप्रतिपादके ‘विगर्हिताचाराङ्केयान्’ इति विषेशणद्वयं सार्थकम् । अन्यथा ‘समुद्रय इति सिद्धे “विगर्हिताचारानपाङ्केयान्” इति विशेषणव्यर्थं स्यात् । ममतुयतः समुद्रयानशीलोऽपाङ्केयो विताचारश्चातस्तमुभयत्र विवर्जयेदिति हेतुपक्षसाध्यप्रनायैतदुपादानसार्थकम् । तथा च तेषां कृतेषि प्रायश्चित्त

हस्तेसंग्रहो न भवति “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्या
पि संग्रहः” इति पूर्वोक्तसंग्रहभावे केन हेतुनाकस्य क्रेति च
विशेषाकाङ्क्षायां समुद्रयानशीलस्य द्विजस्यापाङ्केयत्वे
नविगर्हिताचारत्वेन च हेतुना श्राद्धे देवस्थाने पितृस्थाने
चोपवेशनायैव संग्रहः कलौ वर्ज्य इति कलिवर्ज्ये प्रति
पाद्यते न सर्वत्र संग्रहभाव इत्यदोषः ॥ अत्र मनुवचने
“समुद्रयायी” इत्यादौ “बहुलमार्भीक्षण्ये” इति (पाणि
नितन्त्रे ३ । २ । ८१) । “णिनिः” । “सुप्यजातौ
णिनिस्ताच्छील्ये” इति (तत्रैव पाणिनिना ३ । २ ।
। ७८ ।) णिनिस्तु न ॥ “अजातौ” इति निषेधात् ।
दृष्टान्ताच्च ॥ यथा “गान्धर्वो लोहकारश्च सौनिकस्तन्तु-
वायकः । चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तरलस्तथा ॥ यज-
मानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ । कुलटश्चित्रकर्मा
च वार्धुषिश्चर्मविक्रियी । समर्धे पण्यमाहत्य महार्धे यः प्रय-
च्छति । स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्धचोपयोजयेत् । वृथा-
गमाश्रमाणां च भेदकः पुण्यविक्रियी । विक्रियी ब्राह्मणो यश्च
योनिसाङ्करिकश्च यः । रङ्गोपजीवी कूटाशः कुहको गुरुगुप्ति-
कः ॥ भिषक् च रजकश्चैव रूपाजीवी च सूचकः । सौनिको
वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः । कर्मणा तेषु यो मोहाद्वा-
क्षणो वर्तते सदा । प्रायाश्चित्ते तु चरिते परिहायो भवेद्वाहिः ।

एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ॥ तस्मादैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ” इति (पराशरमाधवीये ११४्योये५श्लो०४्या०बृहस्पतेः) उक्तिषु प्रायश्चित्तेनुष्ठिते पि “बहिःपरिहार्यः” संव्यवहार्योन् भवतीत्युक्ताकुत्रेत्याकाङ्क्षानिवृत्तये “दैवे पित्र्ये च वर्जयेत्” इति कीदृशस्येत्याकाङ्क्षायां “कर्मणातेषुयो मोहाद्वाह्मणोवर्तते सदा” इति “सदा यो वर्तत” इति तत्कर्मण्यभ्यासवत इत्यर्थो निरूपितइति ॥ तथा च तदभ्यासोपि श्राद्धमात्रे एव वर्ज्यताप्रतिपादकोन सर्वत्रेत्यनेनोच्यत इत्येतद्वृष्टान्तबलात्समुद्रयात्राया अभ्यासेपि श्राद्धमात्रे संग्रहाभावो नान्यत्रेति कल्पना युक्ता ॥ नच “उपक्रमोपसंहारावभ्यासो योग्यता फलम् अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इति (११११ ब्रह्मसूत्रभाष्यादौ) उक्ततात्पर्यनिर्णयिकेषु द्वृष्टान्तो न प्रविष्ट इति वाच्यम् ॥ उपपत्तिपदेन द्वृष्टान्तस्यापि गृहीतत्वा दित्यन्यत् ॥ ननु “मासं कारागृहे वासोनौभिर्यात्रा दिन-त्रयम् । म्लेच्छावासे तथा पक्षं यो वसेत्स तु पातकी” इति (हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे मरीचिना) उक्तम् तत्रपूर्वार्धेन्वयार्थं य इत्येतद्यस्येति षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यते । मासमित्यादावत्यन्तसंयोगे द्वितीया मासमधीते इतिवत् । तेन दिनत्रयमवतर्य गमनेपि दिनत्रयं यात्रा भवत्येव, कार्या-

थमन्यत्र दिनेषु गमनेपि मासं कारागृहे म्लेच्छावासे
पक्षं वासो यथा ॥ अत्र “मासं कारागृहे” इत्यादौ तत्तदधि-
करणकेवासयात्रे पापोत्पादिके एव विवक्षितोऽन् तु सामान्यो
अन्यथा कारागृहे कार्यकर्तृणामधिकारिणां म्लेच्छराज्ञो
म्लेच्छाधिकारिणो म्लेच्छधनिकस्यावासे म्लेच्छस्वा-
मिके व्यवहारस्थाने (कोर्ट) राष्ट्रपालस्थाने(मुनासिपालिटी)
दण्डस्थाने (मैजिस्ट्रेट) यामिकस्थाने(पोलिस कचेरी)मा-
ण्डलिकस्थाने (गवर्नरअॉफिस) इत्यादिष्वधिकृतानां वा
कार्यकर्तृणामथ वाम्लेच्छो यत्रावसति तत्रेत्यर्थं प्रासादादौ
दौवारिकाणांस्थानेऽन्यत्र मार्गेषि याच्चार्थं म्लेच्छस्य निय
मेनानियमेन वोपवेशनस्थानेषि महामहानौकानिर्माणं यत्र
क्रियते तत्र तथैव महानौकासु देशान्तरं प्रति प्रेषणाय
प्रत्यहं परिपूर्यमाणसामग्रीसंघटनसमीकरणादिकार्ये प्रत्यहं
देशान्तरेभ्य आगतासु कनकवस्त्रादिपरिपूर्णासु नौकासु
स्थितानां धनानां वस्तूनां च परिशोधनादिकार्येभिकृता-
नामल्पनौकामार्गेण महानौकास्थानस्य गन्तव्यतया तथा
गन्तृणामपि वचनोक्तकालावच्छेदेन गमने यात्रावासयो
स्संभवेन प्रायश्चित्तापत्तेः ॥ अत्र नौपदेन समुद्राधिकरणक-
नौरेव विवक्षणीया । तेन गङ्गाकावेरीकपिलायमुनानद्यादिषु
डुपोत्सवादिकालविशेषेष्वपि दिनत्रयं नौयाने उडुपयानेषि

न दोषः । न चोदुपनावोरभेदः ॥ “ स्त्रियांनौस्तरणिस्तरिः । उदुपं तु पूवः कोलः इति (समुद्रवर्गे नामलिङ्गानुशासने) भेदेन निर्देशात् । ” त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ” इति (स्वर्ग-वर्गे तत्रैव) नियमोक्तेः । म्लेच्छपदेन “ गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारीवहीनोसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते ” इति (नामलिङ्गानुशासने शूद्रवर्गे २० श्लो० व्याख्यायांसुधायां) “ ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ” इति (सूतसंहितायां जातिविवेके) “ भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ” इति (लिङ्गानुशासने शूद्रवर्गे २० श्लो) च म्लेच्छतजातीयभेदानामुक्ते स्ते सर्वेषां प्राद्याः । अन्येष्येवं म्लेच्छपदार्थभेदाश्वण्डालभेदाः अत्र दृ प्रकरणान्तरेऽकास्ततोवसेयाः ॥

न चात्र वचने “ मासं ” “ दिनत्रयं ” “ पक्षम् ” इत्यविच्छिन्नतया वस्तव्यकालनिर्देशोनाधिकारिणां भानुवासरादिकेषु क्वचिन्नियतदिवसेषु तत्र प्रवेश एव नेति तथा प्रत्यहमपि कार्यदिवसेषु कार्यसमय एव तत्र प्रवेशो न सर्वदेति कथमधिकार्यादीनां प्रायश्चित्तापत्तिः । पापसंपादकवास एवात्र वासपदेन ग्राह्यइत्युक्तेरिति वाच्यम् ॥ यथा “ मासं ” “ दिनत्रयं ” “ पक्षम् ” इत्येतेषुतथामास-

मधीते इत्यादावपि निषिद्धानध्यायभोजननिद्वारो-
ग्राक्तमणाशौचादिकालभिन्नकाल एवाधीत इत्यत्यन्तसं-
योगाभावेन द्वितीयानापत्तेः ॥ न च “ अकर्म-
कधातुभियोगे देशः कालो भावो गन्तव्योद्धा च कर्म-
संज्ञक इति वाच्यम् ” इति वार्तिकेनात्यन्तसंयोगाभावेपि
“ मासम् ” इत्यादौ द्वितीयाभ्युपगमेनादोषः । “ मासम-
धीते ” इत्यादौ तु “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ”
इति द्वितीया । अत्यन्तसंयोगस्तु तत्र बुद्धिस्थदेशका-
लाभ्यां गुणक्रियाभावैरत्यन्तसंयोगे द्वितीयेत्यर्था-
बुद्धिस्थकालेनाध्ययनक्रियासम्बन्धरूपइति वाच्यम् ॥
“ मासम् ” इत्यादावपि “ कालाध्वनोः— ” इत्यनेनैवोक्तरी-
त्या त्यन्तसंयोगे वासरूपक्रिययास्तीति द्वितीयासिद्धे-
र्निष्प्रत्यूहत्वात् । ततश्च पापप्रयोजकवासस्यैव निषेध
प्रयोजकत्वमुक्तं युक्तमेव ॥

न च यदा कदा वा पापप्रयोजक एव नौवासो येनाकारि
यथा अद्य ततः परश्वस्ततः पञ्चमे दिने च नौवासादिकं
कृतमिति दिनत्रये नौवासः अथ वा वर्षाभ्यन्तरेन्यदा वा
यदाकदाचिदैकस्मिन्दिने नौवास इत्येवं क्रमेण दिनत्रये
नौवासः कृतस्तस्यापि पातकित्वापत्तिरिति वाच्यम् ॥
तस्य देशस्यात्यन्तिकसम्बन्धप्रतियोगित्वेन बुद्धिस्थत्वा

भावेनादोषात् ॥ न च तर्हि प्रकृते तत्रिश्चये मानाभाव इति
वाच्यम् ॥ धर्मशास्त्रोपदेष्टूपरम्पराहृदेरेव दिनत्रयमवि-
च्छिन्ननैकावासेतत्र मानत्वादिति सन्तोषव्यमायुष्मतेति
चेत् ॥

॥ न ॥ तथा सति कारणगृहाधिकरणकान्यूनानतिरित्कर्मा-
सकालिकवासस्यैव पातकप्रयोजकत्वापत्तेः ॥ न च “बला-
द्वन्द्वीकृतोयस्तु म्लेच्छचण्डालदस्युभिः । कारागृहे मास-
मात्रमुषित्वा कायमाचरेत् । प्राजापत्यं च चान्द्रं च चरेत्संव-
त्सरोषितः” इति(स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे गौत-
मेन) उत्तेः “कारणगृहाद्विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं विशोधितम् ।
कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कृत्वा शुद्धिमवासुयात् । बलाद्व
न्दीकृता नारी तत्रैव निवसेद्यादि । पक्षमासमृतुं चाब्दमुत्सृष्टा
चेतदा पतिः । ” इत्याद्युक्ता “अर्धमुक्तं तु तत्त्वीणाम् ।”
इति(तत्रैवयमेन)उत्तेस्तदाधिकयेषि प्रायश्चित्तं सिद्ध्यती-
तिवाच्यम् ॥ तत्तदुक्तविषयकमासदिनत्रयपक्षाणां परस्परं
तौल्यात्संवत्सरोक्तं प्रायश्चित्तं द्वादशगुणिते दिनत्रये पक्षे च
समानमेवेति यावदिनत्रयाद्यानुगुण्येन प्रायश्चित्तस्य
न्यायसाम्यात्कल्पनया दोषाभावात् ॥

किंच “पतनीयानां प्रायश्चित्तमाह बोधायनः “समुद्रयानं
त्रहस्तन्यासापहरणं भूम्यनृतवदनं सर्वापण्यैर्वर्यवहरणं

शूद्राभिगमनं यश्च शूद्रायामभिप्रजायते तदपत्यं च भवति।
 तेषां च निर्देशः—चतुर्थकालं मितभोजिनःस्युरपोभ्युपेयुः
 सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैः
 स्तदपहन्ति पापम्” इति । “चतुर्थः कालो येषां—यथाद्य
 दिवा भुङ्गे श्वो रात्रौ ते तथोक्ताः तथा(मितभोजिनः) अमृष्टा
 शिनः अपोभ्युपेयुः भूमिगतास्वप्सु स्नानं कुर्याः । (सवनानु-
 कल्पं) त्रिष्वर्णं स्थानासनाभ्यां विहरन्तस्तिष्ठेयुः आह्वा रात्रौ
 चासीरन् एवं(विहरन्तः) कालं क्षिपन्तएते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पा-
 पमपनुदन्तीत्यर्थः” इति (स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे
 पतानीयप्रायश्चित्ते) उक्तम् तच्च समुद्रयानं चिरकालिकं सर्वे
 थाचारभ्रंशप्रयोजकमित्याशयेन “समुद्रयानम्” इत्यादि
 “तदपहन्तिपापमिति” इत्यन्तमुक्ता “तद्वहुकालाभ्यासवि-
 षयम्” इति (पराशरमाधवीये १२ ध्याये शूद्रसे-
 वाप्रायश्चित्ते माधवाचार्यैः) उक्तम् ॥ तथोक्त्यनन्तर
 मुभाभ्यामप्याभ्यां समुद्रयानविषयककलिवर्ज्यघटका
 संग्रहकथालेशस्याप्यनुपन्यासात्— “ शोधितस्यापि
 संग्रहः” इत्यंशः प्रक्षिप्त इत्यनुमीयते । न च कलिव-
 र्ज्यवचनेन बोधायनोक्तप्रायश्चित्तवचनस्यैव विनिगमना
 विरहात्प्रक्षिप्तवमनुमीयतामिति वाच्यम् ॥ वक्ष्यमाणरी-
 त्याबहुभिस्सद्विर्महाद्विः श्रोत्रियैरास्तिकशिरोमणिभेस्त्रै

वर्णिकैः कलावन्यदा च समुद्रे नावा सञ्चरितत्वस्य ब-
हुषुग्रन्थेषु वर्णनात्तेषु केषामपि प्रायश्चित्तस्यासंग्रहस्यवा-
दिधनौयानप्रयोज्यस्य ततोन्यत्र वानुष्ठेखाच्चकलिवर्ज्यस्यै
व तत्त्ववर्णनं युक्तमित्यदोषात् ॥ किंच यथा महर्षिणापस्त-
म्बेन व्रात्यस्तोमे यथा वा—लोहकारसौनिकादिकर्मजीवि-
विषयकप्रायश्चित्तेमहर्षिणा बृहस्पतिनेवाऽसंग्रहः प्रायश्चित्ता
त्पृथक्षण्ठत उक्तस्तथा सर्वज्ञेन महर्षिणा बोधायनेन प्राय-
श्चित्तात्पृथगसंग्रह इत्यर्थानुष्ठेखाच्यूनतास्यादिति त-
द्यावृत्तये संग्रहाभावप्रतिपादनस्याप्रामाणिकत्वमवश्य-
मनुमेयमित्येवं कल्पनाया युक्तत्वाच्च ॥ न च (निर्णय-
सिन्धौ इयपरिच्छेदे पूर्वार्थे कलिवर्ज्यप्रकरणे कमलाकरणे
पराशसमाधीये १ ध्याये ३३ श्लो० माधवाचार्यैण च ॥
कलिवर्ज्ये) “असंग्रहः” इत्यंशस्योक्तेर्नायं प्रक्षिप्तांशः
स्यादिति वाच्यम् ॥ बहुषु लिखितेषु मुद्रितेषु च
पुस्तकेषु निर्णयसिन्ध्वादिषु कलिवर्ज्ये “शोधितस्याप्य-
संग्रहः” इत्यपि पाठस्य दर्शनात् ॥ न च तत्र पाठे लोक-
व्यवहारः प्रमाणमस्ति । अत्रतु नेति वाच्यम् ॥ रामेश्वर
चन्नपत्तन (मद्रास) नागपत्तना (नागूर) ऽनन्तशयना-
न्तर्गतकोच्चि, कोलम्ब, नवपाषाण, दर्भशयन, पुदचेरि, कोडि-
यालं, गोकर्णादिदक्षिणसमुद्रतीरवासि भिस्तथा मोहमयी,

(मुम्बई) कराची, कोङ्गन, जगन्नाथ, कालीघट (कलकत्ता)
 कच्छमाण्डवी, मछरीबन्दर (मुसलिपटाम्) ब्रह्मदेशी
 रंगून, भावनगर, द्वारकाद्युत्तरदेशीयसमुद्रतीरवा-
 सिभिस्तत्सहचारितदाश्रितत्सेवकतत्परिचारकतत्सम्ब-
 न्धितज्ञामातृतत्स्यालकडुहितृदौहित्रशुरज्ञातिमातुला-
 दि भिस्तत्तदग्न्यायिभिश्च शिष्टैरशिष्टैस्त्रैवर्णैकैदक्षिणोत्तर
 देशस्थैर्निरन्तरं नौकासु समुद्रे स्वस्वलौकिकालौकिक-
 नित्यनैमित्तिककाम्यकार्यार्थं गमनागमनयोश्चिरात्पर-
 म्परागतत्वेन प्रमाणस्य मन्मते जागरूकत्वात् ॥
 एवं चोक्तस्थानानिवासिभिस्तहेतस्ततस्तीर्थयात्रिकादीन
 नयनानयनाय देशान्तरागतवस्तुसंग्रहाय तांस्तान्देशा-
 न्प्रति नानावस्तुप्रेषणाय वा “अकाले चेत्कृतं कर्म कालं
 प्राप्य पुनः क्रियात् । कालातीतं तु यत्कुर्यादकृतं तद्विनि-
 दिंशेत्” इति (स्मृतिरत्नाकरे स्मृत्यन्तरे) उक्तं न्यायं
 दूरीकृत्यबाष्पशकटसञ्चारकालिकसन्ध्यास्नानपञ्चमहाय-
 ज्ञानुष्ठानसंक्षेपकालदेशव्यत्ययतत्त्वोपानुष्ठानपटिष्ठसमुद्र-
 तीरान्यदेशस्थनगरक्षेत्रादिनिवासि—वैदिकशास्त्रिदीक्षि-
 तज्यौतिषिकवैद्यमन्त्रजपुरोहितमठाधिकारिधर्माधिकारि-
 श्रोत्रियसाधुसभ्य, तत्तद्राजकीय-मिथ्यावादिवञ्चकद्रो-
 हिलोभिक्रोधिविदेषिप्राण्डिवाकनगरग्रामखेटखलवाटदेश-

देवाद्ययत्रज्ञादायान्नसत्रदेवाल्यपाठशस्त्रगजाश्वगेमहिष-
स्थशालासैन्यराजद्वारवनरथ्याप्रासादगोपुराह्वालकन्यास-
सनिदुर्गरक्षानदीनदतटाकसरेजलनलिका कल्पषवस्तुप-
शीक्षक्रयाविक्यथननिर्माणग्रन्थरचनानगरग्रामप्रासादवि-
मानशिल्पतद्रास्तुशिल्पाधिकाराधिकृतसतविधमदभत्तध-
निकधार्मिकादिभिर्भारतीयैरङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रकीकटद-
लिषणापथावन्त्यसिन्धुसौवीरसौराष्ट्रादिनिषिद्धेशगमनत-
दासादिकंस्वतःकुर्वद्विरावश्यकेषु संव्यवहारं साक्षात्पर-
स्परया च निर्गंलं कुर्वद्विः । सर्वैष्वर्णिकैरङ्गीकृत एव
सामुद्रिकनौकायात्राप्रचारस्स्वयं कृततत्प्रचारवदेति वा
विद्वाङ्गुर्वन्तु शान्ताचित्ता महान्तो महाशया दोषज्ञाः ॥

किं च “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः” इति ताच्छील्ये
तृनातत्र नाविक स्यैवासंग्रहः शोधितस्यापि प्रतिपाद्यते
इति समुद्रयातृसामान्ये तद्योगात् ॥ न च नौयातुरित्य-
स्य तृनन्तत्वे मानाभावः ॥ पूर्वपूर्वोत्तरोरसाहचर्यात्तृजन्त-
मेव तदिति वाच्यम् ॥ कालदेशपरिमाणमनुक्ता “असंग्रहः”
इत्युक्तेस्सर्वत्र सर्वकालेऽल्पे महतिवासमुद्रतीर्ण्यत्र वा देशे
वस्तामापि समुद्रयानेऽसंग्रहापत्यैतद्विषयेतदर्थकल्पनाया
अयुक्तत्वात् ॥ कर्मण एव करणत्वविवक्षया तृतीयायां
‘कर्तृकरणे’ इतिसमासप्रवृत्तिरितिप्राणुकं न विस्मर्तव्यम् ।

अत एव ' समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ६८' इत्यादिनै कत्र तत्तदुपजीविन एव निर्दिश्यन्ते ॥ "एता निविग्हिताचारानपाङ्गेयान्द्रिजाधमान ॥ द्विजातिप्रवरो विद्वा तु भयत्र विवर्जयेत् ॥ ६७ ॥ " इति (मनुना ३ ध्या०) उक्तेर्विग्हिताचारानित्युभयत्र वर्जने हेतूस्या त्वेतदुपजीविनामाचाराङ्गंशोनाचारे प्रवृत्तिश्चेत्येतौ स्वाभाविकौनान्तरीयकौ वैति " द्विजस्याब्धौ तु नौयातुश्शोधितस्यापिसंग्रहः " इति नाविकविषयकः कलिवर्ज्योक्तो निषेधः " उभयत्र विवर्जयेत् " इति चैतदर्थानुवादक एव न तद्विनापूर्वार्थबोधकःगौरवात् ॥

किं च श्रुत्या स्मृतीनां वाधवत्प्रागुक्तरित्या गत्यन्तरसद्वावे स्मृत्या श्रुतेर्बाधायोगच्छन्दोवत्सूत्राणीत्युक्तेः सूत्रेषु श्रुतित्वातिदेशेन तत्प्रयोज्यकार्यकारित्वस्य तत्प्रयोज्येतरबाध्यत्वाभावस्य चाङ्गीकारेण बोधायनोक्तसमुद्रयायीसंग्राहकप्रायश्चित्तस्य तदसंग्राहकतावोधककलिवर्ज्यप्रतिपादकपुराणवचनेनवाधनमन्याय्यम् ॥ अत एव " श्रुतिस्मृतिपुराणेषु विरुद्धेषु परस्परम् ॥ पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादिति न्यायविदो विदुः " इति (संग्रहे) उक्तं संगच्छते ॥ एवं च प्रायश्चित्तेन कर्मत्यागिनएव शुद्धिः स्यात् ॥

येतु “ वसन्वा यत्र कुत्रापि स्वाचारं न विसर्जयेत् ॥
 षट्कर्माणि च कुर्वीरग्निं धर्मस्य निश्चयः ” इति
 (वृद्धपराशरेण १ ध्यां०) वचनोक्तमुल्लङ्घ्य कर्माणि
 त्यजान्ति प्रायश्चित्तं च नानुतिष्ठन्ति तेषां विषये पुराणो-
 क्तिनिर्वकाशेति तेषां संग्रहो नैव न्याय्यः । न च “ समुद्रया-
 यी बन्दी च ” इत्यारभ्य “ एतान्विगर्हिताचारानयाङ्के
 यान्द्रिजाधमान् ॥६७ ॥ ” इति (मनुना. ३ ध्याये)
 वचनेविगर्हिताचारानित्यनेन समुद्रयायिनामाचारञ्जशो ना-
 न्तरीयक इत्युच्यत इति वाच्यम् ॥ धनिकानां दरिद्राणां
 वास्माकं तदुपयोगियावत्सामग्रीसंपादनस्य तत्र कर्तु-
 मशक्यतेषि श्रीमतां महाराजादीनां संहतानां धनिकानां
 च समुद्रे नौयानादौ सदाचारोपयोगियावत्सामग्रीसम्पाद-
 नस्यानाचारसंपादकांशनिराकरणस्यचकर्तुशक्यत्वात् ॥

एतेनैकस्मिन्विषये “ समुद्रयायी बन्दी च ” इति “ द्विज-
 स्याब्धौ तु नौयातुः ” इति च निषेधद्वयोक्तिवर्यर्था । अन्य-
 तरेणैव तत्सिद्धेरिति परास्तम् ॥ उभयोग्रन्थयोः कत्रौश्च
 भेदादित्युक्तत्वात् ॥ यथा मनुनोक्तोर्थो याज्ञवल्क्येन तथा
 याज्ञवल्क्येनोक्तोर्थो मनुनोक्त इति न तत्रान्यतरवै-
 र्थ्यमिति ॥ ननु कुतो वैयर्थ्यं नेति चेत् ॥ न ॥ देशका-
 लद्रव्याणामैक्ये वैयर्थ्यमन्यथा तुन । प्रकृते तु स्मृति-

कर्तृणां तदुपदेष्टणां तच्छ्रोतृणां वा भिन्नभिन्नकालि-
कत्वेन भिन्नभिन्नदेशस्थत्वेन तदनुसारेण यावदेशस्यापि
वक्तव्यतयोपदेष्टव्यतया च क्वचिदन्योक्तार्थस्योक्तिः क्वचि-
दन्यथोक्तिः क्वचिदधिकोक्तिः क्वचिश्यूनोक्तिः क्वचिद्वि-
रुद्धोक्तिः क्वचिच्छोतृविश्वासायान्यस्मृतिकर्तृनामनिर्दे-
शपुरः सरमनुवादश्चेत्यदोषात् ॥ एवं वेदवेदाङ्गपुराणादि-
कोशकाव्यालङ्घारलोकव्यवहारादिष्वपीति नानुपपत्तिः ॥
नचैवं य एवांशाः श्रुतास्त एवानुष्ठेया नान्येनुष्ठेयाः स्युर-
न्यविषयकज्ञानस्यैवाभावेतदनुष्ठानायोगात् । कालान्तरे
समभिव्याहारबलेन तज्ज्ञानेष्यनुपदिष्टत्वेन तत्र प्रवृत्त्य-
संभेवनानुष्ठानायोगज्ञेति वाच्यम् ॥ समभिव्याहारबला-
नुसारेणोपदेष्टुपदिष्टांशमाश्रित्य स्वतो वैदिकमन्त्रादिविनि-
योगविचारं प्रवृत्तस्योङ्गताकाङ्क्षाशान्तेरनेकसहायसाध्य
त्वेन तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेरदोषादितिदिक् ॥

किंचात्र भरतखण्डीयेषु मध्ये यदा यानुहित्य
“ द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः ” इति निषेधः कृतस्तदा-
ते हठतमनौकानिर्माणादिषुमहामहानौकानिर्माणादिष्व-
तिदीर्घकालिकनौकायात्रादिषु अतिदीर्घनौकायात्राका-
लिकपानपाकादियोग्यशुद्धमधुरजलनिर्माणतत्संग्रहादिषु
तादात्विकापायपरिहारादिषु रात्रिनिद्वंतन्नयने तद्र-
क्षणेऽन्यदेशगमने क्रियमाणे तत्रत्यलोकैर्मैत्र्याः शात्रवस्य

च संभवे तदनुग्रहनिग्रहयोरुपयोगियावत्सामग्री
 निर्माणे तत्समीकरणे गन्तव्यस्थानावगमे तत्रयन-
 मार्गाभ्रंशे तत्रयनकालिकप्रष्टमार्गपरिशोधने तत्कालम-
 ग्रनौकोद्धरणतत्समीकरणतद्विप्राणितद्वस्तुरक्षणे तत्रत्य-
 चोरनिग्रहे तत्राविकनिग्रहादिष्वसमर्थतामतिगम्भीरहृ-
 दयमात्रगोचरातिदुरुह्वासंख्यप्रजाहितकारिमहामहाकार्य-
 साधनसंपादनोत्साहादिष्वप्यतिपरमदैर्वल्यमकुशलाय-
 णीभावमतिभीरुतां दृढसङ्कल्पानभिज्ञतामल्पतोषित्वमि-
 त्यादिदोषासंख्यतां च बहुधानुभूयानुभूयैवारब्ध इत्येव
 युक्तम् ॥ इदानीं तूक्तानामन्यासां चानुपपत्तीनामभावेन
 कदाचित्संभवेषि परिहर्तु शक्यतयोपपत्तीनां चसत्वेन
 कदाचिन्नाशेष्यन्येषां संपादयितुं शक्यतया च निषेध-
 स्याप्रसरः ॥ यथा वसन्तेत्र क्षेत्रे ब्राह्मणान्भोजयतीति
 सामान्यतउक्तावप्यतिरोगिणोतिदूरदेशस्थान्मृतानुत्पत्स्य
 मानांश्च विहायान्ये एव भोज्यन्ते यथा वा नप्रातर्न रात्रौ न
 निशि नाशौचे न तत्करणसामर्थ्यशून्ये दिवसे न स्वमरणे
 न स्वस्य देशान्तरगमने तद्वत् “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः”
 इत्याद्युक्त्वा “एतानि लोकगुप्त्यार्थं कलेरादौ” इत्यत्रापि
 कलाविति द्विजस्येति नौयातुरिति सामान्यत उक्तेष्वपि
 तन्मृत्युतरस्मिन्काले कलियुगस्यसत्त्वेषि सर्वदा वा कलि-

युगसत्त्वेषि द्रिजानामेवासंग्राह्य सः । इति पादचारिणि
भयानचारिणि नौयातृत्वाभाववति वा नौयानसमाप्त्युर-
स्मिन्कालविशेषे वस्तुविशेषे देशविशेषे एव पर्यवसानं
वाच्यं त्वया पीति तथासामर्थ्यादिगून्यविषयो “निवर्तितानि
विद्वदिः” इति निषेध इति कल्प्यते ॥ अतएव “नाकारणो
हिशास्त्रोस्ति धर्मः सूक्ष्मोपि जाजलेः ॥ कारणाद्वर्ममन्वि-
च्छन्स लोकानाप्नुते शुभान् ॥ यस्तकेणानुसन्धत्ते स धर्मे
वेद नेतरः ” इति “प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विवि-
धागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मं शुद्धिमभीप्सता ॥५॥
आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना । यस्तकेणानु-
सन्धत्ते स धर्मे वेद नेतरः ॥ ६ ॥ ” इति (मनुना० १२
ध्या०) च वेदशास्त्रलोकाविरोधिनः सर्वस्यापि धर्मस्य
सकारणकत्वोपपादनं संगच्छते ॥ अत्र जाजले-
रित्युपलक्षणम् ॥ अन्यथा यत्र कारणोपन्यास-
मन्तरा धर्मः स्मृतिष्वन्यत्र वोक्तस्तासामुन्मत्प्रलिपि-
तत्वापत्तेः इदंतु न युक्तमिति ॥ स्मृतिकर्तृणां
महर्षीणां मन्वादीनां सर्वज्ञानां लोकहितकारकर्मबो-
धनार्थमेव प्रवृत्तेः “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रकर्त्ते”
इति न्यायाद्वया तेषां प्रवृत्तिरित्युक्तेरयुक्तत्वाच्च ॥ अत-
एव “निषेधाश्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूलकाः । अन्यथा

विध्युत्पत्तिवैयथ्योत् ॥ अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति
द्विविधा । तत्र दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनुष्टानमनुष्टानं
चानिन्दितम् । यत्रानन्यथासिद्धप्रतिप्रसवविधिरुन्नीयने तत्र
दृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते । “दूराच्चोपगतं श्रान्तम्” इत्या-
दिकं “ राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ”
इत्यादिंचोक्त्वा “शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ”
“यजेत वाश्वमेधेन ” इत्याद्यनुपपत्त्या दूरयात्रादिविधि-
व्रेयः ” इति (पराजारमाधवीये १२ ध्यायान्ते) उक्तं संग-
च्छते ॥ अन्यथाश्वमेधानुष्टानार्थकेऽश्वेमुक्ते केनापि राज्ञा-
प्रत्यन्तेदेशद्विपान्तरादिस्थेन गृहीते तज्जयार्थं ससैन्यस्यसा-
मात्यपुरोहितस्यसवणिजोराज्ञः प्रसक्तेगमने ‘समुद्रयात्रास्वी-
कारः ’ इति “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुःशोधितस्यापि संग्रहः ”
इति च वचनाभ्यां प्रतिषिद्धे सति तत्र गमनासंभवेन तज्जया-
संभव इति तैस्सह गतेन राज्ञा जयं लब्ध्वा प्रत्यागतेन कृत
प्रायश्चित्तेनापि संव्यवहारशून्येनाश्वमेधः कर्तुमशक्य एवे
त्येवं हेतुद्वयेनाश्वमेधविधानमनर्थकं स्यात् । अमात्यपुरो-
हितादयो राजधर्मनीत्यादिग्रन्थानुसारेण प्रायो ब्राह्मणा एव
नान्य इत्यस्य निश्चितत्वात् ॥

किंच “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुःशोधितस्यापि संग्रहः ”
इत्याद्युक्त्वा “ एतानि लोकगुस्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥

निवर्तितानि कर्मणि व्यवस्थापूर्वकं द्विजैः ॥ इति
 (आदित्यपुराणे) वचने “ कलेशादौ ” इत्युक्तेः
 “ द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः ॥ इति नौयानरूपं कर्म
 कलेशादौ निवर्तितमित्यन्वयेन कलेशादावैतानि कर्मणि
 निवर्तितानि न तत ऊर्ध्वं ततः पूर्वं वेतीदानां समुद्रे नौयातुः
 द्विजविषये तत्कर्मनिवर्तकताया अन्याय्यत्वात् ॥ यद्य-
 मपि कल्यादिभाग एव नान्त्यो न मध्यमो वेति तत्कर्म-
 दानीमपि निवर्तयितुं शक्यमेवेत्युच्यते तर्ह्यत्र वचने
 “ लोकगुरुर्थम् ” इत्युक्तेलोकरक्षणमेवैतत्फलं न तु तत्त्वा-
 शनमिति प्रतीत्या स्वेषामन्येषां च लोकानां रक्षणं नाम
 सुखेन पालनेयेन कर्मणा भवेत्तदपेक्षया विरुद्धं नौकादेर्म-
 ज्जनादिनाद्बुभुक्षादिना वा तत्रत्यानां लोकानां द्विजाना-
 मन्येषां च नाशप्रयोजकं यत्कर्म द्विजस्याब्धौ नौयानादि-
 रूपं तत्कल्यादौ बहु जातमिति तदा तत्रिवर्तितमिति
 सामान्यतस्तादृशानर्थोत्पत्तेस्तत्रिरुद्धमित्यर्थावगमेपीदा-
 नां तादृशानर्थोत्पत्तेः प्रायोऽसंभावितत्वेन तत्रि-
 रोधकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ न च “ लोकगु-
 र्त्यर्थम् ” इत्यत्र लोकपदेनेहपरयोरुभयोरपि लोक-
 योर्ग्रहणेनादृष्टहान्यभावायेदं निवर्तितमिति युक्तम् ॥
 प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातादिति वाच्यम् ॥ संभवति दृष्ट-

फलकत्वेऽहृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वेन लोकपदेन
 प्रजानां परलोकातिरिक्तानां तदुपयोगिनामन्येषां चैव
 ग्रहणात् । एवं चैतदेकवाक्यतया “ शोधितस्यापि सं-
 ग्रहः ” इत्यपि कलेरुक्तदोषापादके आदिभूते काल एव
 नान्यदेत्यर्थबोधकः । नौकार्यां गमनकाले सहस्रान्तरप्रजा-
 नां नावो मज्जने स्वस्य प्रयोजकत्वेन ताहशमहामहापात-
 किनः संग्रहो न युक्त इति तदाशयात् ॥ न च ब्राह्मणस्य सह-
 स्रान्तरप्रजानाशप्रयोजकत्वं कथमिति वाच्यम् ॥ तत्र “ द्वि-
 जस्य ” इत्युत्तया ब्राह्मणक्षत्रियविशां तेनहसगमनात्तत्र क्ष-
 त्रियस्य राज्ञः साक्षात्प्रयोकत्वं तदुपयोगिव्यवस्थाप्रयोकत्वं
 पुरोहितामात्यादेस्तदुपयोगिसामग्रीसंघटनतदीयाभरणा-
 दिसंग्रहरक्षणतद्वादिरक्षणादिना प्रयोजकत्वं वैश्यस्यै
 तत्सभिकत्वादिना वा सर्वेषां द्विजानामित्यदोषात् ॥ किं
 च गृह्यतां वा लोकपदेन परलोकः स्वर्गादिरपि ॥ एवं च
 “ विहितस्याननुष्टानात् ” इत्यादिनोक्तरीत्यासमुद्रे नौयातुः
 स्वीयनित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणां तदा कलियुगादौ
 साङ्गोपाङ्गतया तत्तत्कर्मानुष्टानासंभवं मन्यमानैर्महात्म-
 भिरिदं नावा समुद्रयानं द्विजस्य निषिद्धमिति तदा
 तत्त्विषेधस्य युक्तत्वात् ॥ यदि तेन स्थले इव नौयानेषि
 यथावत्कर्माण्यनुष्टीयन्ते इत्युच्यते तदा समुद्रयायिन-

स्तदभाववतोपिप्रायश्चित्ताभावः समानएवेति दिक् ॥

स्यादेतत् ॥ “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि
संग्रहः” इति (आदित्यपुराणे) कलिवर्ज्यवचनेन निषेधो
द्वारकागमेश्वरगङ्गासागरकोङ्कणादिदेशयात्रिकांस्तथासर्व
देशेषु समुद्रनदीतीरेषु विद्यमाननगरग्रामवासिनस्तेषां
गमनागमनयोरव्यावन्यत्र च निर्निरोधेन प्रवृत्तेः रुद्रम्-
लत्वेन, नद्यादौ नौयातृन्केवलं पादादिना समुद्रेस्तानार्थ
गन्तव्यक्तातेषांमध्येव्यौनौयातुर्द्विजस्य कृताकृतप्राय-
श्चित्तस्य संग्रहात्मा कलौ न प्राप्तोति ॥ न नु“शत (दश)
योजनविस्तीर्ण शतयोजनमायतम् ॥ ६८ ॥ रामचन्द्रस-
मादिष्टनलसञ्चयसंचितम् । सेतुं द्वष्टासमुद्रस्य ब्रह्महत्यां
व्यपोहति ॥ ६९ ॥ इति (पराशरेण १२ ध्या०) उक्ते:
रामेश्वरादिगमनं विधिप्राप्तमिति कलौ न तत्र गमने
संग्रहाभावः ॥ न चायं विधिः । लिङ्गलोडादिप्रत्ययान्तप-
दाभावादितिवाच्यम् ॥ “ चातुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्व्याप-
यातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ” इति
(पराशरेण १२ ध्या-६४ ॥ श्लो) विधिर्निर्दिश्यत इति
चेत् ॥ न ॥ विधीनां युगान्तरविषयत्वेनाप्युपपत्तेः ॥
न च युगान्तरे कलिवर्ज्यवचनं नैव प्राप्तोतीति तदा रामे-
श्वरादियात्राविधानमनावश्यकमिति वाच्यम् ॥ युगान्तरे-

पि ब्रह्महत्यादौ दोषान्तरे वा तन्निवारकैतदिध्यभावे रामे-
श्वरयात्रासु लोकानां प्रवृत्त्ययोग इति तदर्थं तदिधेरावश्य
कत्वादिति चेत् ॥ न ॥ “शोधितस्यापि संग्रहः” इति वचने
शुन्धधातुनाप्रायश्चित्तग्रहणेन “एतानि लोकगुस्यार्थं कले
रादौ महात्मभिः । निर्वातितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं
द्विजैः” इति (ब्रह्मारदीये कलिवज्ञे) चंचनात्प्रत्यासन्त्या
सामुद्रिकनौयानप्रयोज्यप्रायश्चितं कृतवतएवासंग्रह इत्य
र्थादितिकेचित् ॥

तत्र ॥ “समुद्रयानगमनं ब्राह्मणस्य न शस्यते ।
संभवेद्यादि मोहेन पुनःसंस्कारमर्हति” इति (पराशरे-
ण) क्षत्रियवैश्ययोर्नवा समुद्रयानसंभवेपिब्राह्मण-
स्य समुद्रयाने पुनस्संस्कारेण शुद्धिसंग्रहौ, अन्ययोः
प्रायश्चित्तेन शोधेष्यसंग्रहः इत्यर्थस्य बृहन्नारदीयवृद्ध-
पराशरवचनयोर्वर्यवस्थयोपपादकत्वेन चारितार्थ्यात् ॥

किं च कलिवज्ञवचने “कलेरादौ” इत्युक्तेःकल्या-
दावेवासंग्रह इत्यर्थ स्यापि संभवेनेदानीं संग्रहे निषेधाप्रा-
प्तिः ॥ न चायमपि कल्यादिरेवेतिवाच्यम् ॥ अन्यविष-
येष्वपि कलिवज्ञेषु तथात्वापत्तेः ॥ एतेन पूर्वोक्तपराश-
रवचनेन ब्राह्मणे निषिध्यमानस्यसमुद्रयानस्यानुवादक-
एव बृहन्नारदीयादिकलिवज्ञोक्तोनिषेध इति ब्राह्मणेतर-

क्षत्रियवैश्ययोः प्रायश्चित्ततदसंग्रहौ तद्याननिषेधश्च नेति
तयोर्यानं सुलभमेवेत्यपास्तम् ॥ “विप्रादिनौसंस्थितिम्”
इति (कालनिर्णयसिद्धान्तस्थकलिवज्ये) विप्रपदवै-
यथर्यापत्तेः । किं च तयोस्तया गमने निषेधाद्यभावेषि
तत्र ब्राह्मणसहायमन्तरा तयोर्गमनं न संभवत्येव ।
यतः शास्त्ररीत्या राज्ञोऽमात्यपुरोहितविदुषां सामीप्य
मत्याश्यक मिति धर्मशास्त्रेषु प्रासिद्धम् । ते च क्षत्रियस्य
पाश्वेब्राह्मणाएव भवितुर्मर्हन्ति नान्ये । तथाहि । “मौला-
ञ्चास्त्रविदःशूराल्लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् । सचिवान्तसप
पञ्चाष्टौ प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥” इत्याद्युक्ता “सर्वेषां
तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा
षाङ्कुण्यसंयुतम् ॥ ६८ ॥” इति (मनुना ७ ध्या०)
तथा” पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् । दंडनीत्यां च
कुशलमर्थर्वाङ्गिरसेतथा ॥ ३१३ ॥” इति (याज्ञवल्क्येन १
ध्याये) चोक्तेर्मन्त्रिपुरोहितादीनां ब्राह्मणानां स्वस्वराज-
कीय लौकिकवैदिकव्यवहारादिकुशलानां षाङ्कुण्यादिनि-
पुणानामावश्यकत्वप्रतिपादनेनैतौर्विना तत्कार्यासंभवात्स-
हैं वैतर्गमनागमनेकार्ये अन्यथा नेति सिध्यति । राजभिन्न
क्षत्रियस्यापि पुरोहितर्त्वगावश्यकतास्त्येव । तथा वैश्य-
स्यापि । ततश्च ब्राह्मणमन्तरान्यत्र कुत्राप्यनयोर्न गमना

गमनेस्त इति गमनागमनयोः क्षत्रियाभ्युद्गाव्यर्था स्यादिति तथैव ब्राह्मणस्य तत्र गमनाभ्युद्गाव सदाचरेण सर्वत्र स्थितस्य प्रायश्चित्ताभावश्चेति कल्प्यते । अधिकमये स्पष्टी भविष्यति । नचासंग्रह इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । “असंग्रहः” इत्यत्राप्रशस्तार्थक नभा समासाश्रयेणादोषात् । अत एव “समुद्रयायी वान्ताशी” इत्यादिना श्राद्धे निषेधः सार्थकः । नौयानं विना समुद्रदर्शनार्थयातुरपि श्राद्धे निषेधापत्तेश्च ॥ मम तु “समुद्रयानगमनं ब्राह्मणस्य न शस्यते” “शोधितस्यापिसंग्रहः” इत्यादौ श्राद्धे ग्रहणभावेनान्यत्र ग्रहणे नच प्रशस्तः संग्रह इति समञ्जसम् ॥

नच विनिगमनाविरहात् “समुद्रयायी” इति सिद्धे “शोधितस्यापिसंग्रहः” इति वर्ये स्यादिति वाच्यम् । वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पापत्तेः । नच कलिवज्योक्तस्य “शोधितस्यापिसंग्रहः” इत्यस्य युगान्तरे प्राप्त्यभावेन तत्र श्राद्धे निषेधाय “समुद्रयायी” इत्यावश्यकमिति प्रागुक्तं युक्तमिति वाच्यम् । एवमपि तेनैव सर्वत्र श्राद्धे संग्रहाभावसिद्धौ कलिवज्ये तदुक्तेवैयर्थ्यस्य सुस्थत्वात् “समुद्रयायी” इत्यस्य युगान्तरविषयकत्वे तत्साह-

चर्यात्तत्र पूर्वोत्तरपठितानां वान्ता श्यादीनां कलियुगे श्राद्धे
निमन्त्रणीयत्वापत्तेश्च । एवंच युगान्तरे यथा तथा वा
समुद्रयातुः प्रायश्चित्ताभाव इति तस्य श्राद्धे निमन्त्रणी
यत्वप्राप्तौ तन्निषेधाय समुद्रयायीत्यावश्यकम् ।
कलियुगे तु नित्यकर्मादिकं त्यक्ता समुद्रयातुः प्रायश्चित्त-
भावश्यकमिति कृतप्रायश्चित्तस्य सर्वत्रैव श्राद्धेषि संग्रहे
प्राप्ते तन्निषेधाय “शोधितस्यापिसंग्रहः” इत्यप्यावश्य-
कम् ॥ अतएव “श्रुतिविक्रयिणो यत्र परपूर्वाः समुद्रगाः ।
असमानान्याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्तिः । समुद्रयायी
कृतहा रथ्यासमयभेदकः । वेदनिन्दारतश्चैव ते वज्याः
श्राद्धकर्मसु ” इति (उशनसा) उक्ते “ समुद्रगाः
पतिताः ” “ समुद्रयायी ” इति आद्यस्य कर्मत्याग-
प्रयोज्यपातित्येन प्रायश्चित्ते कृते तत्प्रयोज्येसकृद्याने
पि द्वितीयस्यासकृत्सकृद्वा याने कर्मानुष्ठानत्यागभाव-
प्रयोज्ये निमन्त्रणे प्राप्ते तन्निषेधार्थं समुद्रयातुर्दिधा
निर्देश उपपद्यते ॥ अन्यथा दर्शनाद्यर्थं समुद्रयातुरपि
निषेधापत्तेश्च । मम तु समुद्रयायीत्यादेव्विजस्याब्धौतु
इत्यादेश्वैकवाक्यतया परित्यक्तकर्मविषयक एव स इति
न दोष इति दिक् ॥

“किंच समुद्रादूर्मिः” इति (ऋग्वेदेशाकलशाखाया

ॐ अस्तु विद्यते विद्युत्तमः ॥

मेकादशर्चसूक्तपाठः समुद्रयाने प्रायश्चित्तमिति (ऋग्विधाने) इति तदेकमपि प्रायश्चित्तं बोद्धव्यम् ।

किंच “हविष्पान्तं जपेत्सूक्तं महापातकनाशनम् । दिनेदिने त्रिवारं तु विद्या श्रीः सत्कुले स्थिरा । सहस्रवेद-सदृशं संज्ञानं तु सकृज्जपेत् । असाध्यं त्रिषु लोकेषु दशवारं दिवा सदा । सुरापस्तल्पगः स्तेनः संयोगित्राह्वानिनाम् । समुद्रयातुदोषश्च नश्यत्येव न संशयः । गर्हितात्रसमायोगे हविष्पान्तीयमभ्यसेत् । पवित्रं परमं ह्येतद्वोद्धव्यं च विचक्षणैः ॥” इति (ऋग्विधाने) प्रायश्चित्तविधिः” इति हविष्पान्तीयऋड्मन्त्रपाठः ऋग्विधाने प्रायश्चित्तमस्तीति नदोषः ।

किं चासकृत्समुद्रे नावा यान एव गन्तुः प्रायश्चित्तेन शुद्धिसङ्घर्षहैमवतः । बृहन्नारदीयकलिवज्योक्तासंग्रहस्त्वसकृत्तत्र नौकया यायिनौ भवति । अत एव “समुद्रयाने प्रायश्चित्तमाह (ऋग्विधाने) “सकृत्समुद्रयाने हि प्रायश्चित्तमुदाहृतम् । बहुकालाध्यवसने प्रायश्चित्तं तु नैव हि कलौ द्विजोव्यौ याने तु प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यति । वर्षत्रयं व्रतं कृत्वा सहस्रं च हिरण्यकम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदद्याच्च शत्तया गोदानमेव च ” इति । सकृत्समुद्रयान एवेत्यवधारणेन सकृत्तद्याने प्रायश्चित्तविधानं संगच्छते ॥ ननु पराशरमाधवीये शूद्रसेवाप्रायश्चित्तप्रकरणस्थेन माधवाचार्येण तथा

मिताक्षरात् तीयाध्यायगतैकोननवत्युत्तरत्रिशतीश्वोकस्थ-
विज्ञानेश्वरेण पतनीयप्रायश्चित्तप्रकरणस्थस्मृतिमुक्ता-
फलकृता चेदं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं चिरकाला
भ्यासविषयमित्युत्तयेदमृग्विधानस्थं सकृद्याने प्राय-
श्चित्तं “बहुकालाध्यवसने प्रायश्चित्तंन” इत्युत्तोर्विरुद्ध्यत
इति चेत् ॥ न ॥ शूद्रसेवायां प्रायश्चित्तस्य (मिता-
क्षरायां इध्या ३८९ श्लो.व्या.) (स्त्रियाः परपुरुषगमन-
प्रायश्चित्तप्रकरणे स्मृतिमुक्ताफले) लघोरुत्तया तादृश
शूद्रसेवाभिप्रायेण तत्प्रवृत्तेरित्यन्ये । बहुभिर्महीर्षभिः ऋ-
ग्विधानादीनां बहुधा प्रणीतत्वात्तत्र कस्मिन्मृग्विधाने इदं
प्रागुक्ते द्वे चेति प्रायश्चित्तत्रयमुपादिष्टमिति तु ग्रन्थानां
तेषां दौर्लभ्येनात्रेदानीं निर्णेतुमशक्यत्वेषि कालान्तरे तं
ग्रन्थं संपाद्य संशोध्य निवेदयिष्यामः । महाशैय-
रमत्सरिभिर्विद्विभारतखण्डजीवातुधर्मादिदैवसम्पत्संल-
भवहुशल्योद्धरणकृपापरवशैर्दुरभिमानदूरैः “काकोपि
जीवति चिरात्तु वाँलं च भुड्के” इति (भर्तृहरिशतके)
उक्तरीत्या स्वोन्नतिरेव सर्वेषामुन्नतिः, स्वपुत्रपौत्राणामना-
पत्तिरेव जगतोऽनापत्तिः, “अन्नं बहु कुर्वीत” इति तथा
“यया कया च विधया बह्वन्नं प्रामुयात्” इति च (तैत्तिरीयो-
पनिषदि) उक्तेरव्यायेन वा न्यायेन वा द्रव्यपुस्तुकस्त्रीय्रह-

वृत्त्याद्यर्जनं कार्ये, परप्रतारणायैव धर्मज्ञास्त्रादिज्ञानार्जनं
कार्ये, परोपदेशायैव, चेत्यादिदोषदूरैरेतादृशानि वचनानि
ग्रन्थसंपादनद्वारा संशोध्य संलिख्य प्रेषणीयन्येतन्सुदृण
स्थाने ॥ केवलं स्वार्थपरतां परित्यज्य महते स्थिराय
धर्मसंस्थापनाय ब्रह्मधर्मधनदारिद्वनिर्वत्कशिलपविद्या-
दिधनाऽदूरीकरणायैव प्रवृत्तानामस्माकं न कापि धर्म-
हासनिरति परस्परं पर्यालोचनद्वारा ब्रह्मापमानकारिनी-
चाश्रयादिकं परित्यज्य मुनिवृत्तिषु मनः स्थिरीकृत्य
तानन्तरा कथंजीविष्यामीति च भयादूरीभूय क्वचित्काल
मैवैतच्छरीरेण युक्तेरस्माभिस्तत्स्थितिसमयावधि निरुपा-
धिकतया सुखसाधनान्यजेनीयानीति भारतखण्डकुटुम्बि-
भिः सर्वैरपि यशशशरीरार्जने दत्तदृष्टिभिः स्वस्वतपस्ते-
जोवृद्धौ चित्तं हठमास्थापनीयम् ।

किं च ब्राह्मणस्य नौकया समुद्रे याने त्रैवार्षिकव्रतं
सहस्रहिरण्यदानं च प्रायश्चित्तं (गौतमधर्मसूत्रे प्राय-
श्चित्तप्रकरणे ९ मे खण्डे) उक्तं न तु कलौ संग्रहाभावोपि।
युगान्तरीयानविषयमित्यादिशङ्गा तु प्रागुक्तादिशा
समाधेया ।

किं च “द्विजस्याब्धौ तु निर्याणं शोधितस्यापि
संग्रहः” इति बृहत्प्रारदीयोक्ते वचने कलौ समुद्रयानं
वर्ज्ये, यत्र यत्र यानियानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तैस्तैः

शोधितस्यापि संग्रहो न कार्यः, यदा कार्येषु प्रामाणि-
कस्यैव नियोजनीयतया तदर्थं नानाप्रकारेण शोधितस्यापि
ग्रहः ग्रहणकार्यं न तु सम्यग्ग्रह इत्याशयकं वाक्यद्वयं
“द्विजस्याब्धौ तु निर्याणम्” इत्येकं “शोधितस्यापि
संग्रहः” इत्यपरमिति समुद्रे नावा यातुरेव संग्रहो न कार्यं
इत्यर्थेऽत्यत्र न प्रमाणम् ॥ आद्यफलं त्वस्य न श्राद्धेनि-
निमन्त्रणीयत्वांकिंतृत्तमब्राह्मणस्यैत्यर्थं बोधकमिति तत्स-
म्पात्तिसंपादनमेव । द्वितीयफलं तूक्तमेव । अन्यत्र चरितार्थ-
त्वासमुद्रयातुः प्रायश्चित्तविषयेन प्रवर्तते द्वितीयवाक्यम् ।
नच “द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः”
इत्यत्र पाठान्तरमेव मानमिति वाच्यम् । इतरकलिवज्ज्येषु
“समुद्रयात्रास्वीकारः” इत्येतन्मात्रस्योत्तेरेकवाक्यतया-
अप्रामाणिकत्वात् । एतेनोपरास्थितं परित्यज्यानुपास्थिता
र्थसम्बन्धकल्पनमन्याय्यमित्यर्थकश्रुतानुमितन्यायेन स-
मुद्रयातुः संग्रहो न कार्यं इत्यर्थं इति परास्तम् ॥

ननु द्वादशवार्षिकमिदं बोधायनोक्तं प्रायश्चित्तं चिर-
कालाभ्यासविषयमिति माधवीये यदुक्तं तत्र समुद्रयान
विषयम् ॥ “शूद्रसेवायामाह” इति (माधवे-
नावतरणदानेन शूद्रसेवाविषयत्वात् इति चेत् ॥
न ॥ “शूद्रसेवायां प्रायश्चित्तमाहतुवैधायनापस्तम्बौ-

“यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थकालमुदकाभ्युपायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥” इति । (कृष्णो वर्णः) शूद्रस्तदाज्ञाकरो भूत्वावृत्यर्थं सेवमानो ब्राह्मणो वर्षत्रयं चतुर्थे काले मितभोजी त्रिष्वणस्त्राय्येकदिवसे वा कृतं पापं हन्तीत्यर्थः ॥” इति । (स्मृतिमुक्ताफले वोधायनेन) शूद्रसेवायामस्मात्पृथक्प्रायश्चित्ताभिधानात् । शूद्रसेवायामित्येतन्मात्रमनुक्रा सामान्यतः “पतनीयानां प्रायश्चित्तमाह” इति (स्मृतिमुक्ताफले वैद्यनाथदीक्षितैः) उक्तेश्च ॥ माधवीये तथोक्तिस्तु स्मृत्युक्तक्रमे तन्निर्देशमाश्रित्येति न दोष इति दिक् ।

किंच धर्मार्थं नावा समुद्रे यानं न कार्यमित्येव तस्यार्थः “इमान्धर्मान्कलियुगे” इत्यत्र धर्मशब्दप्रयोगेण ज्ञायते न तु राजकार्यार्थं वाणिज्यार्थं कार्यान्तरार्थं वा समुद्रे नौकया यानं न कार्यमिति बृहत्तारदीयादिकलिवर्ज्यवचनेन प्रतिपाद्यते । अयमेवार्थो (मनुस्मृतिव्याख्याकृद्धिः) रघुनन्दनभट्टाचार्यैः प्रतिपादितः ।

किंच “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः । गोत्रान्मातृसपिण्डानुविवाहो गोवधस्तथा । नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः” इति (पराशरमाध-

(१) एकदिवसे वैति पाठो दृश्यते एकदिवसे कृतस्यैतस्यैनसञ्चै वार्षिकप्रायश्चित्तविधिरयुक्त इतिचित्योयम् ।

वीये १ ध्या ० इ॒श्वो॑० व्या॑० ब्रह्मपुराणे) “देवराज्ञ सुतोत्पत्ति-
र्दत्ता कन्या न दीयते । न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च
कमण्डलुः” इति (तत्रैव क्रतुना) “उद्गायाः पुनरुद्गाहं
ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां
कमण्डलुम्” इति (तत्रैव पुराणे) “समुद्रयातुः (त्रा) स्वी-
कारः कमण्डलुविधारणम्” इति (निर्णयसिन्धौ ३
परिच्छेदे पूर्वार्द्धान्त्ये बृहन्नारदीये) ब्रह्मपुराणेक्रतुमते
बृहन्नारदीयमतेऽपि यात्रास्वीकार इति पाठपक्षे
“अश्वालम्भं गवालम्भं सन्ध्यासं पलै॒तृकम् । देवरेण
सुतोत्पत्ति कलौ पञ्च विवर्जयेत्” इत्यत्र पञ्चेत्युक्तेः कला-
वपि येषां पञ्चानामेव पुराणमते एतन्मते च वर्ज्यतोक्ता
तेषां मते “समुद्रयातुः स्वीकारः” “समुद्रेष्वौ तु नौयातुः
शोधितस्यापि संग्रहः” इति वचनयोरभावेन समुद्रया-
तुरकृतप्रायश्चित्तस्यापि निर्निरोधं संग्रहो भवत्येवेति तन्म
तानुयायिनामस्माकं न कापि क्षतिः ॥ न च तत्र पञ्चे-
त्यन्योक्तानां कलिवर्ज्यानामुपलक्षणमिति वाच्यम् ॥
तत्तत्रिदेशैव सिद्धे “पञ्च” इति पदतत्स्वारस्ययोर्भज्ञा
पत्तेः । संख्यावाचकशब्दानामक्तपरिमाणत्वेन न्यूना-
धिकव्यावृत्यर्थमेव प्रयोगस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥
अतएव यत्र लेखे शतं देयं गृहीतं वेत्यादिनिदेशस्तत्र

शतमेव नाधिकं न न्यूनमपीति “द्वादशकपालं निर्वपेत्”
 इत्यादौ द्वादशकपालमेव न न्यूनं नाधिकमपीति च
 लौकिकलौकिकव्यवहारावीपि संगच्छेते ॥ एवं च प्राय-
 श्चित्तस्य तत्र नावागमनागमनयोर्नावश्यकता । न च
 द्विजेषु वर्णनामाश्रमाणां च विषये विहितानां धर्माणां
 त्यागेन निषिद्धानामधर्माणामनुष्ठानेन प्रत्यवाये सति
 प्रायश्चित्तानुष्ठानमावश्यकमिति वाच्यम् ॥ तस्य समु-
 द्रयात्रामात्रविषयकत्वाभावेन तद्विषये उभाभ्यामप्यावा-
 भ्यां प्रायश्चित्तानुष्ठानस्याभ्युपगतत्वात् ॥ नचैतन्मते
 दोषाभावेषि मतान्तरे दोषोस्त्येवेति वाच्यम् ॥ अन्यतरप-
 क्षेण शास्त्रसम्मतेनोपपत्तिसंभवे पक्षान्तरेण दूषणाभिधान-
 स्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वात् ॥ न च मतान्तरारम्भणं
 व्यर्थमिति वाच्यम् ॥ तन्मतानुष्ठात्रभिप्रायेण तदुपपत्तेः ॥

किंच “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रमावंत्यं दक्षिणापथम् । ती-
 र्थयात्रां विना गत्वा पुनर्संस्कारमर्हति” इति (स्मृतिच-
 न्द्रिकायाम्) सिन्धुसौवीरादीनां तीर्थयात्रार्थं गमनेऽभ्य-
 नुज्ञानात्तिस्न्वादिसाहचर्यात् “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा
 प्रत्यन्तवासिनः” इत्यत्रप्रत्यन्तवासिगमनमपि तीर्थया-
 त्रेतरविषयकतया नेयम् ॥ एवं च तीर्थयात्रार्थं म्लेच्छदे-

शगमने नौकामार्गेण म्लेच्छदेशगमनेपि न दोषः । अत एव वज्ञादिदेशं दक्षिणापथं (नर्मदायाः दक्षिणस्थं देशम्) मङ्कानामकमानन्दरामायणोक्तरीत्या (पुष्कलावतीत्यपरना मकं) विष्णुपादतीर्थं च बहवोजग्मुः। ततो देशान्तरस्थानां तत्र म्लेच्छयवनविरुद्धाचारव्यवहारवतां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्र-द्राणां स्वविरुद्धधर्माचाराणां तत्र प्रवेशो मा भूदित्यपक्ष-वस्तुविक्रयं निरुद्धान्येभ्यः पक्षान्येव सर्वाणि वस्तूनि क्रय्याणि नापक्षानि फलमूलतृणशाकपत्राणि वेति चिर-तत्रत्यम्लेच्छादिराजादिनाऽतिक्रूराज्ञादानात्तदनुरोधेन व्यवहारप्रवृत्तेश्चातुर्वर्णस्याद्यापि प्रायः प्रवेशो न भवतीति लौकिकी प्रतीतिः कर्णाकणिकया सर्वैर्भारतीयैः श्रूयते । तच्च विष्णुपददर्शनं तत्रैव वद्धमानलिङ्गेश्वरदर्शनं महाशा-

(१) महामैथुनं संकल्प्य शङ्करेण रातिसुखमनुभूयमाना पार्वती सुखविशेषं लिप्सया पुरुषायितं स्वीचकार। तदा स परमेश्वरस्तामाकाशमनीनयत् । ततस्सास्वेष्टसिद्धिं प्राप्य निवृत्ता । ततस्तत्रार्थिभः प्रार्थितस्तलिङ्गं तथैव स्थापयामास । तच्चेदानीमपि वर्कमानमेवास्ते । निरुद्धापि तत्पूजा वर्षे वर्षत्रये वा कर्तव्या शिवराज्यादौ समयविशेषं इति राजाज्ञाप्तं समय-विशेषं जात्वा तत्रागतानां जटिलानां साधूनां प्रवेशेऽत्युन्नतं पतनशीलं तदधस्ततो बहिः बहुभिर्निष्कास्य तत्रैव कोणे संस्थाप्यते । ततः यतो निष्कासितं तत्रत्यं पुनर्वर्धमानमेवास्ते । पुनः समये तैस्तथा क्रियते । पुनः प्राचीनं वद्धमानमेवास्ते काबूलराज्ये इति श्रुता गाशा मयात्र लिखिता प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरनिश्चयाय (२) मङ्कायामेति महाशा-

लिग्रामदर्शनं च समुद्रस्थनावारोहणं म्लेच्छदेशगमनं
 चान्तरा न सिध्यतीति स्पष्टमेव ॥ एवं विद्याभ्यासार्थ
 सौलभ्येननानाशिल्पकर्मचरणोपायज्ञानार्थकं गमनमपि
 तीर्थयात्रैवभवति ॥ अतएव “निपानागमयोस्तीर्थ-
 मृषिजुष्टजले गुरौ” इति (नामलिङ्गानुशासनेऽमरसिंहेन)
 (तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे ८६ श्लो०) तथा (तटीकायां
 मुधायां “तीर्थ शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजस्मु च ।
 अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु” इति (मेदिनी)
 इति तीर्थशब्दार्थविवरणं संगच्छते । अतएव “तीर्थे
 ये” इति (पाणिनितन्त्रे) ६ । ३ । ८७ ॥ “समान-
 तीर्थे वासी” इति (तत्रैवाष्टाष्टा १०७) सूत्रे च तीर्थशब्दो
 ध्यापके गुरौ प्रसिद्धति । एवं च श्रुतविद्याकलाद्यध्यापक-
 त्वात्तदुदेश्यकयात्रा तथाऽमात्यस्यापि तीर्थत्वाविशेषादमा-
 त्यदर्शनार्थिका यात्रापि तीर्थयात्रैवेति नात्र म्लेच्छदेशगमन
 प्रयोज्यानिषेधः प्रसज्यते ॥ नच तीर्थपदेन रूढ्या क्रष्णादि-
 जुष्टमहाजलराशिभागस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम् ॥ सतीर्थ्य
 इत्यादौ तीर्थशब्दस्याध्यापकादावपि रूढत्वात् ॥ नच

लिग्रामोस्ति । यदा तस्य पूजा तत्रत्येन राजा निरुद्धा तदा स्वमेआगत्य
 राजानं भीषयामास । ततः क्वचिदनिष्ट तदनुसारेणापश्यत् । ततः पूजा
 प्रवर्तिताद्यावधि निर्नीतेभेन भवतीत्यपि श्रुतोयमिति हासमाण्य
 प्रामाण्यान्यतरपरिज्ञानाय मयात्र लिखितः ।

तीर्थयात्रेति न तत्रयोगहृषीरिति वाच्यम् ॥ तस्यापि
योगहृष्टत्वात् । अतएव “क्वचिदेशविशेषगमनेपि
देवलआह । “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्ग-वङ्गकलिङ्गांश्च (ज्ञान्धान्) गत्वासंस्कारमर्हति”इति।
“एतत्र तीर्थयात्राव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम्”इति (मिताक्षरायां
३ ध्याये २९३ श्लोव्या०) उक्तं संगच्छते । अतएव “क्या
स्पियन्”नामः समुद्रस्य समीपे “वाकू”नामके नगरे “श्री-
महागणपतेर्मन्दिरम्”आस्ते । नच तदध्यनादिकमत्रैव भव-
तीति किमर्थं तत्र गन्तव्यमिति वाच्यम् । “सिवल्सर्विस्”
“ब्यारिस्टर” इत्यादि परीक्षाः सर्वेषां शिल्पानां ज्ञानं तत्र
गमनमन्तरा न संजानीतेतिस्पष्टं द्विदाम् ॥ किंच “एष
वाव समुद्रः यज्ञात्वालः” इति याज्ञिकप्रकरणे (वेदे) उक्तेः
याज्ञिकवेद्याः पाश्चात्यकुण्डहृषं तं यस्तरति तस्य समुद्र-
स्याभीक्ष्यं येन कृतं लंघनं तत्समुद्रयातुः स्वीकारः यः
पूर्वमासीत्तस्य कलियुगे निषेध इत्यर्थोऽनेनोच्यते ॥ एवं
“यज्ञोवा अवभृथः” इति (वेदे) उक्तरीत्यावभृथं
त्यक्ता यज्ञाद्येऽगच्छेषां संग्रहः प्राग्यासीत्स कलौ
निषिद्ध्यत इति नाङ्गलदेशगमने दोषलेश इति केचित् ॥
किं चार्यावर्तशार्याणां स्वीयं मुख्यं स्थानम् । आर्याः

समुद्रं नावा तरितुं शक्नुवन्त्येव । तेषां मध्ये “समुद्रयानं
मांसस्यभक्षणं शस्त्रजीविका । शीधुपानमुदीच्यानामविगी-
तानि धर्मतः” इति (स्मृतिमुक्ताफले आहिककाण्डे मरी-
चिना) उक्तेर्नमदाया उत्तरदिशि वसतां समुद्रयानस्यावि-
गीतत्वेन धर्मत्वेन च प्रायश्चित्तविध्यविषयत्वादित्युक्तेः ॥
दाक्षिणात्यानामप्यार्यत्वेन तदीयार्यत्वस्यार्यावर्तवासमूल-
कत्वेनैवोपपत्तिर्वाच्या । आर्यावर्तस्य नर्मदोत्तरभागविशेष-
त्वेनातिप्राचीनकाले सर्वेषामार्याणां तत्र वासो बभूवे-
ति पूर्वोत्कमरीचिवचनेन तद्यानस्यैतदीयाविगीतधर्म
तया प्रायश्चित्तविध्यनवताराच्च । प्रायश्चित्ताभावे कुतः
“शोधितस्यापि संग्रहः” इति कलिवर्ज्यस्य विषयते-
ति विचिन्त्यताम् । आर्यशब्देन ब्राह्मण उच्यते । “आर्यो
ब्राह्मणकुमारयोः” इति (पाणिनितन्त्रे ६ । २ । ६८ ।)
उक्तेः । ब्राह्मणानां तत्स्थानिकत्वे तच्छिष्यत्वेन क्षत्रियाणां
वैश्यानांसेवकत्वेनशूद्राणां च सहैव तत्र स्थित्या सर्वे-
षामप्यार्यावर्तवृत्तित्वासिद्धिः ।

नचैवमुदीच्यानामविगीतानामित्युक्तौ “पञ्चधा विप्रति
पतिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः” इत्युक्तौ चोत्तरदक्षिणश-
ब्दव्यवहारानुपपत्तिः । सर्वेषामार्यावर्तवृत्तित्वेनोदीच्यत्वावि-
शेषादिति वाच्यम् । कदाचित्स्थितावपीदानीं तत्र वासपरि-

त्यागेन भिन्नधर्माणोजाता इति प्राचीनोदीच्यव्यवहारापेक्ष
यादाक्षिणात्यव्यवहारे भेदप्रदर्शनपरत्वेनादोषादितिदिक् ॥

किंच भुवस्सर्वस्याअपि “एषउवैवसभूम्यन्तःयद्वेद्यन्तः”
इति (ऋग्वेदे ऐतरेयब्राह्मणे १ काण्डे ६ मप्रपाठके १०
मेनुवाके) उक्तमंत्रस्य “ योयं वेदेखसानदेशः सोयं भूमेर-
वसानभागः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः ” इति
भूमित्वं वेदेराम्नातम् । ” इति (तत्रैव भाष्ये) उक्तम् ।
एवं च सर्वस्या अपि भुवो यज्ञार्हत्वं सिद्धम् । नच म्लेच्छ
देशस्याभावेन “ म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ” इत्यादीनां
प्रागुक्तवचनानां वैयर्थ्यापत्तिः ॥ तथाभूतदेशस्या-
भावादिति वाच्यम् ॥ आर्याव॑तैपि यत्र म्लेच्छगृहं तस्य
म्लेच्छदेशत्वं तद्विन्नस्यार्याव॑र्तत्वमिवसर्वत्रार्याणामार्यस्य
वा गमने आर्यधर्मानुष्टाने चार्याव॑र्तत्वमित्येवमुक्तकल्प-
नाया एवयुक्तत्वात् ॥ अतएव “यस्मिन्नेव कर्स्माश्चिदेशे
श्रद्धानो यजते ऋध्नोत्येव ” इति (सामवेदे २६
शतिब्राह्मणे २ प्रपाठके) “ यस्मिन्कर्स्माश्चिदेशे
श्रद्धानोत्र फलं लभत एवेति आस्तिकस्सन्यजते स
ऋध्नोति यथोक्तफलं प्राप्नोत्येव ” इति तत्रत्यं माधवी-
यभाष्यं च संगच्छते ॥

ननु “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
 अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हते” इत्यत्रत्येन “प्र-
 त्यन्तवासिनः” इत्यनेन (पराशरमाधवीयमिताक्षरास्मृति
 मुक्ताफलेषु प्रायाश्चित्तभाग बोधायनदेवलाभ्याम्) उक्तेन
 म्लेच्छदेशगमनानिषेधेन सिद्धः समुद्रयानस्यापि निषेधः ।
 सनिषेधो नतु तदभावे ॥ म्लेच्छदेशश्च—“कृष्णसार-
 स्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ॥ सज्जेयोयज्ञियो देशो
 म्लेच्छदेशस्त्वतः परः” इति (मनुना २ ध्या २३
 श्लो०) उक्तः ॥ न चानेन “सिन्धुसौवीर” इत्युक्तबोधायन-
 देवलयोर्वचनेन प्रत्यन्तवासिनो लोका यत्र कुत्र वा स्थिता
 न गन्तव्या इत्युच्यते नतु नावा समुद्रयातुः संग्रहाभाव
 इति । एवं च समुद्रयानानिषेधकत्वेन कथमस्योल्लेख इति
 वाच्यम् ॥ तेन तस्याग्रहणेषि तत्रत्यसिन्धुपदेन “उद-
 न्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोर्णवः” इत्यमर्हिसंहो-
 क्तरीत्या समुद्रस्यापि ग्रहणात् ॥—॥ ननु सिन्धुशब्दो-
 त्र देशपरः न समुद्रपरः । सौवीरादिसाहचर्या दिति चेत् ॥
 न ॥ प्रत्यन्तवासिन इत्येतद्वार्षान्तिकानुरोधेन देशपर-
 त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ एवमङ्गवङ्गकलिङ्गाश्चेत्यत्रापि
 तदेशस्थपरत्वमेव ॥ काकाक्षिन्यायेनोभयत्रप्रत्यन्तवासिन
 इत्यस्य दार्षान्तिकत्वात् । एवं च तत्संसर्गे दोषावह इति

केचित् ॥ तत्र ॥ “सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम् ॥ एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति” इति बोधायनेन “हिमवत्कौशिकं विन्ध्यं पारंपर्यस्य पश्चिमम् ॥ तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति” इति व्यासेन “सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्त्य दक्षिणापथम् ॥ एतान्दशान्दिजोगत्वापुनसंस्कारमर्हति” इति “अङ्गवङ्गकलिङ्गं सौवीरसौराष्ट्रवन्तिमात्स्यादिदेशगमने द्विजस्यपुनः संस्कारः तीर्थयात्रायां तु नेति च (स्मृतिमुक्ताफले आचारकाण्डे पुनरुपनयनप्रकरणे) वचनेनैकवाक्यतयादेशपरत्वस्य सिद्धेः ॥ नचास्यतदेशस्थपरत्वमपि पूर्वोक्तरीत्या दुर्वारमिति वाच्यम् ॥ “प्रत्यन्तवासिनः चण्डालप्रदेशाः” इति दशनिर्णय्यामुत्सवनिर्णये वेङ्गटनाथेन स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे वैद्यनाथदीक्षितैः) “प्रत्यन्तवासिनश्चण्डालवासप्रदेशान्” इति चोक्तेः । इष्टापत्तेश्च । तद्विषये उभयोर्ग्रहणात्म ॥ एतेन तीर्थविशेषवच्छूद्राणामसंस्कार्याणां सर्वेषामेवाङ्गवङ्गदिदेशगमनेऽन्यत्राप्राप्तोपनयनादिसंस्कारविधानद्वारा पूर्वपुण्यविशेषादेः संपादनोद्घोमिदं वचनम् । अतएव “यथेमां वाचंकल्याणी

(१) अत्र “तीर्थयात्राम्” इति पाठो दशनिर्णय्यामुत्सवप्रकरणे पूर्वकं वचनं ब्राह्मणपदधाटितामिति भेदात्पृथगुक्तम् ।

मावदानि जनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्यायस्वाय
 चारणाय प्रियोदेवानांदक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे
 कामः समृध्यतामुपमादो नमतु” इति (शुक्लयजुवेदान्तर्गत-
 माध्यन्दिनशाखायां २६ ध्याये २ येमन्त्रे) अयमस्याभि-
 प्रायः। परमेश्वरः सर्वमनुष्यैः वेदाः पठनीया इत्याज्ञांददाति ।
 तथथा । यथा येन प्रकारेण (इमाम्) ऋग्वेदादिचतुष्ट-
 यीरूपां (कल्याणीं कल्याणसाधिकां (वाचं) वाणीं
 (जनेभ्यः मनुष्येभ्यः । अर्थात् सकालजीवोपकाराय (आव-
 दानि) (आ) समन्तात् उपादिशानि तथा सर्वैर्विद्वाद्विः
 सर्वमनुष्येभ्यो वेदचतुष्टयी वागुपदेष्टव्येति । नच
 जनेभ्यो द्विजेभ्य इति अध्याहर्तव्यम् ॥ वेदाध्ययने
 वेदाध्यापने च तेषामेवाधिकारादिति वाच्यम् ॥ उत्तरम-
 न्वार्थविरोधात् । तथाहि ॥ कस्यकस्य वेदाध्ययनश्रवणे
 धिकारः इत्याकाङ्क्षायामिदमुच्यते ॥ (ब्रह्मराज-
 न्याभ्यां) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्याम् (अर्याय) वैश्याय
 शूद्राय (चारणाय) अतिशूद्राय अन्त्यजाय (स्वाय) स्वात्मी
 याय पुत्राय भृत्याय च सर्वैः सैषावेदचतुष्टयी श्राव्येति (यो-
 देवानां दक्षिणायै दातुः (इह) यथाहमीश्वरः पक्षपातं विहाय
 सर्वोपकारकरणेन सह वर्तमानः सन् (देवानां) विदुषां प्रियः
 (दातुर्दक्षिणायै) सर्वस्वदानाय प्रियश्च (भूयासं) स्यां

तथैव सर्वैर्विद्वद्विरपि सर्वोपकारकं सर्वप्रियाचरणं
 मत्वा सर्वेभ्यो वेदवाणी श्राव्येति यथाऽयं मे कामः समृ-
 ध्यते तथैवं कुर्वतां भवतामयं (कामस्समृध्यताम्) इयमि-
 ष्टसुखेच्छा समृध्यताम् सम्यग्वर्धताम् । यथावत्सर्वमिष्ट
 सुखं मामुपनमति (उपमादोनमतु) भवतोपि सर्वमिष्ट
 सुखमुपनमतु सम्यक्प्राप्नोत्विति मयायुष्मभ्यमाशीर्वादो
 दीयत इति निश्चेतत्व्यम् । यथा मया वेदविद्या सर्वार्था
 प्रकाशिता तथैव युष्माभिरपि सर्वार्था उपकर्तव्या नात्र
 वैषम्यं किञ्चित्कर्तव्यमिति ॥ कुतः ॥ यथा मम
 सर्वविषयार्था पक्षपातरहितात्र प्रवृत्तिरस्ति तथैव युष्मा
 भिराचरणे कृते मम प्रसन्नता भवति नान्यथेति
 (एतद्वाष्ये) उक्तं च संगच्छते इति वदन्तः परास्ताः ॥
 प्रत्यन्नदेशगमने भरतखण्डकृतसंस्कारजन्यतज्जातीयोत्क
 षस्य नाशेन शास्त्ररीत्या दुष्कृतविशेषप्राप्त्या च तत्रिवृत्ति-
 द्वारा यथावदुत्कर्षप्राप्तये कृतसंस्कारस्यैव भरतखण्डएव
 पुनर्विधाने लाघवादप्राप्तविधाने गौरवाच्च ॥ अत्रैव वचना-
 न्तरेषु “द्विजो गत्वा” “ब्राह्मणो गत्वा” इत्याद्युक्तेद्विजविष-
 यकत्वस्यैव तदेकवाक्यतया सिद्धेश्च ॥ प्रायश्चित्तप्रकरण
 स्थत्वेनास्य वचनजातस्यापूर्वसंस्कारविधायकत्वायोगा-
 च ॥ तथात्वे पुनः पदवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ आस्तिकाभास-

कृतभाष्यमुदास्य (कल्याणीं) कल्याणकरीं मोक्ष
 प्रापिकां (वाचं) महावागूपां (ब्रह्मराजन्याभ्यां) मनः
 प्राणाभ्याम् । “मनो वै ब्रह्म” इति (शतपथब्राह्मणे १४ ।
 ६ । १० । १४) “ प्राणो वै क्षत्रम् ” (शतपथब्राह्मणे
 १४ । ८ । १४ । ४) (शूद्राय) भूतात्मने (अर्याय
 अपानादेः समूहाय । “विशो वै मरुतः । ” इति (शतप०
 ब्रा २ । ६ । १ । १२ (स्वाय) आत्मने (अरणाय)
 अन्तर्यामिणे (जनेभ्यः) इन्द्रियसमूहेभ्यः । (आव-
 दानि) सर्वतो ब्रवीमि । ततोहमात्मप्रतिविम्बः (इह)
 यज्ञे (देवानां दक्षिणायै । इन्द्रियरूपदक्षिणादानाय
 (दातुः) ब्रह्मणः (कामः) मोक्षाख्यः (समृध्यतां)
 सफलो भवतु (अदः) अमुकःकामः मामुपनयतु इति
 परमास्तिकमणिकृतव्याख्यानस्यैवादरणीयत्वाच्च ॥
 निष्कामाभ्यां सर्वलोकहितैकनिरताभ्यां सर्वलोकसंमतै-
 रतिपरमसूक्ष्मदृष्टिभ्यांः सर्वज्ञाभ्यां श्रीमदाचार्यशिरोम-
 णिव्यासजैमिनिमहर्षिभ्यां कृतैः पूर्वोत्तरमीमांसासूत्रैः
 (अपशूद्राधि करणे १ ध्या० ३ पादे ३३-३८)जै० ६। १
 २५-३८ । शूद्रस्य वेदेयगेचाधिकाराभावस्य व्यवस्था
 मितत्वाच्च ॥ अधिकमन्यत्र स्यष्टम् । तत्प्रतिपादितार्थस्य
 सर्वेषु परमानुग्रहरूपत्वात् ॥ अल्पज्ञत्वेनान्येषां नव्यन-

व्यतराणामुकेः सर्वथैवानादरणीयत्वाच् ॥ एवंच तस्य
देशपरत्वेन देशनिषेधकत्वेषि समुद्रयाननिषेधकत्वायो-
गातसमुद्रयानं कार्यमेवेति सिद्धम् ॥

किंच प्रत्यन्तवासिपदेन द्वीपान्तरग्रहणेषि तत्प्रतिषिद्ध-
देशगमननिषेधो ब्रह्मचारिण एव न गृहस्थस्य ॥ अत एव
बोधायनः “अथोपनीतस्य व्रत्यानि भवन्ति । नान्यस्यो-
च्छिष्टं भुजीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यामान स्त्रिया सह भुजीता।
मधुमांस श्राद्धसूतकान्नानि दशासन्धिनीक्षीरं छत्राकनि-
र्यासौ विलापनं गुडाब्रं गणिकान्नमित्येतेषु पुनस्संस्कारः ।
प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येके । अथाप्युदाहरन्ति सिन्धुसौ-
वीरसौराष्ट्रमवन्तीं दक्षिणापथम् । एतानि ब्राह्मणो गत्वा
पुनः संस्कारमर्हति” इति (निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे
पूर्वाङ्के पुनरुपनयननिरूपणप्रकरणे) उक्तं संगच्छते ॥ अत्र
सिन्धुसौवीरेत्यादिकमुपलक्षणम् । अत्रैव प्रकरणे (चन्द्रि-
कायां) बोधायनः—“सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्त-
वासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वाः संस्कारमर्हति” इत्यु-
क्तस्यापि ॥ न चोपनीतस्येति बोधायनीयपदेन
गृहस्थोप्युपनीतस्सन्नेव ग्रहस्थो द्विजो भवतीति गृहस्थ
द्विजस्यापि ग्रहणस्यादेव। ब्रह्मचारिमात्रविषयकत्वे माना-
भावादिति वाच्यम् ॥ द्विजस्येत्यनुत्कोपनीतस्येति

ब्रुः सर्वज्ञस्य वोधायनस्य महर्षेयौगिकार्थाननुसन्धा-
नन प्रयोग इत्यलप्ज्ञत्वकल्पनापेक्षयाचार्यसमीपे
वेदशास्त्राध्ययनार्थं नीतस्याध्ययनसमाप्त्युत्तरं ततः प्रत्या-
वर्त्तनादिसमये उक्तदेशगमनाय प्रवृत्तस्येत्यर्थकल्प-
नाया उक्तत्वात् ॥ नच ग्रहस्थोप्युपनीत एवेति योगार्थो
भूतार्थकप्रत्ययेन भूतकालितया प्रतीयत एवेति नानुपप-
त्तिरिति वाच्यम् । अत्रेवाग्रे उक्तस्य “न स्त्रिया सह
भुञ्जीत मधुमांसश्राद्धम् ” इत्यादिनिषेधस्यब्रह्मचारि-
विषयकत्वेनकृतत्वाद्ब्रह्मचारिण एव ग्रहणात् ॥

किंच “अर्थद्वारेणायं शब्दः प्रवृत्तो म्लेच्छानां देश
इति । तत्र यदि कथाश्चिद्ब्रह्मावर्तादिदेशमपि म्लेच्छा
आक्रमेयुः तत्रैवावस्थानं कुर्युर्भवेदेवासौ म्लेच्छुदेशः ।
तथा यदि कथित्क्षत्रियादिजातीयो राजा साध्वाचरणो
म्लेच्छान्पराजयेत चातुर्वर्ण्य वासयेन्म्लेच्छांश्चार्यावर्त
इव चण्डालान्वयवस्थापयेतदा सोपि स्याद्यज्ञियो देशः ।
यतो न भूमिः स्वतो दुष्टा । संसर्गाद्विसादुष्यत्यमेध्योपह
तेव । प्रागुक्तदेशव्यतिरेकेणापि सतिसामग्र्ये त्रैवर्णिकेनाऽ-
कृष्णमृगचरणेऽपि देशो यष्टव्यमेव । तस्मादनुवादोऽयं
“सज्जेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः” इति
(मनु० २ ध्या० ३ श्लो व्या० मेधातिथिना) उक्तरीत्या

म्लेच्छस्वामिकदेशस्यम्लेच्छदेशत्वम्लेच्छाचारव्यवहारा
नुष्टात्रस्थित्याश्रयप्रदेशत्वं च म्लेच्छदेशत्वमिति
तथार्यस्वामिकदेशस्यार्यावर्तत्वमार्याचारव्यवहारानुष्टात्र
स्थित्याश्रयप्रदेशत्वमार्यावर्तत्वमिति चाश्रयणात् ॥
परन्तु द्वन्द्वैकवद्वावविधायके “शूद्राणामनिरवसितानाम्”
इति (पाणिनितन्त्रे । २।४।१० । सूत्रे महाभाष्ये) “अनि-
रवसितानामित्युच्यते । कुतोऽनिरवसितानाम् । आर्यावर्ता-
दानिरवसितानाम् । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक्षा-
लयवनादक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं
किष्किन्धगन्धिकं शक्यवनं शौर्यकौञ्चमिति न सिध्यति ।
एवं तद्यार्यनिवासादानिरवसितानाम् । कः पुनरा-
र्यनिवासः । ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते
महान्तःसंस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्वण्डालामृतपाश्वसन्ति ।
तत्र चण्डलमृतपा इति न सिध्यति । एवं तर्हि याज्ञात्क-
र्मणोऽनिरवसितानाम् । एवमपि तक्षायस्कारं रजकतन्तु-
वायमिति न सिध्यति । एवं तर्हि पात्रादानिरवसितानाम् ।
यैर्भुक्ते पात्रसंस्कारेण शुद्ध्यति तेऽनिरवासिताः यैर्भुक्ते पात्रं
संस्कारेणापि न शुद्ध्यति तेनिरवसिताः इति ॥ (तत्रैक-
यटे)—“(निरवसिताः) बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्नः
“कुत्” इति ॥ प्रागादर्शादिति ॥ आदर्शादयः पर्वतविशेषाः

॥ दक्षिणेनेति ॥ एनवन्तः । एतत्पर्वतचतुष्यमध्ये आर्या-
वत्तोदेश इत्यर्थः ॥ यद्येवमिति ॥ एतेषामार्यावर्ताद्वाद्या-
त्वादिति भावः ॥ ग्राम इति ॥ एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः ॥
तत्र ग्रामः प्रसिद्धः । (घोषः) मोमहिष्यादिनिवासः-
(संवाहः) वणिकप्रधानः ॥ संस्त्याया इति ॥ निवासविशे-
षाइत्यर्थः ॥ (मृतपाः) डोम्बा इत्यादुः ॥ यज्ञादिति ॥
शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोस्तीति भावः ॥ तक्षाय-
स्कारमिति ॥ तक्षादीनां यज्ञेधिकाराभावादिति भावः
॥ संस्कारेणेति ॥ संस्कारः स्मृतिकारैर्दर्ढव्यशुद्धौपठित-
स्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः । “भस्मना शुद्ध्यते कांस्यम्”
इत्याद्युक्तस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुद्धति तेषा-
मित्यर्थः । अनिरवसितानामिति निषेधबलादेव शूद्रशब्दो-
त्र त्रैवर्णिकेतरपरो न तु शूद्रत्वजातिपरः ।” इति चोक्तेरु-
द्येयं शब्दद्विति ज्ञायते ॥

“किंच—आपोवा इदं सर्वम्” इति (श्रुतौ) उक्त-
रीत्या सर्वस्यापि जलस्योष्मकाले समुद्रनदीसरस्तटा-
कादिसम्बद्धसूर्यरशिमसम्बन्धजन्यधर्मबाहुल्यात्सूक्ष्मीभा-
वविशदीभावप्राप्तिसमयसमुपनतोर्धगतिमद्वायुनीतजल-
विन्दुसन्दोहैक्यरूपमेघभावो वृष्ट्या वर्षासु सर्वत्र
पृथिव्यां प्रवेशेन समुद्रनदीनदसरस्तटाककूपजल-

भावः फलपुष्पान्नरसभावश्च ततो मनुष्यपशुपक्ष्यादि-
रक्तमज्जावीर्यादिभावश्चेति सर्वस्यापि समुद्राभिन्नत्वेन समु-
द्रत्वमित्यभेदेष्यौपाधिकदेशकालादिभेदेन समुद्रो नदी-
त्यादिव्यवहार इति न काचिदनुपपत्तिः । अन्यथा
गङ्गा यमुनेत्यादिनियतभेदोऽसंभावित एव स्यादिति
महोपपुवः ॥ नच समुद्रस्य सिन्धुगङ्गासरस्वत्यादिनद्या-
दीनां च सृष्टिकालिकदेशापेक्षयेदानीन्तना देशाः प्रायो-
भिन्नाः । अतएव पुराणादिषु तत्तत्सृष्टि तत्तत्परिमाणं
तत्तत्स्थर्तिंतद्वत्यासादिकं च भिन्नभिन्नतया वर्णयन्ति
पुराणेतिहासवेदिनः ॥ यथा पृथिवीपञ्चाशत्कोटियोजन-
विस्तीर्णा जलं तत्पञ्चगुणमित्यादिकं वर्णितम् । तस्मि-
न्प्रत्यक्षतः तत्परिमाणज्ञैः परिमीयमाणे पृथिव्याअत्यल्प-
परिमाणत्वं हृश्यत इति पुराणाद्युक्तं न प्रमाणमिति वा-
च्यम् ॥ पृथिव्याः सृष्टयुक्तरं पृथुराजेन समीकरणात्सेतुबन्ध
नसमयेऽनेकेषां पर्वतानां समुद्रे प्रक्षेपणान्नित्यं बहिरन्तश्च
महानद्यादिप्रवाहेण वर्षाजलप्रवाहेण सगरपुत्रैः समुद्रभूम्योः
खननेन भुवि गङ्गापातेनानेकेषां राज्ञामिदानीन्त
नानामपि व्यवहाससौकर्याय तत्तदेशकालवस्तुरीत्या
पर्वतनदीपाषाणखनिनिधिस्थलादिव्यत्यासेन परिहृश्य-
मानमहापृथिव्या उपरि परिस्तोषे पार्थिवजलादिपरमाणुप-

र्यन्तानां सूक्ष्मभागानामनेकयोजनपर्यन्तं व्यात्पेरित्येवं
सर्वेषामेषां पर्यालोचनेनोक्तपरिमाणस्य किञ्चिद्ब्यूनाधि-
क्येषि प्रामाणिकत्वसिद्धेः । एवं च सर्वस्यापि समुद्रत्वेन
गङ्गायां समुद्रे वा नौकया याने वा न कोपि भेद इति न
प्रायश्चित्तलेशावकाशः ।

किंच-“समुद्रे वा एष यदहोरात्रस्तस्यैतेगाधतीर्थे यत्स-
न्धी तस्मात्सन्धौ होतव्यमिति कात्यायनब्राह्मणं भवति
नक्षत्रं हृष्टा प्रदोषे निशायां वा सायम्” इति(आपस्तम्बे न)
सायंप्रातःकर्तव्यहोमकालस्य चातुर्विध्यनिरूपणावस-
रे“अहोरात्रः समुद्रस्तस्य सन्धिद्वयं तीर्थम्” इत्युक्तम् ॥
तथा चाहोरात्रं नौकायानं यः करोति तस्य (शोधित-
स्यापि स्नानादिना संजातशोधस्य संजातनाविकादिस्पर्श-
जन्यदोषनिरासस्य कुत्रापि कर्मणि संग्रहो न कार्यः ।
स्नानेन शुद्धावपि सन्ध्यादिमुख्यकर्मकाले तत्परित्यज्य-
नौयाने प्रवृत्तत्वात् । ततश्च समुद्रे इव यत्र कुत्र वा नद्यां नौ-
यानं कर्तुरुपि सन्ध्यादिकं परित्यज्य नौयातुः स्नानादिना
शोधं प्रातस्यापि कुत्रापि कर्मणि संग्रहो न कार्यः इति
“शोधितस्यापि संग्रहः” इत्यस्यार्थं इति तस्य संग्रहो न
कार्यः ॥ नच गौणमुख्यन्यायेन “अभिव्यक्तपदार्था ये
स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ॥ शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु

न तदुक्तिषु” इति (अभियुक्तानाम्) उत्तया चाहोरेत्रे
 प्रसिद्धसमुद्रसाजात्यात्प्रवृत्तस्य समुद्रशब्दस्य “समुद्र-
 यातुः” इत्यादावग्रह इति वाच्यम् ॥ आदौ सृष्टस्य समुद्र-
 स्यागस्त्येन पीतत्वेन समुद्रस्यैवाभावात् तेनैर्वर्षणा मूत्र-
 हृपेण त्यक्तस्य तस्य समुद्रत्वाभावाच्च। प्रकृतिविकृत्योर-
 भेदे त्रमानाभावाच्चास्य समुद्रस्य समुद्रत्वं गौणमेव न मुख्य-
 म् ॥ नच तस्य मूत्रहृपत्वेऽत्यशुद्धत्वेन तत्र यातुरप्यत्य-
 शुचित्वेन सेतुदर्शनेन ब्रह्महत्यादिमहापापनाशोक्तिरयुक्ता
 स्यादिति वाच्यम् ॥ सेतोः शतयोजनविस्तीर्णस्याशेषजग-
 द्रोहिगवणकृतस्वस्वधर्मानुष्ठानप्रतिबन्धनाशसाधकत्वेना
 शेषजगदनुष्ठीयमानस्वस्वधर्मानुष्ठानजन्यपुण्यसाधकत्वे-
 न सेतोस्समुद्राधिकरणकत्वेऽपि समुद्रत्वाभावेन तत्र
 स्नानदानश्राद्धादिविधानसामर्थ्यात् “अर्थशास्त्रात् बलव-
 द्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” इति (याज्ञवल्क्येन २ ध्या-
 २९श्लो न्यायेन पञ्चगव्यस्थगोमूत्रगोमययोरिवैतद्विषि-
 मूत्रस्य शुचित्वाभ्युपगमेन गङ्गादियावन्महापरिशुद्ध-
 नदीप्रवेशेन च शुद्धत्वाभ्युपगमात् ॥

ननु “नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यात्” इति (तैत्तिरीयारण्यके)
 निषेधोत्र प्राप्नोतीति समुद्रयाननिषिद्ध्यते ॥ वसनमन्तरा
 स्नानकर्तृविषयत्वात् । नच “विसनः स्नायात्” इति (त-

त्रैव) उक्तेः पौनरुत्तर्यं स्यादिति वाच्यम् । समुद्रजलेव-
 तीर्यं स्नानकर्तृविषयकत्वात् । नच तीर्थबुद्धिव्याघातापत्तिः ।
 अत एव “न निष्ठीवेत्” इति (तत्रैव) उक्तं संगच्छते ।
 अत एव स्नानपूजाविध्यादिकमुपपद्यते इति वाच्यम् ।
 “तस्मात्समुद्रं नपिबन्ति” इति (तैत्तिरीयश्रुतौ) आ-
 चमनविधिनिषेधासंगतेः । नच स्वर्गादिफलसंपादको निषे-
 धविधिरिति वाच्यम् । संभवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलक-
 ल्पनाया अन्याय्यत्वात् । नच पर्वकालमात्रे स्नानविधा-
 नासङ्गतिरिति वाच्यम् । संभवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टमात्र-
 फलकल्पना न न्याय्येत्यर्थस्य कल्पनात् । नचैव दृष्टं
 फलं किमपि केनापि कदाचिदिदपि नानुभूयत इति तदभा-
 वकल्पनमेव न्याय्यमिति वाच्यम् ॥ तज्जले लवणांशस्या-
 धिक्यात्त्र विजातीयनानाऽसंख्यकृमिकीटपक्षिमत्स्यसरी-
 सृपादिप्राणिसत्त्वेन निरन्तरं तत्र स्नानपानाभ्यां रक्ताविका-
 राद्युपद्रवोत्पत्त्यामूत्रपुरीषसम्बन्धेन तत्रत्यानां जलचरा-
 णांकेषाञ्चिन्नाशापत्त्या “अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः”
 इति (छान्दोग्ये) उक्तस्यनिषेधस्योष्टुङ्गनापत्त्या च तत्त्वि-
 षेध इति दृष्टफलसंभवात् । समुद्रप्रान्तेषु सर्वत्र लोकानां
 निवासेन तैरसति प्रतिबन्धे लवणोत्पादने प्रवृत्तिरिति
 सर्वत्र मूत्रपुरीषांशव्याप्तिस्यात्तद्वारणायैतत्रिषेध इति
 फलसंभवाच्च। महाजले क्वचित्स्य दोषस्य झटिति प्रत्यक्षा

विषयत्वेऽपि स्थल्पजले तदोषनियाहकजलान्तरसम्बन्ध-
बहुल्यशून्ये ज्ञातिति दोषप्रसरस्य प्रत्यक्षत्वेन सामान्यत-
स्तदारम्भाच्च । सामान्यतः सर्वजलविषये निषेधोपि मूत्रपु-
रीषगतदुष्टविषांशब्यास्या तत्पानजन्यदोषनिराकरणाय
तदारम्भाच्चेति चेत् ॥ न ॥ स्थलान्तरसंभवे जले तत्र
कार्यमित्येवं वक्तव्यत्वात् । अत एव “ नाच्छादितायाँ
भूमौ नोषेरे न शाद्वले नोद्याने नोद्कसमीपयोर्नाकाशे ”
इति (स्मृतिमुक्ताफले आह्विककाण्डे व्यासेन) आकाशे
तत्त्विषेधोपि विमानेन सञ्चारस्य चिरं बहुभिरुष्टितस्ये-
तिहासपुराणदिषु वर्णनं संगच्छते । अन्यथैतत्त्विषेधस्य
सर्वयुगेऽपि सामान्यतः प्रवृत्तेस्त्रेतादिष्वपि निषेधप्रसराच्छ्री
रामेण सपरिखारेण विमानेन सञ्चारवर्णनासङ्गत्यापत्तेः ।
नच भगवदादिविषये नायं निषेध इति वाच्यम् । रावणा-
दिग्राहणसंहारजन्यदोषवारणायाश्मेधादिमहायागद्यनु-
ष्टानेन राजादीनापि स्वकृतनियमस्य स्वेनाप्युल्लङ्घने दोष
एवेत्यर्थस्य ज्ञापितत्वात् । तत्रापीष्टकादिना स्नानाद्यर्थ-
मपीष्टकायोजनेन भुवं परिकल्प्य तदुपरितृणाद्यन्तर्धानेन
मूत्रपुरिषोत्सर्जनयोरुपपत्तोरितिदिक् ।

ननु “ श्रोत्रियश्च तटाकादिस्तृणं पर्णं तथेन्धनम् बान्धवाः
स्वकुलीनाश्च विद्याचैवोपकारणी । न सन्ति यत्र ग्रामेतुसकु

ग्राम इति स्मृतः ॥ तत्र ग्रामे द्विजो यस्तु हव्यकव्यपराङ्
 मुखः । एकत्रादिवसे तिष्ठेन्महाचान्द्रायणं चरेत् ॥ इति (स्मृति-
 मुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे मरीचिना) श्रोत्रियादिशून्ये प्रदे-
 शे एकस्मिन्दिने वासेऽपि चान्द्रायणोत्केः प्रत्यन्तदेशगमनं
 न युज्यते इति तदर्थकं नौयानं समुद्रेव्यर्थमिति कलिवज्ये त-
 व्यानं निषिद्ध्यते । कुग्रामश्च श्रोत्रियादिशून्यो ग्राम इत्यर्थः ॥ न
 च कुग्रामवासनिमित्तचान्द्रायणप्रायश्चित्तानुमितनिषेधेनै-
 व प्रत्यन्तदेशगमनप्रतिबन्धसिद्धौ प्रत्यन्तवासिन इति पदम्
 “अङ्गवङ्ग” इत्यत्र व्यर्थम् ॥ “प्रत्यन्तवासिनश्चण्डालवास-
 प्रदेशान्” इति (स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे) “प्रत्य-
 न्तवासिनश्चण्डालप्रदेशाः” इति (दशनिर्णय्यामुत्सवानिर्ण-
 यप्रकरणे) । “प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्” इति
 (लिङ्गानुशासने) चोत्तथा प्रत्यन्तवासिशब्दस्य चण्डा-
 लम्लेच्छोभयवाचकत्वात् । न च म्लेच्छचण्डालयोर्नभेद-
 इति वाच्यम् ॥ “चण्डालं पुलकसं म्लेच्छम्” इति
 (स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे संवर्तेन) “चण्डालीं
 पुलकसीं म्लेच्छीम्” इति (तत्रैव यमेन) च भेदेन निर्देशादिति वाच्यम् ॥ विनिगमानविहात् “प्रत्यन्तवासिनः
 इत्यनैव कुग्रामवासनिषेधे सिद्धे मरीचिवचनमेव व्यर्थमि-
 ति चेत् ॥ न ॥ भिन्नऋषिप्रणीतत्वेनादोषइत्युक्तोत्तरत्वात् ॥

प्रायश्चित्तभेदार्थे वचनद्वयस्यावश्यकत्वाच्च । हव्यकव्य-
पराङ्मुखत्वं स्यादिति हेतूकत्या तत्र तदनुष्ठानप्रतिबन्ध-
काऽरण्यादावपि निर्जने शूद्रप्राये वा गमननिषेधार्थत्वा-
च्च । अन्तेऽन्ते प्रत्यन्तम् । तत्र वसनशीलाः प्रदेशाः
इति व्युत्पत्त्या प्रत्यन्तवासिशब्दः प्रतिनगरप्रति-
ग्रामादीनामन्ते म्लेच्छचण्डालवासयोग्ये नगरग्रामा-
द्यपेक्षया वहिर्भूते समीपे प्रदेशमात्रे योगरूढः इत्यनुभ-
वाच्च । एतेन “यस्मिन्नामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र “अव्रतः
सवतो वापि शुना दृष्टो भवेद्विजः । प्रणिपाताङ्गवेत्पूतोविष्ट्रै-
श्वक्षुर्निरीक्षितः” इति (परशशरमाधवीये ६ ध्याया १+९
श्लो० व्या०) शुना दृष्टं प्रति विहितब्राह्मणप्रणिपातनिरीक्ष-
णस्य स्थाने वृषभप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम् ” इति (तत्रैव) उत्ते-
त्राब्राह्मणरहितेषि ग्रामे द्विजानां कलौ स्थितिर्युज्यत एवेत्य-
पास्तम् ॥ यत्र कुत्र वा गमनसमये मध्येमार्गस्थ तथाभूत-
ग्रामविषयकत्वेनैव तदुपपत्तेः ॥

न च समुद्रे नावा याने “पितृद्वित् पतितः षण्डो यश्च
स्यादपपात्रतः । औरसा अपि नैतेंशं लभेन्क्षेत्रजाः
कुतः” इति (नारदेन व्यवहरमयूसे) उत्तेरपपात्रित
शब्दवाच्यस्य समुद्रयायिनः स्वस्वांशहारित्वं न स्यादि-
ति वाच्यम् ॥ असकृत्समुद्रयान्तृविषयत्वात् । अकृतप्राय-

श्रित्विषयत्वाच्च ॥ सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन
पितृद्विडेव यः पतित एव यः षण्ड एव यः अपपात्रित एव
यः न त्वन्यथेत्यर्थात् । एतेन “क्लीबोथ पतितस्तज्जःपङ्कुरु-
न्मत्तको जडः । अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्यु-
र्निंशकाः ॥ ४० ॥” इति (मिताक्षरायां २ ध्या) उत्तर्या
पतितपदेन समुद्रयायिनो ग्रहणादंशस्तस्य नेत्यपास्तम् ।
अतएव “एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वमुपप-
त्रं न पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौषधादिना
दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरत्स्येव “विभक्तेषु सुतो जातः सव-
र्णायां विभागभाक्” । इति (याज्ञवल्क्येन २ ध्याये
१२२श्लो०) अस्य समानन्यायत्वात्” इत्युक्तं संगच्छते ॥
असकृत्समुद्रे नौयातृविषयत्वाच्च ॥ न चापपात्रित इत्यस्य
“राजद्रोहाद्यपराधेन बन्धुभिर्घटस्फोटादिना बहिकृतः”
इत्यर्थः (व्यवहारमयूखे मदनेन) उक्त इति वाच्यम् ॥
“व्यवसायार्थं नावादिना समुद्रमध्यद्रीपान्तरगन्तेति तु
युक्तम् ॥” “द्विजस्याव्यौ तु नौयातुः शोधितस्यापि (प्य)
संग्रहः” इति कलौ संसर्गनिषेधात् । तत्रैव शङ्खलिखि-
ताभ्याम् “अपपा(या)त्रितेरिकथपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते”
इति इत्युक्ता ‘अपपात्रितः’ समुद्रगन्तेत्यर्थस्योक्तेश्च ॥ (व्यव-
हारकाण्डे सरस्वतीविलासेऽनंशनिरूपणावसरे तु) “अपपा-

त्रितः” इत्यस्य स्थाने “अपपातितः” इत्येव पाठः तस्य
च “महापराधी बन्धुभिर्बहिष्कृतः” इत्यर्थश्वोक्तः । तथा
(मिताक्षरायां २ ध्या १४० श्लोकव्याख्यायाम्) “अपपा-
त्रितः” इत्यस्य स्थाने “औपपातिकः” इत्येव पठितः ।
एवं च यदि महापराधौपपातिकशब्दयोः समुद्रयानार्थ-
कत्वं तदा पूर्वोक्तरीत्या दोष उद्धर्तव्यः । यद्यन्यार्थकत्वं
तदा नास्माकं प्रतिकूलम् । न चाङ्गलन्यायस्थाने समु-
द्रयायिनोऽशो देय इति निर्णीत इति वाच्यम् ॥ भारती-
यत्रैवार्णिकधर्मशास्त्रानुरोधैनैतदुल्लेखादिति दिक् ॥

इत्यज्ञिनौयानमीमांसायां नौयाननिर्णयाख्यं
प्रथमं खण्डं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ स्नानसन्ध्याविचारनामकं द्वितीयं खण्डमारभ्यते ।

न तु नावा समुद्रयाने सन्ध्योपयोगिसामग्र्यभावा-
त्सन्ध्यानुष्टानाद्यानां नित्यानां नैमित्तिकादीनां च कर्मणां
तत्र कर्तुमशक्यत्वादाचारभ्रंशः स्यात् ॥ स चायमाचार-
भ्रंशः पातित्यापादकः ॥ तदुक्तं (मनुषा २ ध्या-
१०३ श्लो०) “नोपतिष्ठेत यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पञ्च-

माम् ॥ स शूद्रवद्विषकार्यः सर्वस्माद्विज (त्साधु)
 कर्मणः ॥” इति । तथा “अग्रिकार्यपरिप्रष्टाः सन्ध्योपा-
 सनवर्जिताः ॥ वेदं च येनधीयानास्ते सर्वे वृषलाः स्मृताः ”
 इति (पराशरेण १२ ध्या ३१ श्लो) तथा “सन्ध्याही-
 नोऽशुचिर्नित्यमनहं: सर्वकर्मसु ॥ यत्किञ्चित्कुरुते कर्म-
 न तस्य फलभाग्भवेत् ॥” इति (मिताक्षरायां ३
 ध्या २४३ श्लो० व्याख्यायां दक्षेण) तथा “तथा
 द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्” इति (तत्रैव) ॥ तद्वि-
 धिश्च—“अहरहस्सन्ध्यामुपासीत” इति (आपस्तम्बा-
 दिभिः कल्पसूत्रे) तथा “अग्नयश्चस्वाध्यायप्रवचने च”
 इत्यादि (तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षायां ९) तथा
 “यावज्जीवमग्निहोत्रं ऊहुयात्” इति (वेदे) च ॥ न च
 तत्तत्कर्मोपयुक्तयावत्सामयीणां तत्र नावादौ सहैवानयनेन
 तत्तत्कर्मणां कर्तुं शक्यत्वात् काय्यनुपपत्तिरिति वा-
 च्यम् ॥ सहनीतानां जलादीनां सुदूरगन्तव्यदेशावधिनि-
 र्विकारं शुद्धतया स्थित्यसंभवात्समुद्रे जलोपलम्भेषि तस्य-
 लवणरसाद्यतमत्वेनानुपयुक्तत्वान्निषिद्धत्वाच्च सन्ध्यादि-
 कर्महानिरविनाभाव्येवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यमिति चेत् ॥ न ॥
 अत्यावश्यकपानपाकार्थकजलेनैतत्कर्मणामपि सिद्धे-
 गिति केचित् ॥ स्फुटीकरिष्यते चेदमुपरिष्टादनुपदेव ॥

न तु स्नानानन्तरमेव सन्ध्यापाकादिकानां कर्तव्यते ति
सन्ध्यावन्दनादेवैताहश्यां दुरवस्थायां का कथा स्नान-
स्य। तदकरणे तु “स्वस्थो विप्रो यदा ४ स्नात्वा भुज्ञे मोहप-
रायणः । विष्टां तदन्नमश्नाति” इति (विष्णुधर्मोत्तरे)
उक्तेः सर्वकर्मणामादौ विहितस्नानविध्यतिक्रमेप्रत्यवायः
स्यात् ॥ न च “आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं
जलम् ॥ न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा ” इति
(पराशरेण १० ध्याये ४१ ॥ श्लो) उक्तरीत्येष-
कादिनिर्मितचतुष्कोणाकृतिके कृतिमेष्टकावटे सामुद्र-
जलं पूरयित्वा “कलौ गङ्गैऽव केवलम्” इति (काशीख-
ण्डभविष्यपुराणयोः) तीर्थमित्यनुवर्तते ॥ “कलौ
गङ्गां समाश्रयेत्” इति (विष्णुधर्मोत्तरे) सेव्यमित्यनुवर्तते ॥
“भुक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुरल्पायासेनचेन्नरः तीर्थान्येवाश्रयोद्दि-
द्वान्कलौ गङ्गां विशेषतः । ” इति (स्कान्दे) ॥ “न भवेद्देव-
मन्त्राणां संशुद्धिः शुद्धिवर्जितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति
यज्ञाः शुद्धिस्सुदुर्लभा । काले कलौर्विशेषेण शुद्धं वस्तु न
दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्मे भयङ्ग्ने । अनेक-
च्छिन्नसन्तानो धर्मतन्तुर्हि जाह्नवी । विना गङ्गां धर्ममयीं
कथं स्याच्च गतिः कलौ ” इति (कामिकसंहितायाम् ।
“कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधीक्रिया-

विहीनानां गतिर्गङ्गां विना नहि” इति(भविष्ये) “भगवद्वीता
किञ्चिदधीता गङ्गाजललवकणिका पीता। सकृदपि येन मुरा
रिसमर्चा क्रियते तस्य यमोपि न चर्चाम् ” इति (चर्पट-
पञ्चर्या श्रीभगवत्पादैः) उक्तेर्गाङ्गजलं महापापादिनाशकं
तत्र किञ्चित्क्षिप्त्वा प्राश्य तथा वालुकाश्च क्षिप्त्वा
जलस्य परिशुद्धतासंपादनेनादोषात् ॥ किंच लौ
हतन्त्रीभिलोहपञ्चरहृपस्यजलप्रवेशनिर्गमयोग्यसरोवर-
स्य तत्र नावउपरितनपाश्चै लौहतन्त्रीभित्तित्रयवतो
निरावरणोपरिभागस्य स्नानार्थमन्तरारोहणावरोहणार्थक-
द्वित्रिसोपानकस्य नौकापाश्चै नौकादारुहृपभित्तिमतः
निर्मा णेन तत्र समुद्रझर्या तत्सर्वे सुकरम् । एवं सर्व-
तीर्थे ॥ ततश्चैकैकनद्यां स्नानोपेक्षयाधिकपुण्यलाभो
महामहापातकादिनिवृत्तिश्च तन्त्रीसरोवरेपिसमुद्रस्यप्र-
वेशेन । ननु “अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्प्रष्टव्यौ कदाचन ॥
अश्वत्थं मन्दवारे तु समुद्रं पर्वणिस्पृशेत्” इति
(निर्णयसिन्धौ ३ परिच्छेदान्त्येभारते) तथा
“ समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ॥ पापै-
र्विमुच्यते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥ भृगुभौमादिने स्नानं
नित्यमेव विवर्जयेत्” इति (निर्णयसिन्धौ १ मपरिच्छेदा-
न्त्ये आश्वलायनेन) “ कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादप-

वीणि” इति (तत्रैव प्रभासखण्डीयवचनेन) पर्वादिव्यति-
रिक्तेषु स्नाननिषेधात्तत्र स्नानादेः यत्र दिनेषु तत्संभवस्तत्र
पर्वसु कर्तुशक्यत्वेष्यन्येषु कालेषु निषिद्धेषु तस्या-
शक्यत्वात् ॥ न च प्रत्यहं देवादिपूजासु कलशतीर्थे “सर्वे
समुद्राः सरितः” “कुक्षौ तु सागरास्सर्वे” इतिसागरा-
वाहनं न स्यात् । तत्स्पर्शस्यपर्वकालातिरिक्तकाले
निषेधादिति वाच्यम् । आतिदेशिकसमुद्रत्वेनादोषात् ।
न च साक्षात्यत्र संभवस्तत्रतदातदानयनसंभवोभवति
न वेतिवाच्यम् । स्नानप्रयोजकस्पर्शनिषेधात् । समुद्राभि-
मानिदेवताया एवावाहनाचेति चेत् ॥ न ॥ तत्स्पर्शस्य नि-
षिद्धत्वेषि ततः पूर्वकालेषुद्धृत्य निःक्षितजलेन स्नानस्य
कर्तुशक्यत्वात् ॥“असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशत्त्या-
द्यपेक्षया ॥ मन्त्रस्नानादितःसप्त केचिदिच्छन्तिसूरयः ॥
मान्त्र भौमं तथाग्रेयं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ वारुणं मानसं चैव
सप्त स्नानान्यनुक्रमात् । आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्बश्च
पार्थिवम् ॥ आग्रेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः
स्मृतम् ॥ यत्तु सातपवर्षेण तद्विव्यं स्नानमुच्यते ॥ वारुणं
चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ सप्तस्नानं समुद्दिष्टं
मन्त्रस्नानात्कर्मेण तु ॥ कालादेशादसामर्थ्यात्सर्वे तुल्यफलं
स्मृतम् ॥ मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आत्मतीर्थप्रशंसापि व्यासेन पठितं यतः ॥ ” इति (या-
ज्ञव० स्मृ० व्या० अपराकै॑ ध्या॑०० तमश्लो० योगयाज्ञ-
वल्क्यः) तथा “शन्नआपस्तुदुपदादापोहि ष्ठाघमर्षणम् । एतै-
श्चतुर्भिर्क्रिङ्मन्त्रमन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥ । अप्रायत्ये समुत्पन्ने
स्नानमेव तु कारयेत् ॥ पूर्वोद्दिष्टस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं
भवेत् ॥ ” इति (तत्रैव) तथा—“योसौ विस्तरतःप्रोक्तः
स्नानस्य विधिरुक्तमः । असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधि-
रुच्यते । स्नानमन्तर्जलचैवमार्जनाचमनं तथा ॥ जलाभि-
मन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥ अघमर्षणमुक्तेन
त्रिरावृत्तेननित्यशः स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टमहात्मभिः”
इति (तत्रैव) तथा—“आशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु
कामिकम् ॥ आद्रेण वाससा वापि मार्जनं दौविकं विडुः ॥ ” इति
(तत्रैव जाबालिः) चोक्तवानितिमन्त्रस्नानादेः शक्यत्वात् ।
(स्मृतिमुक्ताफलेआचारकाण्डेदक्षेण) “आग्रेयं वारुणं ब्राह्मं
वायव्यं दिव्यमेव च ॥ मानसं पार्थिवं चैव त्वष्टमं कापिलं
स्मृतम् ॥ ” ‘इति’ भस्मोद्गुलनस्नानं (भस्मस्नानम्) - भस्म-
जाबोलोपनिषदि) (वारुणम्) - जलावगाहनस्नानम् । अघ-
मर्षणादिमन्त्रैः मार्जनं (ब्राह्मम्) (वायव्यं) - गोर-
जःस्नानं (दिव्यम्) - आतपयुक्तवर्षस्नानम् (मानसं) -
भगवच्चरणादिध्यानं भगवद्धयानं ब्रह्मध्यानं वा (पार्थिवं) -

मन्त्रवन्मृतिकास्तानम् (कापिलं) विद्वदाशीर्विशेषरूपं
 (सारस्वातरूपम्) इति । एतत्स्नानप्रकारश्च—(पराशरमाध-
 वीये १२ ध्याये ९ + ११ श्लो० व्या०) “ स्नानानि पञ्च-
 पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः । आग्रेयं वारुणं ब्राह्मं
 वायव्यं दिव्यमेवच । आग्रेयं भस्मनास्तानमवगाहं तु वारु-
 णम् ॥ आपोहिष्टेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु
 सातपवर्षेण तस्नानं दिव्यमुच्यते । तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां
 स्नातो भवति मानवः ॥ ” इति मूलमादाय “ भुजे मूर्ध्नि त-
 थाकाशे ऊर्ध्वाकाशेतथा भुवि ॥ आकाशे भुविमूर्ध्नीतिमन्त्र
 स्नानंविधीयते ” इति “ ब्राह्मं तु मार्जनंमन्त्रैः कुडौः सोदक-
 विन्दुभिः ” इति “ तच्चत्रिः कृत्वोभ्यस्तैः । विद्वत्स-
 रस्वतीप्रातं स्नानं (सारस्वतं) स्मृतम् ” इति (बृहस्पतिना)
 उक्तेर्विद्वदाशीषा संपादितंस्नानं वा (सारस्वतम्) तत्सारस्वत
 प्रकारश्चविस्तरेण प्रयोगानुक्रमसहितस्तत्रैव ज्ञेयः इत्यु-
 धिकांशमात्रं लिखितम् ॥ न च “ जलावगाहनं स्नानं वारुणं
 सार्ववर्णिकम् ॥ मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापिद्विजातीनां विशि-
 ष्यते ” इति (स्मृतिमु०चा०बोधायनेन) उक्तेर्द्विजाती-
 नां वारुणमन्त्रस्नानयोर्विशेषतो विधानेन जलाभावे तद-
 नुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ “ अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव
 समाचरेत् ॥ ब्राह्मादिरन्यथाऽशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः ”

इति (तत्रैव व्यासेन) “ अशिरस्कं भवेत्सानं सानाशक्तौ
तु कर्मणः ॥ तस्याप्यसामर्थ्यविधौ मन्त्रसानादिकं चरेत् ”
इति (तत्रैव जाबालिना) चाशक्तविषये स्नानान्तरा-
भ्यनुज्ञानेनादोषात् ॥ न च रोगादिना शक्तिरहित एवा-
शक्तपदवाच्य इति न समुद्रयायिनामशक्तत्वं युज्यत इति
वाच्यम् ॥ “ असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्त्याद्यपेक्षया ॥
मन्त्रसानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ” इत्यादिना
प्रागुक्तेः “ असामर्थ्याच्छरीरस्य वैषम्यादेशकालयोः ॥
स्नानान्येतानि तुल्यानि वारुणेन भवन्ति हि ” इति
(तत्रैव स्मृत्यन्तरे) उक्तेश्वदेशकालवैषम्यप्रयोज्याशक्तत्व
मादाय तदुपपत्तेः ॥ किं च “ भद्रपतनमागेषु यथा शूद्र-
स्तर्थैव सः ” इति (संवर्तेन) “ अहिशौचन्तु यत्प्रोक्तं
निश्यर्थं तत उच्यते ॥ तदर्थं तु पथि ज्ञेयमार्तः कुर्याद्य
थावलम् । ” इति (स्मृतिमुक्ताफले आह्निककाण्डे आ
पस्तम्बेन) “ पथिशूद्रवदाचरेत् ” इति तथा “ यद्वा-
विहितं शौचं तदर्थं निशि कीर्तिं तम् ॥ तदर्थमातुरे प्रोक्त-
मातुरस्याधमध्वनि ” इति च (तत्रैव चतुर्विंशतिमते)
उक्तेवाल्पाभ्यन्तराशौचस्नानसंभवेनदोषाभावान् ॥ न च
“ शौचे यत्नस्सदा कार्यः शौचमूला द्विजाः स्मृताः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः कियाः ॥ यस्य

शौचे तु शैथिल्यं सर्वे तस्य परिक्षतम् ॥ शुचीन्द्रेवाश्च
रक्षन्ति रक्षन्ति पितरः शुचिम् ॥ शुचौ विभ्यति रक्षांसि
ये चान्येदुष्टचारिणः ॥” इति (स्मृतिमुक्ताफले आचार-
काण्डे चतुर्विंशतिमते) उक्तेः शौचन्यूनतायां दोषबाहु-
ल्यापत्तिर्दुर्बारेति वाच्यम् ॥ पूर्वोक्तवच्चनैरस्यसामान्यविधेः
पथ्यादिविषयातिरिक्तत्वेन संकोचनीयत्वात् ॥ अन्यथा
विशेषविधेरारम्भणस्य निर्विषयत्वापत्तिरितिदिक् ॥
“शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि काले संध्यां समाचारेत् ”
इति (अभियुक्तानां) वचनेन स्नानाभावेषि सन्ध्यायाः
कर्तुं शक्यत्वाच्च ॥ ननु समुद्रादुद्धृतजलस्य नसन्ध्या-
योग्यत्वम् । यतः “ त्रिः प्राश्यापोद्विरुन्मृज्य खान्य-
द्धिः समुपस्मृशेत् ॥ अद्विस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः
फेनबुद्धैः ॥ ” इति (याज्ञवल्क्येन १ ध्यार२० श्लो०)
प्रकृतिस्थाभिरित्युक्तेरलवणैर्मधुरैरेव जलैः सन्ध्यादिवि-
हितम् ॥ न च तद्राह्यता याज्ञवल्क्येनाभ्यनुज्ञायताम् ॥ समु-
द्रजलग्राह्यता तु न तेन निषिद्धेति तेन सन्ध्यादिकर्तुं
शक्यत एवेति वाच्यम् ॥ जलेन सन्ध्यादिकार्यमित्येतावता-
सिद्धाबुक्तविशेषणानामुपादानस्यवैयर्थ्यान्यथानुपपत्या
लवणादिदोषान्तरयुक्तजलभिन्नजलैः सन्ध्यादिकंकार्यमि-
त्यर्थस्यकल्पनीयत्वादिति चेत् ॥

॥न॥शुद्धजलाद्यसंभवे धूल्यादिभिः सन्ध्यानुष्ठानेनादोषात् ॥ न च तेनाचमनादिकं कर्तुं न शक्यत इति तदसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ तेन सन्ध्यावन्दने मुख्यस्याध्यप्रदानादेः करणेनापि तदकरणप्रयोज्यप्रत्यवायस्य परिहर्तु शक्यत्वात् ॥ न च धूल्यादिनाध्यदाने विध्यभाव इति वाच्यम् ॥ “जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि ॥ उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसा चार्घ्यमुक्षिपेत्” इति (स्मृतिमुक्ताफले आहिककाण्डे जावालियोगयाज्ञवल्क्याभ्यां) उक्तेः । न च धूल्यसंभवो यत्र यदा वातत्र तदा वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ तत्रापि केवलमुपस्थानाचरणेन तत्प्रयोज्यप्रत्यवायस्य परिहारसंभवात् ॥ उपस्थानशब्देन गायत्र्या सूर्योपासनमिति (याज्ञ० व्या० अपराके० १ ध्या० । न च तत्र विध्यभाव इतिवाच्यम् ॥ “देशक्षोभे महापत्तौ मार्जनाध्याद्यसंभवे ॥ सन्ध्यागतं सहस्रांशुं मन्त्रैः कुर्यादुपस्थितम् ॥ ” इति (तत्रैव व्यासेन) उक्तेः ॥ न च सत्यपिशास्त्रे आचाराभाव इति वाच्यम् ॥ साङ्गसन्ध्यानुष्ठानासमर्थ्युद्धोद्यतैवंदशाद्वपारावारपारदर्शिभिर्युधिष्ठिराद्यैः सर्वमङ्गंपरित्यज्य मुख्यमुपस्थानमात्रमनुष्ठितमिति (महाभारते)—“ तथैव च महाराज दंशितारणमूर्धनि ॥ सन्ध्यागतं सहस्रांशु-

मादित्यमुपतस्थिरे ” इति भगवता व्यासेनोक्तेः । किं च व्रतान्तरेष्विव प्रत्यन्तदेशं प्रतिगन्त्रा इतो निर्ग-
मनदिनादारभ्य यावत्प्रत्यागमनं किञ्चित्तदधिकं वा
सन्धादिकर्मणामितरसंभावितनित्यनैमित्तिककर्माकरणप्र-
योज्यपापनिवर्तकप्रायश्चित्तकर्मणामप्यनुष्टानाय कश्चि-
त्प्रतिनिधिः कल्प्यताम् ॥ एवं विद्याशिल्पयन्त्रकलादि-
ज्ञानं निस्संशयं संपादयितुं शक्यते न तु तत्र गमनाभावे ।
यदि तदनावश्यकता तर्हि किं तत्र गमनेन ॥ न च
प्रतिनिधिकल्पने मानाभाव इति वाच्यम् ॥ “जपस्त-
पस्तीर्थसेवा प्रब्रज्या मन्त्रसाधनम् ॥ विष्णुःसंपादितं यस्य
संपत्रं तस्य तत्फलम्” इति (निर्णयसिन्धौ १ मपरि-
च्छेदे मरीचिना) उक्तेः । अत एव “विश्वैश्च देवैः
साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षीभिः ॥ आपत्सु मरणाद्वैतिविधेः
प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनु-
कल्पेन वर्तते ॥ न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्
॥ ३० ॥ ” इति (मनुस्मृ० ११ ध्या) उक्तं संगच्छते ।
(सांपरायिकम्) प्रत्यवायपरिहारकम् । एतत्कर्माचर-
णेन मुक्तपापाः सन्तो दीर्घायुष्यं लभन्ते इत्यर्थः ॥

न च प्रायश्चित्तं पापकर्तुरेवनान्यस्य प्रतिनिधेः । यथा
राजस्थाने शिक्षाऽपराधिन एव न तु प्रतिनिधेरितिविदिति

वाच्यम् ॥ पुत्रेण पितर्यशक्तेसृते वा प्रतिनिधितया सर्वप्रा-
 यश्चित्तादेनुष्टानात् ॥ किं च वैशम्पायनकृतब्रह्महत्या-
 निवारणाय तच्छिष्यैः प्रायश्चित्तानुष्टानाच्च ॥ यथा “चकुञ्च
 समयं सर्वे महामेरुनिवासिनः ॥ ऋषयोद्यमहामेरौ
 समाजेनागमिष्यति ॥ तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या
 भविष्यति ॥ वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥
 यजूष्यधीयतां तेषां मुनीनां तु गुरोर्मुखात् ॥ स्वस्त्रीयं बालकं
 सोथ गुरुशिष्यान्तरालके । वारयामास तं बालं कुशैः
 सन्ताडयन्पदे ॥ तदाध्ययनविन्नं नो मा भूदिति विश-
 ङ्कितः ॥ कुशस्य ताडनादेव बालः पञ्चत्वमागतः ॥
 ब्रह्महत्यामनुप्राप्य सोचिन्तयदतिक्रमम् ॥ गुरुरुवाच ॥
 याज्ञवल्क्यः सहाध्यायी तदन्ये द्विजपुङ्गवाः ॥ करि-
 ष्यन्ति च मद्वाक्याद्वत्याव्रतं मिदं द्विजाः ॥” इत्याद्युक्त्वा
 “ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तुतैः ॥ चरकाध्व-
 र्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तमाः ॥” इत्यादिना (स्कान्दे
 महापुराणे सनत्कुमारसंहितायां कालिकाखण्डे १७ ध्या)
 तथा “वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽ भवन् ॥ यज्ञे-
 रुब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्ब्रतम् ॥ ६१ ॥” इति
 (श्रीभागवते १२ स्कन्दे ६ ध्याये) तथा “ब्रह्महत्या-
 व्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु तैः । चरकाध्वर्यवस्ते

तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥ ” इति (विष्णुपु०
३ यांशेऽमेध्याये) इत्यलंबहुना ॥

ननु “स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात्”
(जैमिनिदर्शने ६ । ३ । २१ । अधि० ७) इति
सूत्रेण जीवति फलसम्बन्धात्कर्मप्रेरकत्वाच्च स्वामिनः
प्रतिनिधिर्नास्तीत्यर्थकेन अन्यस्मिन्नपचारिते यजमानः
प्रतिनिधिं गृह्णाति यजमानेऽपचारिते कः प्रतिनिधिं गृह्णी-
यात् । को वाध्वर्युप्रभृतीन्प्रेरयेदिति न मृते यजमानकार्य-
स्य फलित्वस्यान्यस्मिन्नयोगात्संभवे वा तस्यैव स्वामि-
त्वेन प्रतिनिधित्वाभावात्र जीवत्यपि प्रतिनिधिरित्यर्थकेन
निर्णीतमिति चेत् ॥ न ॥ “ बहुनां तु प्रवृत्तेन्यमागमये-
दैवगुण्यात् ” इति (जैमिनिदर्शने ६ । ३ । २२ । सत्र-

(१)—(स्कान्दे सनत्कुमारसंहितायां गौरीखण्डे तु)—“याज्ञव-
ल्क्याय मुनये गोसहस्रं च दत्तवान् ॥ जनकः क्षत्रियवरः सर्वशास्त्र-
विशारदः । तदोत्थाय सभामध्ये वैशम्पायनमवर्वाद् ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ याज्ञवल्क्य वरः कस्त्वं विद्यमाने गुरौ मयि । अनुज्ञाव्यतिरेकेण
गृहीतं गोसहस्रकम् ॥ मत्तोधीतं वेदजालं देहि गच्छ सभास्थलात् ॥
तथेति याज्ञवल्क्येन वीर्मिते वेदजालकम् । ” इति । तथा “ चरकाधवर्य-
वादींस्तु व्यासो वीक्ष्य महस्य च ॥ कमण्डलुस्थोदकेन विरूपांस्तां-
शकारह नगद्विस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरियास्तु ते स्मृताः ॥ ” इति
(विष्णुधर्मोत्तरे विष्णुरहस्योपपुराणेच) ब्रह्महत्यादिकथा नौच्यते ।

न्यायाधि० ८) इति सूत्रेण फलभोक्तृत्वं यागकर्तृत्वं चेति
सत्रिणां कार्यं द्विविधम् । तत्र प्रतिनिधिद्वितीयमात्राश्रयो
नाद्याश्रयः ऋत्विक्कार्ये कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण साप्तद
श्याभावात्षोडशैव कर्माणि निष्पद्येत् । नावशिष्टमेकम् ।
तस्माद्यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेष्टुत्विजः प्रतिनिधिसद्भा-
वात्पुरुषान्तरं प्रतिनिधापयितव्यमित्यर्थेन क्वचित्प्रति
निधिर्भवतीत्यदोषात् । नचैवं तस्य स्थानेन प्रतिपादितत्वा-
दत्विकप्रतिनिधित्वेषि यजमानप्रतिनिधित्वं न संभवतीति
वाच्यम् ॥ “ सस्वामीस्थानसंयोगात् ॥ २३ ॥ कर्मकरे
वाभृतत्वात् ॥ २४ ॥ तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥ ”
(जैमिनिदर्शने दा ३ । ९ धिक०) इति सूत्रैरारम्भसमा-
प्तिपर्यन्तमनुतिष्ठतः फलं युक्तम् । प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान् ।
ततश्च फलाभावाद्यजमानत्वं न यजमानकर्तव्यक्रियाकर्तृ-
त्वं त्वस्त्येव । मृतस्य समाप्त्यभावे फलं श्रूयत इति नानु-
पपत्तिरित्येवमर्थकैर्यजमानत्वाभावेषियजमानकार्यकर्तृत्वो
क्तेरदोषादितिदिक् । एतेन “ भर्ता पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी
सखापि च । यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ”
इति (निर्णयसिन्धौ १ परिच्छेदेष्ट्रभासखण्डे) “ स्वयं कर्तु-
मशक्तश्चेत्कारयीत पुरोधसा । ” इति (अत्रैव वायवीये) उ-
क्तेर्धर्मकार्येषु प्रतिनिधिर्नान्यत्रेति परास्तम् ॥ धर्मशब्देन

सर्वेषां नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां प्रतिषिद्धाच-
रण-निमित्तकप्रायश्चित्तानामपिग्रहणस्य सर्वैरपिधर्मशास्त्र
कृद्धिः स्वीकारात् ॥ अतएवैतत्प्रतिपादकशास्त्रस्य सर्वस्य
धर्मशास्त्रमिति नामापि स्वरसतयोपपद्यते । तेननानापदि
प्रतिनिधिकल्पनं युज्यते । “आपत्कल्पेन योऽधर्मं कुरुतेऽ-
नापदि द्विजः । समाप्नोति फलं तस्य परत्रोति विचारितम्”
इति (मनुस्मृतौ ११ ध्याये २८ श्लो.) अनापदि प्रति-
निधिकल्पनाया निष्फलत्वोत्तेः ॥

अथ कदाचित्सर्वथापि कर्तुमशक्यत्वेन सन्ध्याया
अतिक्रमे का गतिरिति चेत् ॥ शृणु ॥ “यथा तोयबलो
वह्निर्दहत्यपि च बल्वजान् ॥ एवं दहति वेदज्ञः कर्मदोषं
स्वमात्मनः । अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ।
कामतस्तु कृतं पापं प्रायश्चित्तैः पृथक्पृथक् । ” इति
(संवर्तेन) उक्तेरकामकृतस्य वेदाभ्यासेन कामकृतस्य
प्रायश्चित्तेन प्रतिपदोत्तेन तदलाभे तदसंभवेच सामान्येन
सन्ध्यातिक्रमजन्यपापस्य नाशसिद्धेः । तच्च प्रायश्चित्तं
(प्रायश्चित्तहेमाद्रौ पराशरः) आह । “ सन्ध्यादिनित्य-
कर्माणि परित्यज्य यदा वसेत् । शक्तेयादिषु मन्त्रेषु
जप्यं चैवाघमर्षणम् ॥ अकार्यकर्मकर्तुश्च महापूर्णादि-
भोजनम् । सर्वपापविशुद्धयर्थमघमर्षणमीरितम् ” इति । अघ-

मर्षणकृच्छ्रस्वरूपमाह (स्मृतिमुक्ताफले शङ्खः)—
 “त्यहं त्रिष्वणस्त्रायी मौनी स्त्रात्वाघमर्षणम् । मनसा त्रिः
 पठेदप्सु न भुज्जीत दिनत्रयम् । अघमर्षणमित्येतद्वतं
 सर्वाघसूदनम् । ” इति ॥— ॥ (स्मृतिमुक्ताफले आह्निक-
 काण्डे शङ्खस्तु) “ सन्ध्यादिकर्मलोपे तु प्रायश्चित्त-
 (दिनमेक) मभोजनम् । दिनद्वये त्रिरात्रं स्यात्कृच्छ्रार्धे
 तु दिनत्रये । दशाहे कृच्छ्रमेकं स्यादूर्ध्वं चान्द्रायणं
 भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च मासादूर्ध्वं विधीयते । ततो-
 प्येवं प्रकल्प्यं स्याद्वासस्य वचनं तथा । ” इत्याह ॥
 नचैव बहुभीर्दिनैः प्राप्य देशं प्रति समुद्रयाने क्रियमाणे
 बहूनां सन्ध्यानां लोपः प्राप्नोतीति तदनुसारेण प्रायश्चित्ते-
 नुष्ठीयमाने बहव उपवासाः कर्तव्याः प्राप्यन्ते । ते च शरीर-
 रक्षणविरोधिनः । शरीररक्षणविरुद्धं कार्यं न कार्यम् ।
 “सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् । तद्भावे सति
 भावानां सर्वभावः शरीरिणाम् । ” इति (चरके निदान-
 स्थाने दृ ध्या०) उक्तेः । न चेदं न धर्मशास्त्रं
 किन्त्वर्थशास्त्रम् । तच्च धर्मशास्त्रसमभिव्याहारे दुर्बलम् ।
 तदाह (याज्ञवल्क्यः २ ध्या २१ श्लोकेन) “अर्थशा-
 स्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” इति । यथा “जिधां-
 सन्तं जिधांसीयान्नतेन ब्रह्महा भवेत्” इत्यर्थशास्त्रम् ।

“ न हिंस्यात्सर्वा भूतानि ” इति धर्मशास्त्रमिति वाच्यम् ॥ “ क्षोत्रेणात्मानं परिधापयाथ ॥ ६१ ॥ ” इति (अथर्व० का० १२ अनु ३ वर्गे १८) तथा “ आपदर्थधनं रक्षेद्वारात्रक्षेद्वनैरपि आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपिधनैरपि ” इति (मनु० ७ ध्या० २१३ श्लो) चात्मरक्षाया वेदशास्त्राभ्यां विधानात् ॥ न चैते धनार्जनविधायके भवतो न सामान्यतः शरीररक्षार्थिके इति वाच्यम् ॥ “ देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि । रक्षेदेव स्वदेहानि पश्चाद्धर्म समाश्रयेत् ॥ ३६ ॥ येन केन च धर्मेण मृदुनादारुणेन वा । उद्धरेद्वीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥ आपत्काले समुक्तीर्णे शौचाचारं तु चिन्तयेत् ॥ शुद्धि समुद्धरेत्पश्चात्स्वस्थो धर्म समाचरेत् ॥ ३८ ॥ ” इति (पराशरेण ७ ध्या३६ श्लो०) तथा “ क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वा ह्यापदिद्विजः । निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्सुधीः ” इति (पराशरमाधवीये याज्ञवल्क्येन) उक्तेश्चास्माकमापदामगणनीयत्वेन तत उद्धारश्च महाराजाश्रयमन्तरेण न भवति । श्रीमन्महाराजाधिराजादिविरुदावलीविराजमानराजसहस्रजेर्गीयमाननिरूपमयशोनिकुरुम्बपरिश्लोभितजगद्रक्षाधुरीणागणनीयसुगुणगम्भीरान्तरङ्गपरिपूर्णकृपाम्बुधितरङ्गो-

तपतच्छीकरलवानन्दितजगन्मण्डलेन दीनभारतीयजनदै-
 न्यदारिद्याद्यन्धकारगिरिवरनिमूलनबद्धादरोदयगिरिविष्ट
 सिंहासनसमाहृद्गपरसहस्रांशोः श्रीमदेढवड्प्रभुविष्टस्य
 स्वराज्यसंस्थापित चतुःषष्ठ्यतीत नानाकलाशिल्पविनोद
 व्यायामयन्त्रादिविविधविद्याविस्तृतस्वीयमुख्यराज्यक्षीरा-
 म्बुधेः स्वस्वकर्माख्यपात्रद्वारा तदीयामृतमुपलभ्यापद्विष-
 लहरीभ्यो मुक्तिरेवेदार्नी प्रथमंपरमो धर्मस्ततोन्य आमुष्मि-
 को धर्मोनुष्ठेय इत्युद्धारकमः। शास्त्रलोकव्यवहारयोः “अष्टा-
 भिलौकपालानां मात्राभिनीर्मितो नृपः” इति (“ नावि-
 ष्णुः पृथिवीपतिः ” इति “ यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीम-
 दूर्जितमेववा । तत्तेदेवावगच्छत्वं ममतेजोऽशसंभवम् ” इति
 (भगवद्गीतायां०) चोक्तेरिह लोके राजैवेश्वरो यतो-
 यमष्टादिकपालांशसमष्टिविष्ट्वंशश्च, अमुष्मिस्तु तद्विन्नः
 “ सर्वोन्द्रियगुणाभासं सर्वोन्द्रियविवर्जितम् ॥ सर्वस्य प्रभु-
 मीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् ” इति(श्रेताश्वतरोपनिषदि)
 सर्वसुहृत्सर्वप्रभुस्सर्वैरपि शरणीकर्तव्य इत्येवं मूलं परि-
 चिन्त्य तदीयसामीप्यलभेन सर्वास्मपदस्मुखेनोपलब्धुं
 “शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ” इति शरीररक्षणे विरोधिनो
 दूरीकृत्यच तत्सम्यग्रक्षमाणः इतरान्स्वस्वधर्मान्संपादयेदि-
 तिमुख्यत्वेनोक्तेस्मन्ध्यादिनित्यकर्मानुष्टानं क्वचित्कालं नि

रोद्भव्यं भवतीति चेत् ॥ न ॥ “ अशक्याङ्गपरित्यगेन प्रधानं कर्तव्यम् तावैव शास्त्रवशात्फलसिद्धिः ” इत्युक्ता “ यथा कथञ्चिन्नित्यानि शक्तयवस्थानुरूपतः । येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयत् ” इति (बोधायनः) इति “ शक्तिरात्म्यकृतमनुष्ठानवैषम्यं नृणाम् ” इति (परा० मा-
ध० १४्या० २२ श्लो० १४्या०) उक्तेर्मनसोपस्थानमात्रानुष्ठान-स्याश्रयणेनादोष इति प्रागेव समाहितत्वात् । “ संघे शक्तिः कलौ युगे ” इति सर्वेष्येकीभूयोपस्थितभारतीया-पत्परं पराभ्यस्समुद्धरणाद्वते सर्वतो निर्गलं प्रसृताधर्म-विषलहरी न शुष्यति धर्मामृतझरीशोषमपास्य न वर्द्धते चेति तदुपायभूतागणनीयशिल्पविद्यापरीक्षाप्रयोगनिपुणानां कोटच्यवधिकानां तत्तदाचार्याणां परिनिष्ठित-निर्गलप्रज्ञानां प्रसरणसमसमयेसमुन्मिषितभारतीयचातुर्वर्णमहाभाग्यलक्ष्मीकटाक्षामृतपरिवाहवगाहनं परिधूनि तवञ्चनाद्रोहदौर्मनस्यकामक्रोधमदमात्सर्यासूयादेषदभ्य-नृताशाद्यधर्मपिशाचान्मोचनं विश्रान्तिचोपलभ्य धर्म-स्वरूपं साक्षात्कर्तुं शकुवन्तीति विचिन्त्य तादृशं श्रीमद्विकटोरियाचकवर्तीनीश्रीमद्गणनीयगुण-विरुदावलीविराजितश्रीमद्वेडवर्धमर्गज्यसमयमुपलभ्य तदुपायसम्पादनसमये बोधायनोक्तरीत्या यथाशक्तिनि-

त्यकर्मानुतिष्ठन्तो गमनसमये उचितसामग्र्यलाभेन
 मनसाकृत्वा यथाशक्ति गोशुश्रूषणप्रासदानेन तदोषं
 परिहृत्यागमनोत्तरं कालदेशयोग्यप्रायश्चित्तमनुष्टाय
 क्रमेण स्वविद्याप्रयोगादिकं कुर्वन्तः यथावत्संध्याः
 कर्तुं शक्तुवन्तीत्यदोषात् । न च राज्ञः सकाशादे-
 तत्त्वाभो वर्णितः । कथमेतत्त्वाभस्तस्मादिति वाच्यम् ॥तेन
 महाराजेन विद्याशिल्पादिविदां कोटचवधिकानांस्वराज्ये
 संस्थापनेन परिपोषणेन तेभ्यस्सर्वेषामन्येषां वा तदीय-
 सर्वाविद्याशिल्पाद्यवगमायापरिमितोपायकल्पनया च तन्मू-
 लकता तत्त्वाभस्येत्यस्य निर्विवादत्वात् । न च “सन्ध्यागतं
 सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे” इति (स्मृतिमुक्ताफले
 महाभारते) उक्ते । न चारम्भे सर्वथा कथश्चिदपि
 सन्ध्याया अननुष्टाने का गतिरितिप्रश्नेऽदं समाधानमनु-
 त्तरमिति वाच्यम् ॥ “नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्म-
 साधनम् ॥ नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ न कर्ता
 कस्यचित्कश्चित्त्रियोगेनापि चेश्वरः । स्वभावे वर्तते
 लोकस्तस्य कालः परायणम् । न कालः कालमत्येति न
 कालः परिहीयते । स्वभावं च समासाद्य न किञ्चिदतिवर्तते ।
 किन्तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता । धर्मशार्थश्च
 कामश्च कालत्रयसमाहिताः” इति (वाल्मीकिरामायणे
 किष्किन्धाकाण्डे २५ सर्गे) । (व्याख्या)—“कालस्य

मुख्यत्वं दर्शयति । नियतिः नियम्यतेऽनयेति (नियतिः) कालकृता व्यवस्था निमेषादिपराद्वान्ता । कालस्त्वीश्वर एव (लोके) लोकसृष्टचादिव्यवहारे (कर्मणः) लौकि-कालौकिककर्मप्रवृत्तेः दिनादिरूपेण कारणं काल एव (सर्वभूतानां) नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य (नियोगेषु) ज्योतिष्ठेमादिषु (नियतिः) वसन्तादिः कारणम् ॥—॥ कालातिरिक्तं न साक्षात्प्रवर्तकमिति निर्दिशति । न कर्तैति “कालः पचति भूतानि कालः संहरते तथा । कालः सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ” इति (चाणक्यनी-तौ) “कालात्मा भगवानेव सर्वकर्मप्रवर्तकः” इति चान्यत्र ॥ स्पष्टोर्थः शिष्टानाम् । तथा—“भवत्यधर्मो धर्म हि धर्मा-धर्माद्विभावपि । कारणादेशकालस्य देशकालस्स ताहृ-शः । ” इति (महाभारते शान्तिपर्वणि ७८ ध्या.) तथा “व्योमैकान्तविहारिणोपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं वध्यन्ते निषुणैरगाधसलिलान्मीनास्समुद्रादपि । दुर्नी-तोर्ह किमस्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि” इति क्वचित् (नीतिविद्विः) “राजा कालवशं गतः ” इति (रामायणादौ) “देवाधीनं जगत्सर्वे मन्त्राधीनं तु देव-तम् । तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणा मम देवताः” इति

(अन्यत्रापि) “युगरूपा हि ते द्विजाः” इति “अन्ये कृतयु-
ग्नृणां ब्रेतायां द्वापरे युगे । अन्ये कलियुगे नृणां युग-
रूपानुसारतः” इति च (पराशरेण १ ध्या. २१ श्लोके)
एवंचकाल एव सर्वस्यापि कारणम् । कालश्च परमेश्वर एवे
ति तस्यानुसर्तव्यत्वादितिकेचित् । राजधनिकादिका-
श्रेण्यमैहिकसुखकारणमिति राजैवहेतुः॥“राजमूलो महाप्रा-
ज्ञ धर्मोलोकस्य लक्ष्यते । प्रजा राजभयादेव न खादन्ति
परस्परम् । कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् । राजा हि पूजि-
तो धर्मस्ततस्सर्वत्र पूज्यते । यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां
हि रोचते” इत्यादि (महाभारते शान्तिपर्वणि ६८-६९-
७० अध्यायेषु) “कामवृत्तस्स्वयं लोकः कृत्स्नः समुपर्वत्-
ते । यद्वत्ता स्सन्तिराजानस्तद्वत्तास्सन्ति हि प्रजाः” इति
(वाल्मीकीयेरामा० योध्या० स० १०९ श्लो९) “यद्य-
दाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवतेरेजनाः । स यत्प्रमाणं कुरुते लो-
कस्तम (द) नुवर्तते ” इति (भगवद्गीता ३ ध्या. २१
श्लो.) “राज्ञि धर्मिणिधर्मिष्ठाः पापे पापाः समेसमाः ।
लोकास्तमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः” इति (नीतिज्ञैः)
“यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् । एवं पुरुष-

कोरण विना दैवं न सिध्यति " इति (याज्ञवल्क्येन १ध्या.
 ३६१ श्लो.) उक्ते श्री राजैव सर्वस्य कारणमित्यर्थस्यनिरु
 पितत्वात्सतस्तस्या दाश्रयणानन्तरमैहिकानिष्टपरिहारे
 सतिपारलौकिकानिष्टपरिहाराययतितव्यमितिसिद्धम् पूर्वम
 न्याय प्रवृत्तै राजपाठै म्लेच्छै भारतीयाः गूरा राजानोन्ये च
 द्रोहवश्चनादिभिरुपायैर्निर्जिता हताश्चिन्ना भिन्ना दासी कृ-
 ता देशान्तरं नीताश्च। कोट्यवधिकानां ग्रन्थानां पुस्तकानि
 स्वस्नानजलोष्णीकरणाय प्रत्यहमुपयुक्तानि। अवशिष्टानी
 दानीं परिदृश्यमानानि तत्सहस्रांशभूतानि तेषां यज्ञोपवी-
 तानि त्रैवर्णीकानां कण्ठेभ्य उत्पाटय प्रत्यहं स्वपाकायो-
 पयुक्तानि स्त्रियश्चोपभुक्ता गृहीता नीता दासीकृता उदूढा
 मारिता श्चिन्ना भिन्ना देशान्तरं नीता म्लेच्छीकृताश्च। एवं
 त्रैवर्ण्यं बहुधा नष्टं नीतं दासीकृतमपेयपानाभक्ष्यभक्ष-
 णादिभिर्विशितं च गृहणी प्रासादाः कुटीराणि मठाः धर्म-
 शाला देवालया दग्धानि छिन्नानि भिन्नानि निर्मूलिता-
 नि भूसमीकृतानि दुर्गाणि विनाशितानि ॥ किं बहुना ॥
 अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तव्यवहारा अध्ययनाध्यापनप्र-
 किया वर्णाश्रमधर्मश्च समूलमुन्मूलिताः तदेवालयाः
 (मस्जी) अस्मदेवालयस्थानेषु परिकलिपताः सर्वेभ्यो
 राजधानीदेवालयादिभ्यः सर्वस्वमपहृतम् । एवं

महाप्रलयकालपीड्या चिरं चतुःपञ्चशतीवर्षेषु भारती-
याःप्रजा असकृत्पीडिताः वीजरूपेण त्रैवर्णिका-
गुपतेषधरा आसन् । ततश्चिरात्तप्रलयान्ते आङ्गलप्रभुव-
योदयमुपलभ्य बहुशतीकाले व्यतीतेषि स्वीयधर्माधर्मकृ-
त्याकृत्यनिर्णये सन्दिव्यन्तः स्वस्वोढस्त्रिष्वपि पत्नीत्वे
विचारपरास्तत्तत्रिर्णयायपुस्तकान्वेषणमावश्यकमितिनि-
श्चित्य तदन्वेषणायप्रयतमाना अद्यावधि नामान्येव यथाला-
भं संगृह्य “ गृहे गृहे पुस्तकभारभारम् ” इति यथालाभं
संग्रहण एव कालं क्षिपन्तः पुत्रादीनां दुर्व्यवहारादिकं स-
म्मानयन्तः प्रायः स्वयमपेयपानाभक्ष्यभक्षणादविरताः पूर्व-
कालिकम्लेच्छवात्याचंक्रमणभ्रमविमुक्ता अपि तद्वान्तिम-
परित्यजन्त एवाद्यापितिष्ठन्तीति ततो मुक्तत्वस्फुटीकरणे-
न यथावत्स्वस्ववर्णाश्रमाचारप्राप्तश्रौतस्मार्तधर्मकर्मादिप-
रिनिष्टासम्पत्तयेसाधनानि झडिति संगृहीतव्यानिनोपेक्षणी
यानि ॥ ननु काल एव कारणमित्यादेःका गतिरिति चेत् ॥
शृणु ॥ स कालोपि राजवत्प्रबलं प्रायोऽस्वतन्त्रं क्वचित्स्व-
तन्त्रं च कारणमित्यवगम्यतामिति ॥ ननु “ सन्ध्यामापदि-
नो पूर्वी नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् । स शूद्रवद्वहिष्कार्यः
सर्वस्माद्विजकर्मणः ” इति (स्मृतिं०) आपद्यपि सन्ध्या
नैव परित्याज्येति वाच्यम् ॥ प्रायश्चित्तविधेयैयर्थ्यापतेः ॥

स्वस्थावस्थावद्विषयकत्वाच्च । तदाह (परा-माध. १
ध्या. अत्रिः)—“नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु
वै द्विजाः । हिंसन्ति हि सदा देवं भगवन्तं दिवाकरम् ”
इति दिक् ॥

एवमेव समुद्रयानेनाग्निहोत्रादिलोपेऽपि प्रायश्चित्तं
“द्वादशाहातिक्रमे त्यहसुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहसु-
पवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं च” इति
(२८९ श्लो. व्या. मिताक्षरायां इध्या. भरद्वाजेन) “संव-
त्सरोत्सन्नेग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् ।
द्विवर्षोत्सन्ने चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने
संवत्सरं कृच्छ्रमध्यस्थ्य पुनरादध्यात् ” इति (तत्रैव
हारीतेन) “अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वां
च दद्यात् ” इति (तत्रैवशङ्खेन) “ प्राणायामश-
तमात्रिगत्रादुपवासः स्यादाविंशतिरात्रात् । तत ऊर्ध्व-
माषष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेत् । तत ऊर्ध्वमासंवत्सरा-
त्प्राजापत्यं चरेत् अतऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम् ”
इति (तत्रैव भरद्वाजेन) “योनपविधेत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा पुनराधेयं कारयेत् ” इति (तत्रैव वसिष्ठेन)
“योग्निं त्यजेत नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ” इति
(तत्रैव व्याघ्रेण) चोक्तप्रायश्चित्तेषु स्वस्वाग्निहोत्रलो-
पदिनसंख्यादिकमनुसृत्य प्रायश्चित्तस्यान्यतमस्याचर-

(३) हिंसागत्यर्थौ दावत्र विवक्षितौ ।

णीयत्वात् ॥ एतेन “ औपासनपरित्यागी सुरापीत्युच्यते बुधैः ” इति (हेमाद्रौ प्रायश्चित्त खण्डे देवलेन) उक्तरीत्या सुरापित्वातिदेशश्च स्यादिति परास्तम् । बोधायनादिभिः कल्पसूत्रेष्वौपासनस्य षण्मासेषुद्वादशाहेत्यागेषाण्मासिकद्वादशाहप्रायश्चित्तविधानेन तस्याकृतप्रायश्चित्तविषयत्वात् ॥ प्रतिनिधिद्वारा तस्य तस्यानुष्टानाच्च ॥ ऋड्ङ्गात्राध्ययनेन वा ब्रह्मयज्ञसिद्धिश्चेत्यादिक्मूह्यमिति बोध्यम् ॥

न च नौकया समुद्रयाने “ शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूला द्विजाः स्मृताः । शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः । यस्य शौचे तु शैथिल्यं वृत्तं चैव परिक्षितम् । शुचीन्द्रेवाश्च रक्षान्ति रक्षान्ति पितरः शुचिम् । शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ” इति (स्मृतिमुक्ताफले आहिककाण्डे) उक्तरीत्या क्रियासाफल्यसंपादकं वृत्तपरीक्षणसंपादकं च शुचित्वं भुवीव कर्तुमशक्यम् ॥ सामग्र्यास्तत्र न्यूनत्वादिति वाच्यम् । देशं कालं तथा मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थांच ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥ इति (तत्रैव बोधायनेन) उक्तरीत्या शौचसंकोचेसंपादनीये “ आहि शौचं तु यत्प्रोक्तं निश्चर्यर्थततउच्यते । पथि पादं तु विज्ञेयमार्तः कुर्याद्यथावलम् ” इति (तत्रैवा-

पस्तम्बेन) उक्तरीत्या नौकापथस्थस्य भूपथस्थस्यैववा-
न्यायसाम्याद्यवस्थास्वीकारेण दोषाभावात् । एतेनेदं प्राय-
श्चित्तविषयम् । देशं कालं वयःशर्किं पापं चावेक्ष्य यत्नतः
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्तान निकृतिः” इति
(याज्ञवल्क्येन इये ध्याये २९४श्लोके) उक्त एव प्राय-
श्चित्तादिसंकोचो बोधायनेनाप्युक्त इत्यभ्युपगमादिति
परास्तम् ॥ याज्ञवल्क्यवचनं प्रायश्चित्तप्रकरणस्थं
बोधायनोक्तं त्वाहिकप्रकरणस्थमितिभेदस्य स्पष्ट-
त्वात् ॥ अविरोधेनोभयाविषयकत्वेषि बाधकाभावाच्च ॥
अयमर्थः “संकटे विषमस्थाने दुर्गे तु परिखे तथा ॥
भद्रपत्तनमागेषु यथा शुद्धस्तथैव सः” इति (संवर्तेन
स्मृतिरित्नाकरे) उक्तः । अयमेवार्थः (मनुनापि) “पथि
शूद्रवदाचरेत् ” इत्युक्तोनत्वपूर्वधर्माचरणार्थउक्तः ॥

ननु नौकायां यावत्सामग्रीणां सह नयने तत्र नियमेन
नानापदार्थानां निष्पादनायाऽभीक्षणमुलूखलादिशब्दा-
नामविच्छेदात्तावत्कालं भोजनं न स्यात् । किं च कप्या-
प्यसत्त्वेषि नौकानेतृधूमयन्त्रशब्दस्य शूद्रचण्डालपतितो-
दक्यान्यतमसङ्घापस्य च शूयमाणत्वान्तदाभोजनं न स्या-
त् । “तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रादेः शब्दो यावत्प्रवर्ततेतावत्कालं
न भोक्तव्यं शूद्रान्त्यपतितस्य च ॥ काहलभ्रमणाग्रावणां
मुसलोलूखलस्य च ॥ एतेषां निनदो यावत्तावत्काल-

मभोजनम् । चण्डालपतितोदक्यावाक्यं यावद्विजोत्तम् ।
 भुक्ता तु ग्रासमात्रेण दिनमेकमभोजनम् ” इति (स्मृ-
 तिरत्नाकरे सनत्कुमारेण) तदा भोजननिषेधादिति चेत् ॥
 ॥ न ॥ शक्तेस्तविरोधस्यकर्तुं शक्यत्वेनादोषात् । अशक्ते-
 मध्यमैर्वातविरोधसमये भोक्तव्यत्वात् । तथा लोके व्यव-
 हारादर्शनाच्चनिषेधवचनस्य भोजनार्थं योग्यस्थलान्तर-
 प्राप्तिविषयकत्वाच्च । एवम् “ उदक्यामथ चण्डालग्राम-
 सूकरकुकुटान् । भुक्तयन्तरे समीक्ष्यैताञ्चपन्पूर्वोदिता-
 मृचम् ” इति (संवर्तेन स्मृतिरत्नाकरे) उक्ते भोजने
 एतदर्शने “मानस्तोके तनये मान” इति ऋचःपाठमात्रेण
 भुवि देवयात्रादाविव वा प्राप्तदोषो वारणीयः । अत एव
 “ संकटे विषमस्थाने दुँगे तु परिखे तथा । भद्रपत्तनमाँगे-
 षु यथा शूद्रस्तथैव सः ” इति (स्मृतिरत्नाकरे संवर्तेन)
 उक्तं संगच्छते ॥ किंच “ कालोग्निः कर्ममृद्धायुः मनो-
 ज्ञानं तपोजलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वेमी शुद्धिहै
 तवः ” इति (याज्ञवल्क्येन ३ ध्याये ३१ श्लो०) चोक्तरीत्या
 सम्भवद्रस्तुसामग्र्या शुद्धेः कल्पना । एवं “ अरणि कृष्ण-
 मार्जारं चन्दनं सुमर्णि घृतम् । तिलान्कृष्णाजिनं छागं गृहे
 चैतानि रक्षयेत् ” इति (पराशरेण १२ ध्या० ३९ श्लो०)
 स्वस्थाने एतेषां रक्षणमात्रेणैव प्रकारान्तरेण प्राप्ताया
 अगुद्धेर्वारकोपायान्तराभ्यनुज्ञानात् ।

ननु समुद्रयानं नावि शूद्रम्लेच्छचण्डालादी-
नामप्यवस्थिते स्तत्सम्भाषणादिश्रवणस्य कर्मानुष्टानस-
मये परिहर्तुमशक्यत्वान्निषिध्यते ॥ तदुक्तं देवलेन—
“ स्नानभोजनवेलायां जपहोमेषु पैतृके ॥
सन्ध्यादिनित्यकाम्येषु देवपूजासु सर्वदा ॥ चण्डा-
लास्त्रिविधाः प्रोक्तास्तेषां सम्भाषणादिकम् ॥ श्रुत्वा
कर्म परित्यज्य हृष्टा तत्पुनराचरेत् ॥ अन्यथा
दोषमाप्नोति कर्मब्रह्मोभिजायते । चण्डालस्यैव यत्कर्म
कृत्वा हृष्टा परित्यजेत् ” इतीति चेत् ॥ न ॥ “ क्षुते निष्ठीवने
चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते । पतितानां च संभाषे दक्षिणं
श्रवणं स्पृशेत् ” इति (मिताक्षरायां २७९ श्लो० व्या०
संवर्तेन) उक्तप्रायश्चित्तेन तदोषस्य परिहरणीयत्वात् ॥
योग्यस्थानान्तरसम्भवविषयत्वाच्च । राजहर्म्यनदीतीरमहा-
क्षेत्रतीर्थविशेषपट्टाभिषेकाद्युत्सवविशेषतीर्थं स्नाननामक-
रथोत्सवाङ्गावभृथस्नानमहोत्पातधात्रीहवनयुद्धप्रसङ्गदु-
र्भिक्षदेशक्षोभात्रसत्रराजसूयाध्मेधयात्रादिषु प्रसङ्गेषु तेषु
स्थानेषु महाधिकारिहृषेण यामिकाधिकारिहृषेण सेवक-
हृषेण धनिहृषेण वादकहृषेण नर्तकीहृषेण नटहृषेण ती-
र्थादिस्थानरक्षकयामिकहृषेण भाटककृच्छाकटिकनापि-
तभाण्डपत्रपुष्पफलादिविक्रेतृहृषेण यथासम्भवं हृषान्त-

रेण च चण्डालम्लेच्छपतितादीनां नियमेन सद्ग्रावात्तेषां-
ध्वनिश्रवणेऽपि तत्समक्षं तत्सन्निधौ तत्तत्कालिकतत्त
त्स्थानिकयोग्यतत्कर्मणां शिष्टैर्दिँजैर्निर्गलं सर्वैरु-
ष्टीयमानत्वात्तत्राप्रवर्तमानस्य निषेधस्यात्र प्रवृत्तिः कथां
मासीदिति तएव देवानांप्रियाःप्रष्टव्याइति तन्निराकरणस्य
तदुद्धारस्य वाऽस्माभिरनपेक्षणीयत्वाच्च ॥ एतेन स्वोच्चारि-
तमन्नास्तत्रत्यातिसमीपस्थचण्डालादिकर्णपथं प्राविशेषु-
रिति तत्र यानं निषिध्यते ॥ “चण्डालश्रोत्रावकाशे
श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्” इति (मिताक्षरायां
२८९ श्लोकव्या ३ ध्यायेषट्ट्रिशन्मते) उक्तेः ॥ किंच “रज-
कश्चर्मकारश्च नटो बुरुडएव च । कैवर्त्तमेदभिष्ठाश्चस्व-
र्णकारश्चसौचिकः ॥ कारुकोलोहकारश्च शिलाभेदी च
नापितः। तक्षकस्तिलयन्त्रीचसूनी चक्री तथा ध्वजी । एते
षोडशधाप्रोक्ताश्चण्डालाग्रामवासिनः ॥ एतेषांदर्शनं स्फर्शं
संभाषणमतः परम् ॥ स्नानभोजनवेलायां जपहोमार्चने
तथा । स्वाध्यायसमये चैव ध्याने नेच्छन्तिसूरयः” इति
(हेमाद्रौ प्रायश्चिं गारुडे) उक्तेरेतेषु प्रायो बहूनांस-
म्बन्धोभवत्येवेति दौष इति परास्तम् ॥ “दर्शने सूर्यमा-
लोकेऽद्वोजनेभोजनं त्यजेत् । संभाषणेचपाणिभ्यां श्रोत्रे

सम्यगुपस्पृशेत् ॥ उत ब्राह्मणसंभाषांकृत्वादोषात्प्रसु-
च्यते”इत्यत्रैव दोषतारतम्येन प्रायश्चित्तोक्तेश्च ॥

ननु “नैकवासा न च द्वीपे नान्तरिक्षेकदाचन । श्रुति-
स्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित्” इति (स्मृति-
सारे) वचनेन भूसम्बन्धं विना नौयाने सामुद्रिके सुदूर-
गन्तव्ये कर्तव्या सन्ध्या निषिध्यते । नच काश्यादिक्षेत्रा-
दिषुक्तचिन्महाप्रवाहेतिर्यक्प्रसारितेषु सुहृददारुफलकादिषु
धनिर्भीराजभिः कैश्चिदन्यैरपिद्विजैर्नित्यनैमित्तिकहव्यक-
व्यसन्ध्यापूजादीनां च दारुफलकमयेषु शिलामयेषु प्रासा-
दादिषु प्रायोनुष्ठीयमानत्वेनाचारानुविद्धत्वादोषोनेति वा-
च्यम् ॥ स्वसंयुक्तसंयुक्तसंयुक्तत्वादिसम्बन्धेन गङ्गानिखा-
तस्तम्भान्तरालरञ्जूपरिसंस्थापितफलकोपर्युपविश्यजपा-
दिकर्तुःतथा प्रासादे तत्तत्कर्मकर्तुःस्वसंयुक्तफलकसंयुक्त-
स्तम्भसंयुक्तत्वेन सम्बन्धेन भूसम्बन्धइति यद्युच्यतेतदास्व
संयुक्तनौ संयुक्तजलसंयुक्तत्वसम्बन्धेनात्रापिभूसम्बन्धो-
स्त्येवेति निषेधाप्राप्तेः । न च फलकानां चैकस्मिन्भागेतदसं-
बद्धत्वेऽप्यन्यास्मिन्भागे तत्सम्बद्धत्वेनप्रासादादौशिला-
फलकानां जपार्थकदार्वासनादिवत्साक्षाद्बूसम्बद्धत्वेन प्रा-
सादप्रसारितशिलाफलकादीनां स्वतोभूत्वेन वा न दोषः ।
अत्र तु जलस्य नावोधःस्थस्य ततोभेदेन दोषो दुर्वार

इति वाच्यम् ॥ समुद्रादिगतमहाजलस्थनौकोपविष्टाना-
मपितजलगतलवणाद्यात्मकसूक्ष्मपार्थिवभागानां नौका-
मूलतलाधोजलाधिकरणीभूतमहाकठिनभूपर्यन्तं प्रासाद-
गतेष्टकामेलनरीत्या परस्परसंयुक्तत्वेन पृथिवीसम्बन्ध
स्यतत्रापिवकुंशक्यत्वादिति चेत् ॥ न ॥ महाजलस्य
पञ्चीकृतत्वेन तत्रत्यतत्परमाणूनां पृथिवीत्वं
नेत्यपलपितुमशक्यत्वात् । “पृथिवी द्विविधा
नित्याऽनित्या च । नित्यापरमाणुरूपा । अनित्याका-
र्यरूपा” इति (वैशेषिकेभ्याये १आहिके) —“पृथिव्यादिषु
रूपपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च २ एतेन
नित्येषु नित्याश्च ३” इति । तथा श्रीमद्भौतमकणादमह-
र्षिभिः परमाणुरूपायन्तद्विनायामपि पृथिवीत्वाङ्गीका-
रणं तज्जलेतत्परमाणूनांतद्वच्यणुकादीनां वा लौकिक-
व्यवहारप्रसिद्धभुवमारभ्य यावत्रौकापर्यन्तः क्वचिदाधि-
क्येन क्वचिदल्पतया च परम्परया शृङ्खलावत्सम्बद्धत्वे-
न पृथिवीसम्बद्धत्वस्थैर्यज्ञ ॥ नच परमाणुद्वयत्रयचतु-
ष्ट्यादीनामधोधः सम्बन्धे त्वयोच्यमाने शृङ्खलादितु-
ल्यतया सूक्ष्मपरमाणुत्वादिव्यवहारो नोपपद्यते । तस्या-
च्छिन्नतन्तुवद्वीर्घाखण्डसूक्ष्मपृथिवीत्वाकान्तत्वेन तस्या-
स्तन्तुरूपपृथिव्याः कैरप्यदृष्टचरत्वात् ॥ किञ्चपरमाणवादि-

सूक्ष्मभागानांमध्येयोन्तरालाकाशजलान्यतरभागः स न
 पृथिवीति परम्परया लौकिकव्यवहारविषयभूतलमारभ्य
 यावन्नौकातलमखण्डितत्वेन भूसम्बन्धाभावात् । एवंच
 भूसम्बद्धैव नौरिति त्वदुक्तिर्वन्ध्यापुत्रायते इति वाच्यम् ।
 लौकिकव्यवहारविषयभूखण्डेषि परमाणु द्रयमारभ्य याव-
 त्परममहाभूखण्डं जलीयपार्थिवपरमाणवादीनां सम्बन्ध-
 वदेव पार्थिवपरमाणूनां सम्बन्धो न विजातीयः क्वचिदपि
 पार्थिवांशाधिक्यमन्तरेत्यवश्यमभ्युपेयं सर्वैरपि । अन्यथादा-
 वाग्निना दृग्धेरण्ये वृष्टे देवे औष्ण्यस्य जलस्य च भुवोन्तः
 प्रवेशानापत्तेः ॥ सर्वत्र तथात्वादसम्भववारणाय तत्राप्या-
 न्तरप्लिकतयाकाशादीनां सत्त्वाभ्युपगमात् ॥ तत्त-
 त्संयुक्तत्वव्यवहारस्त्वान्तरालिकाकाशस्यात्यल्पत्वोपा-
 धिवशेनेति गृहाण ॥ यावत्सूर्यमण्डलमौष्ण्याधिक्यप्रदे-
 शावधि शैत्यसंयुक्तदेशादारभ्योत्तरोत्तरं संश्लेषस्यतथा-
 तथा दाढर्ये न्यूनंन्यूनतरं न्यूनतममिति पृथिव्यांस्वाभा-
 विकत्वात् ॥ अत एव पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा पृथिवी-
 तिपौराणिकोक्तिरप्येतदाशया नासङ्गता । एतेन “अन्तर्जानुः
 शुचौ देशे उपविष्ट उद्हृमुखः । प्राग्वा ब्राह्मण
 तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ” इति (याज्ञव-
 ल्क्यस्मृतौ १ ध्या० १८ श्लो० व्या० मिताक्षरा-

यां) “देश इत्युपादानाच्छ्यनासनादिनिषेधः” इत्युक्ता-
वादिपदेन नौकायहणादत्रापि तत्त्विषेधः प्राप्नोती-
त्यपि समाहितम् ॥ शास्त्रे शास्त्रीयपृथिव्या एव ग्रहणस्य
न्याय्यत्वाच्च ॥ देश इत्युक्ते शास्त्रीयशुचित्वावश्यकता-
र्थ्यापनार्थत्वाच्च ॥ वृक्षादीनां दार्ढाद्यासननौकादीनामपि
श्रीमद्भौतमकणादाचार्याभ्यां तत्तद्वस्तृदेशलक्षणपरीक्षणा
यैव प्रवृत्ताभ्यामास्तिकशिरोमणिभ्यां नास्तिकप्रभिन्न-
स्तम्बेरमकण्ठीरवाभ्यां स्वस्वदर्शनउड्डाङ्कितलक्षणेन पृथि-
वीत्वस्यैवसिद्धेश्च । सुवर्णस्य तेजस्त्ववदस्यपृथिवीत्वम-
स्य जलत्वमित्यादिशास्त्रीयव्यवहारनिश्चयेतयोरेवशरणी-
कर्तव्यत्वाच्च । नौकायां मृद्धिः कृत्रिमभूपरिकल्पनेन स्वतो
भूत्वैत्तलताप्ररजताद्यासनकल्पनेन वा निषेधानवकंका-
शाच्च ॥ नच नौकायां मृल्लेपादिना कृत्रिमभूकल्पनेपि
“यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दद्यते पि वा ॥ चण्डाला-
ध्युषितं यत्र यत्र विष्टादिसंगतिः । एवं कझमलभूयिष्टा
भूरमेध्या प्रकीर्तिता ॥ श्वसूकरखरोष्टादिसंस्पृष्टा दुष्टां
ब्रजेत् । अङ्गारकुशकेशाद्यैरस्थिभिर्मलिनाभवेत् ”
इति (मिताक्षरायां १ ध्या० १८८ श्लो० व्या०
देवलेन) उक्तरीत्या समुद्रे नावि चण्डालादिभिरनध्यु-
षितवासयोग्यस्थानालभेन तदध्युषितप्रदेशानां चामे-

ध्यत्वं दुष्टा मलिनत्वं वेति तत्र तद्यानं निषिध्यत
इति वाच्यम् ॥ “ भूशुद्धिर्मार्जनाहाहात्कालाद्वोक्तमणा-
तथा ॥ सेकादुष्टेखनाल्पेपाद्वहं मार्जनलेपनात् ॥ ”
इति (याज्ञवल्क्येन १ ध्या० १८८ श्लो०)
तथा “ खननात्पूरणाहाहादभिवर्षेणलेपनात् । गोमि-
राक्तमणात्कालाद्वामिः शुद्धयति सप्तधा ” इति (पश-
शरमाधवीये ७ध्याये ३५श्लो० व्या० यंमेन) उक्तेगोमयलेप-
मार्जनादिना तच्छुद्धेः संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ “ वक्ष्य-
तेऽतः परं सर्वं मेध्यमेध्यसमुच्चयम् । शुचिभूतं स्वयं शुद्धं
पवित्रं चेति केवलम् । मेध्यं चतुर्विधंलोके प्रजानां मनु-
खब्रवीत् । दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः । चतु-
र्विधममेथ्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः । नवं वा निर्मलं
वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते । शुद्धं पवित्रभूतं च पू-
तमित्यभिधीयते । स्वयमेव हि यद्वव्यं केवलं धन्यतांगतम् ।
स्थावरं जगम् वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । अन्यद्रव्ये-
रदूष्यं यत्स्वयमन्यानि शोधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं यत्तत्प-
वित्रमिति स्मृतम् । अथ सर्वाणिधान्यानि सर्वाण्याभरणानि
चाअवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम् ” इत्यादि-
ना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्यव्यामेध्यं दूषयित्वा च “ शुच्यप्य
शुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते । मानुषास्थिवसाविष्ठारेतो-

मूत्रार्तवानि चाकुणपं पूयमित्येतत्कश्मलं चाप्युदाहतम् । स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनं निरस्तं नखरोम चा॥आर्द्धचर्मासृगित्येतदुष्टमाहुर्द्विजातयः”इति पराशरमाधवीये ११ ध्याये १ श्लोकव्या०देवलेन) उक्तेर्मेध्यत्वामेध्यत्वयोर्निर्णये वाच्ये “अश्वो हस्तीरणश्छत्रं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः।भूमिरग्नी रजो वायुरगपो दधि घृतं पयः। सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः”इति (पराशरमाधवीये ७ध्याये ३६ श्लोकव्या०) उक्तेरशुद्धायाभुवःशुद्धेर्निरूपयितुंशक्यत्वाच्च । सप्रकारश्च विशेषणाभिहितः“पञ्चधा च चतुर्द्वाच भूरमेध्या विशुद्ध्यति । दुष्टापि सा द्विधा त्रेधा शुद्ध्यते मालिनैकधा” इति (मिताक्षरायां १ध्या० १८८ श्लोकव्या०) तथा (पराशरमाधवीये ७ध्या० ३६ श्लोकव्या०देवलेन) । “तत्र पञ्च विधा शुद्धिः “सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवांच परिवासेन भूमिशुद्ध्यति पञ्चभिः । ” इति (मनु० ६ ध्या० श्लोकव्या० १२४) एतेष्वेवं पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विध्यादिकंयोजनीयम् । यदा “ दहनात्खननाज्जैव उपलेपनधावनात् । पर्जन्यवर्षणाद्दूमेःशौचं पञ्चविधं स्मृतम्” इति देवलेन उक्ता द्रष्टव्याः पञ्चविधाः शुद्धयः” इति । (पराशरमाधवीये ७ ध्याये ३६ श्लोकव्या०) उक्तशुद्धिकल्पनया दोषाभावाच्च ॥ अयमेव

शुद्धयुपायो म्लेच्छदेशीयभूम्यादौकल्पनीय इति नविस्मर्तव्यम् । एवं नौकाया अपि “आसनंशयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि चाचण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव शुद्ध्यति । त्रीणिदेवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत् । अहृष्टमद्विर्विर्णकं यज्ञ वाचा प्रशस्यते ।” इति (७ ध्या० ३४ श्लो० पराशरस्मृतिव्याख्याने माधवीये वोधायनेन) “स्थयाकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च । मारुताकैणशुद्ध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च” इति (पराशरेण ७ ध्याये ३४ श्लो०) तथा “निर्दिष्टानामेषां चण्डालादिस्पर्शोपवायवातपादिभिः शुद्धिः” इति (तत्रैव व्याख्याने माधवाचार्येण) चोक्तर्नावोऽशुद्धिरिति तत्रत्यकल्पितभुवोप्यशुद्धिरित्याक्षेपस्यापि प्रागुक्तरीत्यानवतारात् ॥ नौकाया दार्वासनत्वेन “दार्वासनं तु दारिद्र्यम्” इति निषेधेन तत्र सन्ध्या न स्यादिति परास्तम् ॥ दर्भकम्बलादीनामुक्तासनोपरि परिस्तरणेन तदाशङ्काया अनवकाशाच्च ॥ युक्तं चैतत् ॥ सञ्चारयोग्यायाः साक्षाद्युवो मधुकैटभमेदोभिरच्छादितत्वेन तस्याऽशुद्धत्वात्तत्रदार्वासनकम्बलदर्भासनादिभिर्विना जपादिसत्कर्मणां निषिद्धत्वात्तत्र कथं तानिस्युः ॥ अतएवेयं मेदिनीत्युच्य-

ते ॥ अतएव स्वस्वकर्मानुष्टानयोग्यसंशुद्धये प्रातःप्रत्यहं गृहादिकं लोकैस्त्रैर्णिकैर्गोमयेन परिलिप्यते । एतेन विधि-विहितगङ्गादिसृद्धिर्विना म्लेच्छगृह इव क्वचित्केवलसृद्धि-लेपादिकमयुक्तमिति सिद्धम् ॥ नच “नान्तरिक्षे कदाचन” इति वचनस्य का गतिः सर्वस्यापि प्रदेशस्य स्थूलसूक्ष्मपृथिवीत्वाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् ॥ स्थूलसूक्ष्मोभयपृथिवीबहिर्भागस्य पृथिव्याः परितः सहस्रान्तरयोजनेषु जलपृथिव्याकाशेषु परिदृश्यमान गतिपरिमाणतच्छत्तयादेवगतत्वेनैतावहूरमेवात्र वायोर्गतिरिति निर्णेतुं शक्यतया तद्रूप्यभावे तेजो जलपृथिव्यं शस्यापि तत एव गत्यभावसिद्धिरितिर्यत्र तदभावस्त स्यैव शुद्धाकाशत्वात् ॥ न च तत्राकाशे कस्यापि स्थित्यसम्भवेन सन्ध्यादिकर्मणां सुतरामसंभव इति तत्रिषेधोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् ॥ स्थूलपृथिव्यपेक्षया परमाणुद्वणुकादिपृथिव्यपेक्षया वा भेदविक्षयाकाशमिति तादृशभेदमनपेक्ष्यपृथिवीतिव्यवहार इति व्यवहार-द्रव्यस्यापि प्रामाणिकत्वात् । अन्यथास्थूलपृथिव्या उपरि मेदिनीत्वदोषव्यावृत्तये दर्भासनादौ कर्मानुष्टाने “नान्तरिक्षे कदाचन” इति निषेधापत्तिः ॥ प्राची-नकालेन्तरा विमानादिषु सञ्चारेण तत्रापायवाहुल्यमभि-

वीक्ष्यतत्रतथाव्यवहारनिवारणयान्तरा सञ्चारेजायमाना-
पायनिमित्तकमरणे प्रायश्चित्तप्रतिपादनवत्सन्ध्यानिषेधो
व्यवह्रियमाणस्थूलमहापृथिव्युपरिलक्षणयाप्रयोगणप्रवृत्ते
श्च । अएव चत्वार्येवपृथिव्यतेजांसिभूतानीतिमतेनुपपत्ति
र्न । न च दर्भादीनामपि गौतमकाणादमतेपृथिवीत्व-
मिति तस्याअपि मेदिनीत्वमिति तत्रापि सन्ध्यादि-
कर्माणि न स्युरिति वाच्यम् ॥ तस्यपृथिवीत्वेपितस्य मेदि-
नीत्वधर्मानाक्रान्तत्वस्य दर्भकम्बलदार्वासनादिविधायक-
वचनेनानुमीयमानत्वात् ॥ अन्यथाकम्बलादीनामापिपृ-
थिवीत्वात्तदसंगतिः । अत एव देवदत्तो न भूम्यामुपविष्टः
किन्तु कटे इति खेगच्छतीति खग इति विहग
इति च व्यवहारः स्वरसत उपपद्यन्ते ॥ अत एव
भुवं स्थूलां परित्यज्य समाधिस्थस्य कदाचिद्दे-
हत्यागे प्रायश्चित्तं न । विमानाद्वृक्षात्पततो भूसम्बन्धात्पूर्व-
मध्ये मरणेन्तरामरणप्रायश्चित्तमनुष्ठीयते । न च समा-
धिस्थस्य पापाभावेन न प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते नत्वदुक्तार्था
श्रयेनेतिवाच्यम् ॥ तं समाधिस्थमुद्दिश्य पुत्रैः क्रि-
यमाणस्य सापिण्डयान्तस्य क्वचिन्नारायणबल्य-
न्तस्यवाकर्मणोवैयर्थ्यापत्तेः ॥ वस्तुतः कर्तुस्त-
दकरणे प्रत्यवायश्रवणात्तदपाकरणाय यतिवात्यादि-

भ्यः श्राद्धादिकं क्रियत इत्यन्यत । एवं च वायुतेजः-
शून्यस्य प्रदेशस्य तन्मते कस्याप्य प्रसिद्धतया “ नान्त-
रिक्षेकदाचन ” इत्यनेनातिवाताति जस्वत्प्रदेशे कर्म न
कुर्यादिति तत्र तत्रिषेधेष्यन्यत्र तदयोग इति सिद्धम् ॥

किं च श्रीरामेण सर्वैः सह रावणसंहारोत्तरं
विमानमारुद्ध्य प्रत्यागमनसमये लङ्घातोयोध्यां याव-
वन्मध्येसन्ध्यार्थमग्रिकार्यार्थं वावतरणस्य कुत्राप्यनुल्ले-
खात् । नच तस्य सन्ध्यानावश्यकीति वाच्यम् ‘ कौसल्या
सुप्रजारामपूर्वासन्ध्या प्रवर्तते । उत्तिष्ठनरशार्दूलकर्तव्यं
दैवमाहिकम् ’ इत्यादिना तत्र तत्र विश्वामित्रेण तदु-
त्थापनं तदनन्तरं सन्ध्यानुष्टानमित्यर्थस्य (श्रीमद्वाल्मी-
किरामायणादौ) प्रसिद्धत्वात् ॥ विभीषणस्य ब्राह्म-
णत्वेन तस्य तेन सहायोध्यां प्रति गमने तद-
र्थं वा विमानावतरणस्य कुत्राप्यवर्णनात्म । एतेन विभी-
षणस्य ब्राह्मणत्वे मानाभाव इत्यपास्तम् ॥ तस्य पुल-
स्त्यब्रह्मवंशेजातत्वेन ब्राह्मणस्य निर्विवादत्वात् । रामेण
रावणादिब्रह्महत्यादोषवारणाय तीर्थयात्राश्वेधा
दीनां वाल्मीकिकृतश्रीमद्वामायणानन्दरामायणाध्यात्म-
रामायणादिषु स्पष्टमुक्तत्वात् ॥ एवं तत्रैवानन्दरामा-
यणे श्रीरामेण तीर्थयात्रार्थं शतसौधेन विमानेन गम-

न समये वसिष्ठस्याग्निहोत्रार्थमेकं सौर्यं तत्रासीदिति वर्ण-
नेन सन्ध्याग्निहोत्रादेविमानेनुष्टानवदत्रापि नौकासु तद-
नुष्टानस्य निर्निरोधत्वात् ॥ न च तत्रेतायुगे इदंतु
कलावितीदानीं समुद्रयानं निषिध्यत इति कथं तद-
नुष्टानं निर्निरोधं स्यादिति वाच्यम् ॥ “मनुनोक्तो-
ब्रवीन्मत्स्यो मनुं वै पालने रतः । अवतीणौभवा-
यास्य जगतो दुष्टनष्टये ॥ ११ ॥ सप्तमेथ दिने
ह्याग्निः प्रावयिष्यति वै जगत् । उपस्थितायां नावि त्वं
बीजादीनि निधाय च ॥ १२ ॥ सप्तर्षीभिः परिवृतो
निशां ब्राह्मी चरिष्यसि ” इति (आग्नेये महापुराणे २
ध्याये) उक्तरीत्या ब्राह्म्यमेकस्यां निशायामन्तर्भूते
पुबहुषु कलियुगेषु तदन्तर्गतैस्सपर्ष्यादिभिः सन्ध्या
तत्रानुष्टितेत्यस्यावश्यसिद्धत्वात् ॥ न च तैः सा नानु-
ष्टितैव । तत्र । प्रमाणाभावादितिवाच्यम् ॥ प्रत्यवा-
यित्वापत्यात्रहिष्यत्वापायप्रसङ्गात् ॥ कलौधर्मसूनुना च
युद्धे ब्राह्मणादिहननदोषपरिहारयाश्चमेधहृषप्रायाश्चित्ता
नुष्टानविहितयागीयपशुहिंसायामपि यामान्ते तदोषप-
रिहारार्थं क्रियमाणप्रायश्चित्तानुष्टानस्याऽसंगवत्कलौस-
मुद्र्यानं धर्मं एवेति तत्र सन्ध्याद्यभावस्य प्रकाशान्तरेण
परिहाराभ्युपागमाच्चावस्तुतःयथातथावास्तु ग्रायच्या सूर्यौ

पस्थानं मुख्यामितिगायत्रीजपमात्रं वाकार्यमेवा॥ किं च
 “गवां वालपवित्रेण सन्ध्युपास्ति करोतियः ॥ सवै द्राद-
 शवर्षाणि कृतसन्ध्योभवेन्नरः” इति (स्मृतिमु. आ-
 हिंकेकोशिकेन) उक्तं पवित्रं च न्यूनतापरिहारकमितिदिक् ॥
 न च कलावश्वमेधस्य “नराश्वमेधौ मद्यं च” इति
 (निर्णयसिन्धौ इयपरिच्छेदान्तेकलिवज्ये) गणनेन निषिद्ध-
 त्वात्कथं कलौ तेनाश्वमेधो नुष्ठित इति वाच्यम्। कलियुगादौ
 “शतेषु पट्टमु सार्धेषु” इति राजतरंगिण्यामुक्तेः कलौ ६५०
 वर्षोत्तरं कुरुपाण्डवयुद्धस्य वर्णनात्। सर्वतत्त्वशोधकैराङ्ग-
 लैरप्याङ्गलशकात्पूर्वतनेभ्यः १४०० वर्षेभ्यः पूर्वतद्युद्ध-
 वर्णनात्तदुत्तरमेव (देवीभागवते ७ स्कन्ध) उक्तरीत्याक-
 ल्यादौ पट्टिंशद्वर्षपर्यन्तं युधिष्ठिरस्थितिवर्णनेन तदा
 तत्पूर्वं कलिसन्धौ वा पाण्डवैरश्वमेधानुष्ठानेन जय-
 पुरे आंगलशके १७०६ तमे वर्षे तदधिपेनश्रीमन्महाराज-
 जयसिंहवर्मणांश्वमेधानुष्ठानात्कलियुगसत्त्वेषीति महाम-
 हाविद्वद्विष्ठसंमतिमन्तरा तस्य निवोद्गुमशक्यत्वेन तत्र
 सम्मतेर्निषेधविषये साङ्गानुष्ठानस्यैव कर्तुमशक्यता व्यङ्ग-
 ता वा क्वचित्तजन्यपुण्यापेक्षया दोषाधिक्यप्रादुर्भाव
 इत्यनुमानवत्तकालतदेशानुसारेण तथा नौयानविषये
 निषेधेषि यथाविधिकर्मादिकमनुष्ठाय गन्तृणां निषेधो
 नेत्यर्थस्याप्यनुमीयमानत्वात्। “सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मात्वव-

गहेत सागरम् । यजेत वाश्मेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ”
 इति (पराशरेण १२ ध्या ७० ॥ श्लो) उक्तेः कलिवर्ज्ये
 संकोचस्यानित्यत्वाभ्युमगमाच्चेतिदिक् ॥ तत्र मनुना
 सपर्षिभिश्च सन्ध्यादिकमनुतिष्ठद्विस्तप्रत्योज्यप्रत्य-
 वायपरिहारस्तु “इत्युक्तान्तर्दधे मत्स्यो मनुः कालप्रती-
 क्षकः । स्थितः समुद्रउद्वेले नावमारुरुहे तदा ॥ १६ ॥
 एकशृङ्गगधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः । नावं
 बद्धा तस्य शृङ्गे मत्स्याख्यं च पुराणकम् ॥ १६ ॥
 शुश्राव मत्स्यात्पापधनं संस्तुवन्स्तुतिभिश्च तम् ” इति
 (आग्रेये महापुराणे २ ध्याये) नानापापधनमत्स्यपुरा-
 णश्रवणेन कृतः । तत्रत्यपापधनमिति पदेन तस्य बोध-
 नात् ॥ अन्यथा पुराणस्य सर्वस्यापि पापधनत्वपुण्योत्पाद-
 कत्वादीनां स्वतास्मिद्वत्वेन प्रसिद्धत्वात्तन्मात्रोक्तेरानर्थ-
 क्यापत्तिः ॥ जन्मजन्मान्तरार्जितमहामहापापानां निवर्त-
 के न समुद्रदर्शनमोत्त्रण तच्छीकरसंसर्गं स्वयमसंस्पृश्यैव
 पात्रान्तरेणोद्भृत्यप्रोक्षणादिना मन्दादिवन्मत्स्यपुराणश्र-
 वणेनवा यावत्पापस्य परिहर्तुशक्यत्वाच्चेत्यलंपद्मवितेन ।

भुवीव शुद्धिरन्यत्राप्यस्त्येव न ततोधिका ।

प्रत्यन्तेत्या वश्यकीस्यात्तावत्यादिकप्रदर्शीता ॥ १ ॥

इत्यज्ञिनौयानमीमांसायां स्नानसन्ध्यादिविचार-

नामकं द्वितीयं खण्डं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ भक्ष्यभक्ष्यविचारनामकं तृतीयं
खण्डमारभ्यते ।

भक्ष्यभोज्यादिकं सर्वे भुवीवात्रापि नो भिदा ।

आवश्यकं प्रसङ्गाद्यतदेवात्रविविच्यते ॥ १ ॥

नौकाप्रत्यन्तदेशगमनयोर्जलान्नविषयेऽनुपपत्तिर्बहुधा
संभवतीति तद्विचार्यते ।

नु प्रत्यन्तदेशे गमनसमये नौकायां वा जलान्नयो-
रलभावात्सर्वैरपि प्रायस्त्रैवर्णिकैस्तत्र गन्तुं न शक्यते इति
“सिन्धुसौवीरसौराष्ट्र” इत्यत्र प्रत्यन्तपदग्रहणं नौकायाव्यिधि-
याननिषेधोपि नच तत्र बहूनां शूद्राणां सत्त्वात्तद्वारा जला-
न्नादिकं संपादयितुं शक्तुम इति वाच्यम् । “शूद्रहस्तेन यो
भुङ्के पानीयं वा पिवेत्कर्चित् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चग-
व्येन शुद्ध्यति” इति (मिताक्षरायां ३ ध्यां २९० श्लो० व्या०
क्रतुना) “अतीव तृषितो विष्रो न शूद्रस्योदकं पिवेत् । ”
इति (देवलेन) तद्वत्तजलान्नपानभोजनयोः प्रायश्चित्तोक्ते-
स्तदयोगात् । न च तत्र दधिपयोजलपरिपूर्णवटसहस्राणां-
सत्त्वात्ततस्तत्स्वयमानेतुं शक्यते । किंचात्रप्रतिनिधितया
दधिपयआदीनि लभ्यन्ते । एवं च न काप्यनुपपत्तिरिति वा-

च्यम् । तेषां सर्वेषां चण्डालादिवटपरिपूर्णत्वेन तद्रहणादौ त्रैवर्णीकक्रमेण “ चण्डालघटसंस्थं तु यत्तोयं पिबति द्विजः । तत्क्षणात्क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् । यदि नोत्क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यते ॥ २८ ॥ प्राजापत्यं सदातव्यः कृच्छ्रंसान्तपनं चरेत् । चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः । तदर्धे तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २९ ॥ भाण्डस्थमन्त्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ३० ॥ ब्रैह्मकूचोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ॥ शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥ ३१ ॥” इति (पराशरेण ६ ध्याये) “ द्विजश्चण्डालभाण्डस्थं सलिलं पिबते यदि ॥ पृष्ठमासानाचरेत्कृच्छ्रं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥ तस्यान्नमत्ति यो विप्रो द्विगुणं ब्रतमाचरेत् । ”

(१) “ भाण्डस्थितमभोज्येषु जलंदधि दृतं पयः । अकामत-स्तु योभुड्के मायश्चित्तं कथं भवेद् ॥ २५ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति । ब्रह्मकूचोपवासेन योज्या वर्णस्यनिष्कृतिः ॥ २६ ॥ शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रोदानेन शुध्यति । ब्रह्मकूचमहोरात्रं श्वसाक-मधि शोधयेत् ॥ २७ ॥ ” इति (पराशरस्मृतौ ११ ध्या) पाठान्तरं केषु चित्पुस्तकेषु दृश्यते । २-(ब्रह्मकूचम्)—“ अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्मकूचमिति स्मृतम् ” इति (परा-माध- ११ ध्या ३७ ॥ श्लो०व्या०) । तत्पकारश्च विस्तरेण धर्मशास्त्रेषु वर्णितः ।

इति (विष्णुना) “प्रपास्वरण्येघटके च सौरद्रोण्यां जलं कोशविनिस्मृतं च । श्वपाकचण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः । ” इति (मिताक्षरायां इ ध्या २९० श्लो० व्या० आपस्तम्बेन) च प्रायश्चित्तोक्तेस्त-जलादिग्रहणायोगात् ॥ नच तत्रत्याश्चण्डालाऽशूद्धा वे-त्यत्र मानाभाव इति वाच्यम् । म्लेच्छास्ते स्युः । चातु-वर्ण्याश्रमाचारशून्यानां तत्त्वमितिग्रन्थकृद्धिरुक्तेः । ततश्च “म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेषि वा जानु-दध्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् । तत्तोयं यः पि-द्विप्रः कामतोऽकामतोषि वा । अकामान्तरभोजी स्यादहो-रात्रं तु कामतः । ” इति (मिताक्षरायां इ ध्या २९० श्लो० आपस्तम्बेन) उक्तेस्तद्व्रहणायोगात् । एवं च तद्व्रहणा-योगेनानुपपत्तेदुर्वारत्वादिति चेत् ॥ न ॥ आपत्काले तज्जलादिग्रहणे दोषाभावात् । अत एव “मटचीहते ष्वाटिक्या सह भार्ययोषस्तिश्चाक्रायण इभ्यग्रामेप्रद्रा-णक उवास ॥ १ ॥ सहेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे तं होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्चयेम इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥ एतेषांमे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

नस्विदेतेव्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमां न खाद-
न्निति होवाच कामोमे उदपानमिति ॥ ४ ॥ स ह खादि-
त्वातिशेषाञ्चायाया आजहार साग्र इव सुभिक्षा बभूत
तान्प्रतिगृह्य निधौ ॥ ५ ॥ स ह प्रातस्सञ्जिहान
उवाच यद्वतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रां राजासौ
यक्ष्यते स मा सर्वैरात्मिज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवच
हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान् खादित्वामुं यज्ञं
विततमेयाय ॥ ७ ॥ ”इति (छान्दोग्योपनिषदि १
मप्रपाटके ९ खण्डे) “अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मा-
त्सर्वौषधमुच्यते ”इति (तैत्तिरीयोपनिषदिब्रह्मवल्ल्यां२
नुवाक) “अन्नं न निन्द्यात् ” तैत्तिरीयो८निषदि
३ वल्ल्यां७ नुवाके “अन्नं न परिचक्षीत् ”(तत्रैव ८
नुवाके) “ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ”इति च (तत्रैव २
नुवा०) “सर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्यये तदर्शनात् ”इति
(वेदान्तदर्शने २ ध्याये ४ थ॑पादे २८ सू) “जीवि-
तात्ययमापन्नो योन्नमति यतस्ततः । लिप्यते
न स पापने पद्मपत्रमिवाम्भसा ”इति(तत्रैव सूत्रे श्रीशाङ्क-
रभाष्ये) येनविनानजीवतितद्विविसुरामद्यादिकं विहायाप-
दिसर्वान्नानुमत्यभ्यनुज्ञानमन्नस्यशुद्धत्वानिन्द्यत्वादिप्र-
तिपादनं च संगच्छते ॥ तदुक्तं माहाभारते शान्तिपर्वणि)

“ युधिष्ठिर उवाच ।

हीनेपरमकेधर्मेसर्वलोकाभिलंघिते ॥
 अधर्मेऽधर्मतांनीतेधर्मेचाधर्मतांगते ॥ १ ॥
 मर्यादासुविनष्टासुक्षुभितेधर्मनिश्चये ॥
 राजभिःपीडितेलोकपरैर्वापिविशांपते ॥ २ ॥
 सर्वाश्रयेषुमृदेषुकर्मसूपहतेषुच ॥
 कामाल्लोभाज्ञमोहाज्ञभयंपश्यत्सुभारत ॥ ३ ॥
 आविश्वस्तेषुसर्वेषुनित्यभीतेषुपार्थिव ॥
 निकृत्याहन्यमानेषुवंचयत्सुपरस्परम् ॥ ४ ॥
 संप्रदीप्तेषुदेशेषुब्राह्मणेचातिपीडिते ॥
 अवर्षतिचपर्जन्योमिथोभदेसमुत्थिते ॥ ५ ॥
 सर्वस्मिन्दस्युसाद्वृतेपृथिव्यामुपजीवने ॥
 केनस्विद्वाह्मणोजीवेज्जवन्येकालआगते ॥ ६ ॥
 अतितिक्षुःपुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिपे ॥
 कथमापत्सुवर्तेततन्मेग्रूदिपितामह ॥ ७ ॥
 कथंचराजावर्तेतलोकेकलुषतांगते ॥
 कथमर्थाज्ञधर्माज्ञनहीयेतपरंतप ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच ।

राजमूलामहावाहोयोगक्षेमसुवृष्टयः ॥
 प्रजासुव्याधयश्चैवमरणंचभयानिच ॥ ९ ॥

कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चभरतर्षभ ॥
 राजमूलाइतिमिर्मनास्त्यत्रसंशयः ॥ १० ॥
 तर्स्मस्त्वभ्यागतेकालेप्रजानांदोषकारके ॥
 विज्ञानबलमास्थायजीवितव्यंभवेत्तदा ॥ ११ ॥
 अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥
 विश्वामित्रस्यसंवादंचांडालस्यचपक्षणे ॥ १२ ॥
 त्रेताद्वापरयोःसंधौतदादैवविधिकमात् ॥
 अनावृष्टिरभूद्वोरालोकेद्वादशवार्षिकी ॥ १३ ॥
 प्रजानामतिवृद्धानांयुगातेसमुपस्थिते ॥
 त्रेताविमोक्षसमयेद्वापरप्रतिपादने ॥ १४ ॥
 न वर्ष सहस्राक्षः प्रातिलोमोऽभवद्ग्रुरः ॥
 जगाम दक्षिणं मार्ग सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥ १५ ॥
 नावश्यायोपितत्राभूत्कुतएवाभ्रजातयः ॥
 नद्यःसंक्षिप्ततोयौधाःकिंचिदंतर्गतास्ततः ॥ १६ ॥
 सरांसिसरितश्चैवकूपाःप्रस्त्रवणानिच ॥
 हतत्विषो न लक्ष्येतेनिसर्गादैवकारितात् ॥ १७ ॥
 उपशुष्कजलस्थायाविनिवृत्तसभाप्रपा ॥
 निवृत्तयज्ञस्वाध्यायानिर्वषट्कारमंगला ॥ १८ ॥
 उच्छ्वस्त्रकृषिगोरक्षानिवृत्तविपणापणा ॥
 निवृत्तयूपसंभाराविप्रनष्टमहोत्सवा ॥ १९ ॥

अस्थिसंचयसंकीर्णमहाभूतरवाकुला ॥
 शून्यभूयिष्ठनगरदग्धयामनिवेशना ॥ २० ॥
 कचिद्वैरैःकचिच्छस्त्रैःकचिद्राजभिरातुरैः ॥
 परस्परभयाश्वैशून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ २१ ॥
 गतदैवतसंस्थानावृद्धलोकनिराकृता ॥
 गोजाविमाहिषीहीनापरस्परपराहता ॥ २२ ॥
 हतविप्राहतारक्षाप्रनष्टौषधिसंचया ॥
 सर्वभूततरुप्रायावभूववसुधातदा ॥ २३ ॥
 तस्मिन्प्रतिभयेकालेक्षतेधर्मेयुधिष्ठिर ॥
 वभूवुःक्षुधितामत्याःखादमानाःपरस्परम् ॥ २४ ॥
 ऋषयोनियमांस्त्यकत्वापरित्यज्याग्निदेवताः ॥
 आश्रमान्संपरित्यज्यपर्यधावन्नितस्ततः ॥ २५ ॥
 विश्वामित्रोऽथभगवान्महर्षिरनिकेतनः ॥
 क्षुधापरिगतोधीमान्समंतात्पर्यधावत ॥ २६ ॥
 त्यकत्वादारांश्चपुत्रांश्चकर्स्मिंश्चजनसंसदि ॥
 भक्ष्याभक्ष्यसमोभूत्वानिरग्निरनिकेतनः ॥ २७ ॥
 सकदाचित्परिपतञ्चपचानांनिवेशनम् ॥
 हिंस्वाणांप्राणिघातानामाससादवनेकचित् ॥ २८ ॥
 विभिन्नकलशाकीर्णश्चर्मच्छेदनायुतम् ॥
 वराहस्वरभग्नास्थिकपालघटसंकुलम् ॥ २९ ॥

मृतचैलपरिस्तीर्णनिर्माल्यकृतभूषणम् ॥
 सर्पनिमोक्मालाभिः कृतचिह्नकुटीमठम् ॥ ३० ॥
 कुकुटाराववहुलंगर्दभध्वनिनादितम् ॥
 उद्घोषद्विःखरैर्वक्यैः कलहद्विः परस्परम् ॥ ३१ ॥
 उलूकपश्चिध्वनिभिर्देवतायतनैर्वृतम् ॥
 लोहघंटापरिष्कारंश्वयूथपरिवारितम् ॥ ३२ ॥
 तत्प्रविश्यक्षुधाविष्टोविश्वामित्रोमहानृषिः ॥
 आहारान्वेषणेयुक्तः परंयनं समास्थितः ॥ ३३ ॥
 नचक्वचिदविंदत्साभेक्षमाणोपिकौशिकः ॥
 मांसमन्नफलंमूलमन्यद्रातत्र किंचन ॥ ३४ ॥
 अहोकृच्छ्रंमया प्राप्तमिति निश्चित्यकौशिकः ॥
 पपातभूमौदौर्बल्यात्स्मिंश्चांडालपक्षणे ॥ ३५ ॥
 सर्चितयामासमुनिः किंनुमेसुकृतं भवेत् ॥
 कथं वृथानमृत्युः स्यादितिपार्थिवसत्तम ॥ ३६ ॥
 सददर्शश्वमांसस्थकुतंत्रीवितांमुनिः ॥
 चाण्डालस्यगृहराजन्सद्यः शस्त्रहतस्यै ॥ ३७ ॥
 सर्चितयामासतदास्तैन्यंकार्यमितोमया ॥
 नहीदानीमुपायोमेविद्यते प्राणधारणे ॥ ३८ ॥
 आपत्सुविहितं स्तैन्यं विशिष्टं च मर्हीयसः ॥
 विप्रेण प्राणरक्षार्थकर्तव्यमिति निश्चयः ॥ ३९ ॥

हीनादादेयमादौस्यात्समानात्तदनंतरम् ॥
 असंभवेवाददीतविशिष्टादपिधार्मिकात् ॥ ४० ॥
 सोहमंत्यावसायानांहराम्येनांप्रतिग्रहात् ॥
 नस्तैन्यदोषंपश्यामिहरिष्यामिश्वजाघनीम् ॥ ४१ ॥
 एतांबुद्धिसमास्थायविश्वामित्रोमहामुनिः ॥
 तस्मिन्देशेससुष्वापश्वपचोयत्रभारत ॥ ४२ ॥
 सविगाढांनिशांदङ्गासुसेचांडालपक्षणे ॥
 शनैरुत्थायभगवान्प्रविवेशकुटीमतः ॥ ४३ ॥
 ससुतइवचांडालःश्लेष्मापिहितलोचनः ॥
 परिभिन्नस्वरोहक्षःप्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४४ ॥

श्वपचउवाच ।

कःकुतंत्रीघट्यतिसुसेचांडालपक्षणे ॥
 जागर्मिनात्रसुतोस्मिहतोसीतिचदारुण ॥ ४५ ॥
 विश्वामित्रस्ततोभीतःसहसातमुवाचह ॥
 तत्रवीडाकुलमुखःसोद्देगस्तेनकर्मणा ॥ ४६ ॥
 विश्वामित्रोहमायुष्मन्नागतोहंबुभुक्षितः ॥
 मावधीर्ममसदुद्धेयदिसम्यकप्रपश्यासि ॥ ४७ ॥
 चांडालस्तद्वचःश्रुत्वामहर्षेभावितात्मनः ॥
 शयनादुपसंत्रांतउद्ययौप्रतितंततः ॥ ४८ ॥
 सविसृज्याश्रुनेत्राभ्यांबहुमानात्कृताज्ञालिः ॥

उवाचकौशिकं गत्रौ ब्रह्मान्कितेचिकीर्षितम् ॥ ४९ ॥
 विश्वामित्रस्तु मातं गमुवाच परिसांत्वयन् ॥
 क्षुधितो हंगत प्राणो हरिष्या मिश्वजाघनीम् ॥ ५० ॥
 क्षुधितः कलुषं यातो ना स्तिहीरशनार्थिनः ॥
 क्षुच्चमांदूषयत्यत्र हरिष्या मिश्वजाघनीम् ॥ ५१ ॥
 अवसीदं ति मे प्राणाः श्रुतिमेन इयति क्षुधा ॥
 दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्षा भक्षा विवर्जितः ॥ ५२ ॥
 सोऽधर्मबुद्धयमानोऽपि हरिष्या मिश्वजाघनीम् ॥
 अटनभैक्ष्यं न विंदा मियदायुष्माकमालये ॥ ५३ ॥
 तदा बुद्धिः कृतापापे हरिष्या मिश्वजाघनीम् ॥
 अग्निर्मुखं पुरोधा श्वदेवानां शुचिषाढ्डिभुः ॥ ५४ ॥
 यथा वत्सर्वमुग्रब्रह्मातथामां विद्धिर्धर्मतः ॥
 तमुवाच सचांडालो महर्षे शृणु मे वचः ॥ ५५ ॥
 श्रुत्वा तत्त्वं थाति ष्ठयथाधर्मो न हीयते ॥
 धर्मतवा पिविप्रषे शृणु यत्तेब्रवीम्यहम् ॥ ५६ ॥
 शृगालादधर्मं श्वानं प्रवदं ति मनीषिणः ॥
 तस्याप्यधमउद्देशः शरीरस्य श्वजाघनी ॥ ५७ ॥
 नेदं सम्यग्व्यवसितं महर्षे धर्मगार्हितम् ॥
 चांडालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ॥ ५८ ॥
 साध्वन्यमनुपश्यत्वमुपायं प्राणधारणे ॥

नमांसलोभात्परोनाशस्तेस्यान्महामुने ॥ ६१ ॥
 जानताविहितंधर्मेनकार्यांधर्मसंकरः ॥
 मास्मधर्मपरित्याक्षीस्त्वंहिधर्मभृतांवरः ॥ ६० ॥
 विश्वामित्रस्ततोराजनित्युक्तोभरतर्षभ ॥
 क्षुधात्तःप्रत्युवाचेद्युनरेवमहामुनिः ॥ ६१ ॥
 निराहारस्यसुमहान्ममकालोभिधावतः ॥
 नाविद्यतेष्युपायश्चकश्चिन्मेप्राणधारणे ॥ ६२ ॥
 येनयेनविशेषेणकर्मणायेनकेनचित् ॥
 अभ्युज्जीवेत्साद्यमानःसमर्थोधर्ममाचरेत् ॥ ६३ ॥
 ऐंद्रोधर्मःक्षत्रियाणांब्राह्मणानामथाग्रिकः ॥
 ब्रह्मवहिर्मवलंभद्यामिश्रमयन्क्षुधाम् ॥ ६४ ॥
 यथायथैवजीवेद्वितत्कर्तव्यमहेल्या ॥
 जीवितंमरणाच्छ्रेयोजीवन्धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥
 सोहंजीवितमाकांक्षन्नभद्यस्यापिभक्षणम् ॥
 व्यवस्येद्वुद्धिपूर्वं वै तद्वाननुमन्यताम् ॥ ६६ ॥
 बलवंतंकरिष्यामिप्रणोत्स्याम्यशुभानितु ॥
 तपोभिर्विद्ययाचैवज्योतीषीवमहत्तमः ॥ ६७ ॥
 श्वपचउवाच ॥

नैतत्खादन्प्राप्नुतेदीर्घमायुर्नैवप्राणान्नामृतस्येवतुसिः ॥
 भिक्षामन्याभिक्षमातेमनोस्तुश्चभक्षणेश्वाद्यभद्योद्विजा
 नाम् ॥ ६८ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

नदुर्भेष्टेसुलभंमांसमन्यच्छृपाकमन्येनचमेस्तिवि
त्तम् ॥ क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराजाः श्वमांसेचास्मि
न्वडसान्साधुमन्ये ॥ ६९ ॥

श्वपचउवाच ॥

षंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रस्यवैविशः ॥
यथाजास्त्रंप्रमाणेतमाऽभक्ष्येमानसंकृथाः ॥ ७० ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

अगस्त्येनासुरोजग्धोवातापिःक्षुधितेनवै ॥
अहमापद्रतःक्षुत्तोभक्षयिष्येश्वजाघनीम् ॥ ७१ ॥

श्वपचउवाच ॥

भिक्षामन्यामाहरेतिनचकर्तुमिहार्हसि ॥
ननूनंकार्यमेतद्वैहरकामंश्वजाघनीम् ॥ ७२ ॥

विश्वामित्रउवाच ।

शिष्टा वै काशणं धर्मे तद्वृत्तमनुवर्त्तसे ॥
परांमेध्याशनादेनां भक्ष्यामन्ये श्वजाघनीम् ॥ ७३ ॥

श्वपचउवाच ॥

असतायत्समाचीर्णेनचधर्मःसनातनः ॥
नाकार्यमिहकार्यवैमाछलेनाशुभंकृथाः ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

नपातकेनावमतमृषिःसन्कर्तुमर्हति ॥

समौचश्वर्गौमन्येतस्माद्दोक्ष्येशजाघनीम् ॥ ७६ ॥

श्रपचउवाच ॥

यद्वाह्नार्थेकृतमर्थितेनतेनर्षिणातदवस्थाधिकारे ॥
सर्वैधर्मोयत्रनपापमस्तिसर्वैरुपायैर्गुरवोहिरक्ष्याः ॥ ७६ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

मित्रंचमेग्राहणस्यायमात्माप्रियश्चमेपूज्यतमश्च
लोके ॥ तंभर्तुकामोहमिमांजिहीर्षेनृशंसानामी
दृशानांनविभ्ये ॥ ७७ ॥

श्रपचउवाच ॥

कामंनराजीवितंसंत्यजंतिनचाभक्ष्येकाचित्कुर्वति
बुद्धिम् ॥ सर्वान्कामान्प्राप्नुवतीहविद्वन्प्रियस्व का
मंसहितःक्षुधैव ॥ ७८ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

स्थानेभवेत्सयशःप्रेत्यभावेनिःसंशयःकर्मणांवौवि
नाशः ॥ अहंपुनर्वतनित्यःशमात्मामूलंरक्ष्यंभक्ष
यिष्याम्यभक्ष्यम् ॥ ७९ ॥

बुद्ध्यात्मकेव्यक्तमस्तीतिपुण्यंमोहात्मकेयत्रयथाश्व-
भक्ष्ये ॥ यद्यप्येतत्संशयात्माचरामिनाहंभविष्यामि
यथात्वमेव ॥ ८० ॥

श्रपचउवाच ॥

गोपनीयमिदुःखमितिमेनिश्चितामतिः ॥

दुष्कृतोऽब्राह्मणः सत्रं यस्त्वा महमुपालभे ॥ ८१ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

पिबन्त्येवोदकं गावो मंडूके षुरुवतस्वपि ॥

न ते धिकारो धर्मस्तिमाभूरात्मप्रशंसकः ॥ ८२ ॥

श्वपचउवाच ॥

सुहृद्दत्वानुशासेत्वां कृपाहित्वयिमेद्विज ॥

यदिदं श्रेयआधतस्वमालोभात्पातकं कृथाः ॥ ८३ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

सुहन्मेत्वं सुखेष्मुश्वेदापदोमां समुद्धर ॥

जानेहं धर्मतो त्मानं शौनी मुत्सृजजाघनीम् ॥ ८४ ॥

श्वपचउवाच ॥

नैवोत्सहेभवतोदातुमेतां नोपेक्षितुं हियमाणं स्वमन्नम् ॥

उभौ स्न्यावः पापलोकावालितां दाताचाहं ब्राह्मणस्त्वं

प्रतीच्छन् ॥ ८५ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

अद्याहमेतद्विजिनं कर्मकृत्वाजीवं श्वरिष्यामि महापवित्रम् ॥

स पूतात्माधर्ममेवाभिपत्स्येयदेतयोर्गुरुतद्वै ब्रवीहि ॥ ८६ ॥

श्वपचउवाच ॥

आत्मैव साक्षी कुलधर्मकृत्येत्वमेव जाना सियदत्र दुष्कृ-

तम् ॥ यो ह्याद्रियाद्वक्ष्यमिति श्वमां संमन्येन तस्या-

स्ति विवर्जनीयम् ॥ ८७ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

उपादानेखादनेचास्तिदोषःकार्येत्यायेनित्यमत्राप-
वादः ॥ यस्मिन्हसानानृतंवाच्यलेजोभक्ष्यक्रिया
यत्रनतद्ग्रीयः ॥ ८८ ॥

श्वपचउवाच ॥

यद्येषहेतुस्तवखादनेस्यान्तेवेदःकारणंनार्यधर्मः ॥
तस्माद्दृश्येभक्षणेवाद्विजेऽद्रोषंनपश्यामियथेदमत्र ॥ ८९ ॥

विश्वामित्रउवाच ॥

नैवातिपापंभक्षमाणस्यहृष्टंसुरांतुपीत्वापततीति
शब्दः ॥ अन्योन्यकार्याणियथातथैवनपापमात्रेण
कृतंहिनस्ति ॥ ९० ॥

श्वपचउवाच ॥

अस्थानतोहीनतःकुत्सिताद्वातद्विद्वांसंवाधतेसाधु
वृत्तम् ॥ श्वानंपुनर्योऽभतेऽभिषंगतेनापिदंडःसहि-
तव्यएव ॥ ९१ ॥

भीष्मउवाच ॥

एवमुक्त्वानिववृतेमातंगःकौशिकंतदा ॥

विश्वामित्रोजहारैवकृतब्रुद्धिःशजाघनीम् ॥ ९२ ॥

ततोजग्राहसश्वांगंजीवितार्थीमहासुनिः ॥

सदारस्तामुपाहत्यवनेभोक्तुमियेषसः ॥ ९३ ॥

अथास्यबुद्धिरभवद्विधिनाहंशजाघनीम् ॥
 भक्ष्यामियथाकामंपूर्वैसंतप्त्यदेवताः ॥ ९४ ॥
 ततोग्निमुपसंहत्यब्राह्मणविधिनामुनिः ॥
 ऐद्राग्नेयेनविधिनाचरुंश्रपयतस्वयम् ॥ ९५ ॥
 ततःसमारभत्कर्मदैवंपित्र्यंचभारत ॥
 आहूयदेवानिंद्रादीन्भागंभागंविधिक्रमात् ॥ ९६ ॥
 एतस्मिन्नेवकालेतुप्रववर्षसवासवः ॥
 संजीवयन्प्रजाःसर्वाजनयामासचौषधीः ॥ ९७ ॥
 विश्वामित्रोपिभगवांस्तपसादगधकिल्बिषः ॥
 कालेनमहतासिद्धिमवापपरमाद्गुताम् ॥ ९८ ॥
 ससंहत्यचतत्कर्मअनास्वाद्यचतद्विः ॥
 तोषयामासदेवांश्चपितृंश्चद्विजसत्तमः ॥ ९९ ॥
 एवंविद्वानदीनात्माव्यसनस्थोजिजीविषुः ॥
 सर्वोपायैरुपायज्ञोदीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ १०० ॥
 एतांबुद्धिसमास्थायजीवितव्यंसदाभवेत् ॥
 जीवन्पुण्यमवाप्नोतिपुरुषोभद्रमश्रुते ॥ १०१ ॥
 तस्मात्कौतेयविदुषाधर्माधर्मविनश्चये ॥
 बुद्धिमास्थायलोकेस्मिन्वर्तितव्यंकृतात्मना ॥ १०२ ॥

इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआपद्वर्मपर्वणि
 विश्वामित्रश्वपचसंवादेएकचत्वारिंशदधिकश-
 ततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥४॥

अत एव “पाद्यमाचमनीयं च सर्वे प्राद्यथाविधि । तासु-
वाच ततो रामः श्रमणी (णां) धर्मसंस्थिताम् । ” इति
(श्रीमद्भाल्मोकिरामायणेऽरण्यकाण्डे ७४ सर्गे ७ श्लो०)
श्रीरामाय श्रमण्या पाद्याचमनादिदानप्रतिपादनं संगच्छ-
ते॥ न चायं श्रीराम आपदमनुप्राप्त इति कथमिति वाच्यम् ।
तत्राप्यापदः क्वचिदभ्युपगमात् । वस्तुतस्तस्यास्तपसा
परिशुद्धत्वान्विरुद्धत्वज्ञानेन तत्स्वीकृतमित्यदोषः । अत एव
“रघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ” इति (तत्रै-
व सर्गे १९ श्लो०) उक्तं संगच्छते ॥ तदाह (मनुः १०
ध्या १०४ श्लो०) “जीवितात्ययमापन्नो योन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ” इति ॥ न
चैवमापत्काले शूद्रान्नभोजने प्रायश्चित्तमेव न स्यादिति
वाच्यम् । “आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मन-
स्तापेन शुद्ध्येत द्वृपदां वा शतं जपेत् ” इति (पराशरेण
११ध्या २१ श्लो०) उक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानेन तस्यापनोद्य-
त्वात् ॥ न चैवं शूद्रान्नभोजने लघुप्रायश्चित्तं तज्जलपाने तु
गुरु प्रायश्चित्तं “ शूद्रहस्तेन यो भुङ्गे पानीयं वा पिबेत्क-

(१) “दुष्पदादिवमुमुचान्” इति गायत्रीछन्दसं शतकृत्वोजपेदित्यर्थ
इति (अत्र माधवीये) (२) तत्कलादिभक्षणजनपापस्य ।

चित् । अहोरात्रेषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ” इति (मिताक्षरायां३ ध्या० २९० श्लो० व्या० क्रतुना) उक्तमयुक्तमिति वाच्यम् ॥ तदभ्यासविषयकत्वात्तत्र “शूद्रगृहे” इत्युक्तेस्तद्गृहे स्वयमन्यस्वसजातीयद्वारा वा पक्वा भोजने एव तथा न तु तत्कृताब्रभोजने इत्यभ्यनुज्ञानाच्च ॥ अधिकमग्रे स्पष्टम् ॥ किं च जलविषयेषि प्रायश्चित्तं “यस्मिन्देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्तास्यात्था शौचं विधीयते ” इति (स्मृतिमु० फले० हिका० मनु०) “द्विविधा हि विद्या वेदपाठमात्रावसायिनी तदर्थज्ञानान्वितानुष्ठानपर्यन्ता चेति । तत्रानुष्ठानपर्यन्तमनुष्ठाताहिताग्रिमनस्तापेन केवलवेदपाठीतुद्गुपदादिवसुमुच्चानित्यृचंगायत्रीछन्दसंशतकृत्वोजपेत् ” इति (तत्रैव माधवीये) । न च मनस्तापस्य पापनाशकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् ॥ “स्व्यापनेनानुतपेन तपसाध्ययनेन च । पापकृच्छुद्ध्यते पापात्थादानेन चापदि ” इति (मनुना ११ ध्या० श्लो० २२८) अनुतापस्यापिपापनाशकत्वाभ्युपगमात् । अनुतापञ्च “कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । नैवं कुर्यापुनरिति निवृत्त्या पूयते हि सः ” इति (मनुना ११ ध्या० २३१ श्लो०) उक्तो ज्ञेयः ।

न चेदं मूत्रपुरीषशौचोपयोगिजलपरमिति वाच्यम् ।

संकोचे प्रमाणाभावात् । तथैव लोकेनुभवाच्च । तत्तद्योग्य
जलान्तरस्याल्पेनकालेन लाभसंभवे सङ्गोचस्य न्या-
य्यत्वाच्च । एतेन “सुराघटप्रपातोये पीत्वा नाव्यजलं तथा।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्यं जलं पिबेत्” इति (मि-
ताक्षरायां ३४्या० २९० श्लो० व्या) उक्ते नाव्यजलपानं
नयुक्तमित्यपास्तम् । वसिष्ठादिभिर्बहुभिनौक्या चिरं
बहुदूरं सञ्चारात्तत्र जलस्य नाव्यातिरिक्तस्य तत्रासंभवेन
तेनैव तत्र स्नानसन्ध्यापूजापाकशौचादेनुष्टेयत्वस्य क-
र्णनीयत्वाच्च । “आपोमयः प्राणाः” इति (छान्दोग्ये)
उक्तेर्जलस्योच्छासनिःश्वासादेरम्मयत्वमबूपत्वं देहरक्ष-
कत्वेनेति तादृथ्यात् । तद्रक्षणं “सर्वान्नानुमतिश्च प्राणा-
त्यये तदर्शनात्” इति (वेदान्तदर्शने २ । ४ । २८ ।)
सूत्रेण प्राणात्यये सर्वान्नानुमतौ तदन्तस्य तज्जलमन्तरा
निष्पत्यसम्भवात्तदनुमतिलाभाच्च । अत एव “देशभद्रे
प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि । रक्षेदेव स्वदेहानि
पञ्चाद्धर्मे समाचरेत् ॥ ३६ ॥ येन केन च धर्मेण सृदुना
दारुणेन वा उद्धरेदीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥
आपत्कालेसमुत्तीर्णशौचाचारं तु चिन्तयेत् । शुद्धिं समुद्धरे-
त्पञ्चात्स्वस्थो धर्मे समाचरेत् ॥ ३८ ॥” इति (पराश्वरेण
७ ध्या०) साक्षादेव प्रवासे स्वदेहपायानापादनमेव धर्मः

पश्चात्त्वाचारप्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्म आचरणीय इति
कण्ठरवेणैव प्रतिपादनं संगच्छते । (अत्रैव टीकायां
माधवाचार्योपि) — (प्रवासः) तीर्थयात्रादौ परगृहाद्यव-
स्थानं (व्यसनानि) स्वामिकार्यजनितानि । एतेषु प्राप्तेषु
श्रद्धाजाग्रत्येन शुद्धयशुद्धी न विचारयितव्ये । किन्तर्हि-
शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्येरात्मपुत्रकलत्रादीनां यथा रक्षा
भवति तथा कृत्वा शान्तायामापदि पश्चाद्रव्यशुद्धयादिरूपं
शास्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् ॥ ३६ ॥ × द्रव्यशुध्यादिसंपादितो-
धर्मो (मृदुः) तद्विरहितो धर्मो (दारुणः) स्तन्यपान-
मांसभक्षणादि तयोर्मध्ये येन केनापि व्याध्यादिभिर्दीनमा-
त्मानमापद्वय उद्धृत्य (सर्वथः) व्याध्यादिरहितो यथा-
शास्त्रं धर्ममाचरेत् ॥ ३८ ॥ शौचाचारमित्यनेन प्रथमका-
ण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः शुद्धिमित्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो
धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो यथा भवति तथा पापात्समुद्धरे-
दित्यर्थः । स्वस्थ इत्युपसंहारः । उक्तं द्विविधमपि धर्म
स्वस्थ एव समाचरेत्र त्वापन्नः । तदाह (याज्ञवल्क्यः
३ ध्या ३६ श्लो)—“ क्षात्रेण कर्मणा जीवोद्दिशां
वा ह्यापादिद्विजः । निस्तीर्थतामथात्मानं पावयित्वा
न्यसेत्सुधीः ” इति (तत्रैव माधवीये ७ ध्याये) स्पष्टी-
कृतोयमेवार्थः । तत्र “ शुद्धो यथा भवति तथा पापात्स-

मुद्धरेत्” इत्युक्त्या प्रायश्चित्तेन शुद्धिः संपादनीयेति पापादिति शब्देन वोधितं भवति ।

इदं तु चिन्त्यम् । मृदुना दारुणेन वा धर्मेणेत्यनेन प्रवासादौ स एव धर्म इति स्पष्टमुक्त्या मूलविरुद्धत्वात् । न च पश्चाद्धर्ममित्यनेन तस्याधर्मत्वं बोध्यत इति वाच्यम् । आपद्धर्मा एते पश्चादापन्निवृत्युत्तरंत्वन्ये एव धर्मा इत्यर्थकत्वात् । न च शुद्धि समुद्धरेत्पश्चादित्युक्तेरयमधर्मोऽशुद्धत्वादिति ज्ञायत इति वाच्यम् । कूपे पतितं घटं समुद्धरेदितिवदेतदापत्प्राप्तिपूर्वकालेनुष्ठीयमानां शुद्धि समुद्धरेत्सम्यगूर्ध्वमन्यूनानतिरिक्तहृपेणापत्कालिकं किञ्चिदसंयोज्य प्राक्कालिकं किञ्चिदपि न्यूनमकृत्वोर्ध्वमापत्कालापेक्षयोर्ध्वकालेनन्तरकाले स्वीकुर्यादित्यथैन सर्वेषां स्वरसतउपपत्तेः । सर्वत्र समुद्धरणस्यायमेवार्थस्सर्वैरप्यभ्युपगतोनान्यथा । न च यज्ञवल्क्योक्तिविरोधः । तत्र “पावयित्वान्यसेत्सुधीः” इत्युक्तेरिति वाच्यम् । “कलौ पाराशराः स्मृताः” इति (पराशरेण १ ध्याये २ इश्लो ०)त्तेः विरुद्धविषये पराशरोक्तस्यैवानुष्ठयते त्यभ्युपगमात् । वाणिज्यवृत्त्या जीवनं कार्यमित्युक्तेरस्तत्र ऋणादानपरिवर्तनस्य ऋणत्वेन वस्तुदानधनप्रयोगादीनां नियतत्वात्च्छोधनमन्तराप्राग्वत्स्थित्ययोग

इति याज्ञवल्क्योक्तेराशयाच्च । अत एव ऋणशुद्ध एव सर्वतः शुद्ध इति तस्मान्नीचवृत्तेस्त्यागोयुक्त इति उच्यते । अतएव “आपद्धतः संप्रगृह्णन्मुञ्चानो वाग्य तस्ततः । न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः” इति (याज्ञवल्क्येन ३ ध्या० ४१ श्लो० आपद्धते) “यस्त्वधनोवसन्नकुटुम्बतयापद्धतोपि क्षत्रवृत्तिवैश्यवृत्तिं वानप्रतिविवक्षति स यतस्ततो हीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्णस्तदन्नं भुञ्चानोपि नैनसा पोषेन लिप्यते ।” इति (तत्रैवयोगीश्वरेण) व्याख्यातं चोपपद्यते । त्रैवर्णिक-विषयकत्वेन संकोचोभारताद्युक्तार्थविरोधान्नयुक्तः । न च “वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः । परधर्माश्रयाद्विप्रः सद्यः पतति जातितः” इति (मनुना १० ध्या० ९७ श्लो०) उत्तेरिदमयुक्तमिति वाच्यम् । आपद्वयतिरिक्तविषयत्वात् एतेन “एवंचवदताऽपद्धतस्य परधर्माश्रयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानंमुख्यमिति दर्शितं भवति” इति (तत्रैव) योगीश्वरोक्तमपास्तम् ॥

न च “कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा । नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वाचापि न कुत्सयेत्” इति (दत्तकमीमांसाया व्याख्याने) वचनेन धर्मशास्त्रोक्तमे-

वानुष्टेयमस्माभिर्न ऋषिदेवताचरणमिति तदनुष्टानं
निषिध्यत इति वाच्यम् । धर्मशास्त्रस्य विशेषेणप्रवृत्ते-
स्तत्रनिषिद्धानांविहितानां वा विषयेस्वेच्छातिक्रमणस्य
स्वस्थविषयेन युक्तत्वेष्यापद्गतस्यतदतिक्रमेप्रत्यवायो-
न्त्यर्थस्य प्रागुक्तपराशरवचनेन बोधितस्यतदतिक्रमणादि
रूपस्यविषयविभागार्थत्वेनास्मदुपयोगार्थत्वस्य ऋषिदेव
ताव्यवहारेष्ववश्यनिरूपणीयत्वात् ।

यद्वा शक्तौ गांगजलं संगृह्य प्रत्यहंतत्पानादिना
शालिग्रामतीर्थप्राशनेन च सर्वस्यापि महतोतिमहतो-
ल्पस्यात्यल्पस्य च दोषस्य नाशेनोक्तापत्यनवकाशात् ।
तदुक्तं (स्मृतिमुक्ताफले आह्विककाण्डे विष्णुपुराणे)
“नदीनदतटकिषु देवखातजलेषु च । भूमिष्ठमुद्धृता-
त्पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकम् । ततोपि सागरं पुण्यं तस्मा-
त्रादेयमुच्यते । तीर्थतोयं ततः पुण्यं गांगं पुण्यं तु
सर्वतः ।” इति । (तीर्थतोयम्) ऋषिजुष्टजलम् । (तत्रैव
विष्णुरपि) “सर्वत एव गङ्गम्” इति । (तत्रैव विव-
स्वानापि) “एकतस्सर्वतीर्थानि जाह्वी चैव चान्यतः”
इति । (तत्रैवमरीचिरपि) “गांगं पयः पुनात्याशु पाप-
मामरणान्तिकम्” इति ।

अत एव गङ्गाया मुक्तिपतितोद्धारसम्पादकत्वम् ।

“कलौकलुषचित्तानांपापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रि-
याणां च गतिर्गङ्गां विना न हि सैवेह शरणं गंगा पतित-
त्राणनोद्यता । संसाराण्वमयानांभूतानां शरणार्थिनाम् ।
नान्यः शरणदः कश्चिदुपायो विद्यते क्वचित् । विना
गंगां धर्ममर्यां शरण्यां सर्वदेहिनाम् । महापातकसंह-
त्रीं सर्वाभीष्टार्थसाधिकाम् । अनाश्रित्य तु वै गंगां
मुक्तिमिच्छति यः कलौ । सूर्य द्रष्टुमिवोद्युत्को जात्य-
न्धसहशस्तु सः” इति (भविष्ये) ॥ नच “दशवर्ष-
सहस्राणि विष्णुस्तिष्ठति मेदिनीम् । तदर्थं जाह्नवीतोयं
तदर्थं ग्रामदेवताः । ” इति (क्वचित्) तदपगमकथा
कथ्यते इतीदानीं गंगाभावात्कथं प्रकृते तदुपयोग इति
वाच्यम् ॥ “अन्तिमे कलौ” इति (वराहपुराणे) उक्तेर-
न्तिमकलावेव तदभावस्य सम्भवेन प्रकृतेदोषाभावात् ।
प्रतियुगं तस्या गमनस्य कुञ्चाप्यनुक्तेश्चेतिदिक् । तथा “स
स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्ववज्रेषु दीक्षितः । शालग्रामशिला-
तोयैर्योभिषेकं समाचरेत् । गंगागोदावरीरेवानद्यो मुक्ति-
प्रदास्तु याः । तावत्सन्तीह सर्वत्र शालग्रामशिलाजले”
इति (पाद्मे) तत्तीर्थमहिमा वर्ण्यते । तथा “देहः शुद्ध-
ति चाप्यात्मा पीत्वा पादोदकं हरेः । नित्ये नैमित्तिके

काम्येपीत्वा भुक्ता न दुष्यति । ” इति (स्मृत्यर्थसारे) “पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्वरेः । शेषं च मस्तके धार्यमिति वेदानुशासनम् । शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते । शालग्रामशिलातोयं पिबेद्वामकरेण तु । अज्ञानादैन्दवं प्रोक्तं ज्ञानादब्दं समाचरेत् । विष्णोः पादोदकं पीत्वा कोटिजन्माघनाशनम् । तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनि पातनात् ” इति (गारुडे) तत्फलानि वर्णितानि । एवं च गंगाशालग्रामतीर्थप्राशनंतत्र संभावितनानादोषनाशात् ॥ एतेन समुद्रे नावा याने समुद्रस्पर्शस्यापि “अश्वत्थ-सागरौसेव्यौ न स्पृष्टव्योमहोदधिः । अश्वत्थं मन्दवारे तु समुद्रं पर्वणिस्पृशेत् । ” इति (निर्णयसिन्धौ १ मपरिच्छेदे) निषिद्धत्वात्तन्नित्यं गृहीत्वा यन्त्रेण उवणांशनिष्कासनेन माधुर्यमुत्पाद्य पातुंशक्यतयाऽवतरण-दिनावधियावदावश्यकं तावज्जलान्तरस्य पर्वादौ गृहीत समुद्रजलस्य वा निर्गमनदेशस्थनदीकूपादिजलस्य वा संग्रहेषि तस्य “सर्वे पर्युषितं तोयम् ” इति पर्युषित-दोषदूषितत्वोत्त्यानुपपत्तिरियं स्यादित्यपास्तम् ॥ पर्युषित मित्युक्तेः जलान्तरसम्पादकस्थलान्तरविषयत्वात् ।

शक्तेन “सर्वे पर्युषितं तोयं गाङ्गं पर्युषितं न हि” इति “चा-
न्द्रायणसहस्राच्च गङ्गांभः पानमुत्तमम् । गङ्गांमासं तु
संसेव्य सर्वयज्ञफलं लभेत्” इति च (आग्रेयपुराणे
११०८्या०३श्लो०) उक्तेर्गाजलसंग्रहे कृते तदुपपत्तेश्च।
अशक्तेन तु पर्युषितजलपानदोषनिवृत्तये पर्युषितपानप्राय
श्चित्तस्य गङ्गाजलकणिकाप्राशनेनापनोदनीयत्वा
चेति प्रागेवोक्तेः ननु समुद्रेनौकया गन्तृभिः प्राप्तव्य-
देशप्राप्त्यवधि यानि यान्यावश्यकानितानिसहैवनीय
न्ताम् । तेनशुद्रान्न सम्बन्धेन भवतीतिचेत् ॥ न ॥
“अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाकं चिरसंस्थितम् । अस्मेहा
अपिगौधूमयवगोरसविक्रियाः । ” इति (याज्ञवल्क्येन-
१ माध्या० श्लो० १६९) तथा “शाकं मांसमपूर्पं च सूर्पं
कृसरमेव च ॥ यवागृः पायसं चैव यज्ञान्यत्स्नेहसंयुतम् ।
सर्वे पर्युषितं भोज्यं स्नेहाकं चिरसंस्थितम् ” इति (तत्रैव
यमेन) तथा “अपूपाश्च करंभाश्च धानावटक-
सक्तवः । शाकं मांसं फलं मूलं सूर्पं च कृसरं यवाः ॥
पृथुकाः पायसं चैव पर्युष्यन्ति न तु क्वचित् । ” इति तत्र
(पराशरस्मृतावपि श्राद्धप्रकरणे भोजने वर्ज्यविषयव्यव-
स्थायां ३८्या०४४ श्लो०व्या) तथा “अपूपधानाकरम्भस
कुयावकपायसशाकफलमूलानि विकृतानि वर्जयेत् ” इति
(वासष्टे न तत्रैव) तथा “शुक्तानि हि द्विजोन्नानि न सु-

अति कदाचन॥ प्रक्षालितानि निर्देषाण्यापद्ममो यथा भवेत् ॥ इति (पराशरेण तत्रैव यमेन) उक्तेरदोषात् । अत्रोक्त मणिमांसं त्यज्यमेव “वसेत्स नरके घोरदिनानि पशुरोमभिः संमितानिदुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्” इति (याज्ञवल्क्येन १ ध्या ० १८० श्लो०) “यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वैध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्योद्याचरत्तथा” इति (मिताक्ष ० १ ध्या ० १७९ श्लो० व्या० मनुना इचोक्तेः ।

एतेषां पदानामर्थाः—(पराशरेण ३ ध्या० ४४ श्लो० व्या) श्राद्धे वर्ज्यवस्तुनिरूपणे उक्ताबोध्याः—(अपूर्पाः) यवगोधूमविकारा मण्डकादयः । त्रीह्यादिपिष्टविकाराश्च (वटकाः) माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः । (कृसरं) वृष्टिलवृणं संयुतमोदनम् अन्यदोदनादिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दध्यादिभिः पूरितमेतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं भोज्यम् ॥ अत्यम्लं (शुक्तम्) इति (तत्रैव वृहस्पतिना) । अनम्लमीषदम्लंवा यद्वस्तुकालान्तरेण द्रव्यान्तरसंसर्गेण वाऽत्यम्लं भवति तत्=(शुक्तम्) न स्वभावतोत्यम्लम् । (पर्युषितं)—यद्यिपकं सद्रात्र्यन्तरितं तत् । शुक्तादिप्रतिषेधो दध्यादिव्यतिरिक्तविषयः । “घृतदधिपयस्तक्राणामाधारभाण्डे स्थितानामदोषः ।” “घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दूष्यति” इति (पराशरमार्धवीये शङ्खेन ७५ श्लो० व्या० ६ ध्या०) उक्तेः । तत्रैव स्थिता-

एते ग्राह्या एव । आधारदोषे तु न्येत्पत्रात्पत्रान्तरम्
तथा पणिकेष्वपि केचित्याज्याः केचिन्न ।
“नापणीयं समश्रीयात्राद्विः पक्म्” इति (पराञ्ञस्मा
धवीये इध्या ०४४श्लो०८्या०श्राद्वे वर्ज्यवस्तुप्रकरणे) ।
स्मृत्यन्तर तु “अयमपूपादिव्यतिरिक्तविषयः” इत्युक्तम् ।
पण्येष्वपि भाण्डलेपाभावेग्राह्या एवापूपादयः तदुक्तं स्मृति
रत्नाकरे) “अपूपाः सक्तवो धानास्तथा दधि वृत्तं मधु ।
एतत्पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्वेत् ” इति ।

अत्रेदं चिन्तनीयम् । ब्राह्मणेर्ग्राह्याण्येतानि—“द्विविधो
द्विजः शूद्रात्ररतः तन्निवृतश्चातत्र यस्य “कन्दुपकं स्नेहपकं
पायसं दधिसक्तवः । एतानि शूद्रात्रभुजो भोज्यानि मनु-
खवीत । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगृहे कृतान्यपि” इति
(शुद्धितत्त्वे कौमोत्तराधैँ) इति (अपरांके शूलपाणौ
हारीतस्य) उक्तेरिति । (पायसं) पाकं विना क्षीरेण कृतम् ।
“(आमं) शूद्रस्य पक्ववात्रम् पक्वमुच्छिष्टमुच्यते”
इति (शातातपेन) उक्तेः । “यज्ञान्यत्पयसा कृतम्”
इति पूर्वमुक्तेरिदं शूद्रगृहेषि भोज्यम् । तदुक्तं
(शूलपाणौ ब्राह्मे)—“राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्री-
यान्मङ्गले गवाम् । वासोभूरत्वेमान्नं सच्छूद्रस्य
गृहे तथा” इति । “स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः
कृषीवलः ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः” इति

(१) पक्वं सर्वमित्यर्थः । अग्निमयन्यसन्दर्भात् इति भाति ।

(पराशरमाधर्वीये ११ ध्या २४ श्लो०) अत्रान्नशब्दोऽद-
नीयवस्तुमात्रपरोनत्वोदनपरः । “दासनापितगोपाल-
कुलमित्रार्धसीरिणः । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं
निवेदयेत् ” इति (पराशरेण ११ ध्याये २१ श्लो०)
“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापि-
तश्चैवं यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ ” इति (याज्ञवल्क्येन
१ ध्याये १६६ श्लो०) इति । अन्यस्य द्विजस्य तु
(शूलपाणावंगिराः)—“ पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात्स्वगृ-
हमागतम् । शूद्रवेशमनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा
दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ”
इति “ सम्प्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ”
इति (विष्णुपुराणे) । “तत्पाकश्च शूद्रगृहे न कार्यः ।
मुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शुद्रवेशमन आगतम् । पक्वं
विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरब्रवीत् ” इति (पराशर-
माधर्वीये कमलाकरस्य) स्मरणात् ” इति (निर्णयसि-
न्धुटीकायां नौकाख्यायां उपरिच्छेदे) । यत्तु (भविष्ये)
“ उपक्षेपणधर्मेण शूद्रान्नं यः पचेद्विजः । अभोज्यं तद्व-
क्षेदन्नं स च विप्रः पुरोहितः । ” (उपक्षेपणं ।) शूद्रेण
स्वान्नस्य पाकार्थं विप्रगृहे समर्पणमिति (कल्पतरुः) ।
तच्छूश्रूषकभिन्नपरम् । “त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पक्वभोजन-

मेव च । शुश्रूषामभिपन्नानां शूद्राणां च वरानने । ” इति
 (वारोहे) उक्तेः । संसृष्टदुष्टभोज्येन्ने विशेषमाह (अपराके
 शुलपाणौ सुमन्तुः)—“गोरसं चैव सकूंश्व तैलं पिण्या-
 कमेव च । अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम् । ”
 इति । (पयसा) अन्यासंसृष्टदुष्टेन पाकं विना कृतम् ।
 तेन पायसे दोष एव । पयसेतितृतीयया नैरपेक्ष्यावगतेः ।
 शूद्रजले दोषोक्तेश्व । यज्ञेति चकारादपृष्ठु पयःकृ-
 तेष्वेव । तेन जलकृते पोलिकादौ दोष एवेत्यर्थः ” इति
 स्वेनस्वेन सह नीतैः शूद्रादिभृत्यैः केषाञ्चिसहायः उक्त
 रीत्या स्यादेवेति दिक् ॥

एवंच भरतखण्डे स्थिताःशिष्टा स्तथाब्यवस्थापकास्तथा
 न्येषि पण्डिताः पामराश्वत्रैवर्णिकाः यथाशक्ति तत्तद्विध्यु
 ल्लघ्ननजद्वालाः क्वचिदशिरःस्नायिनो कलियुगसाधुरूपाः
 प्रायश्चितसहस्रविधीनामपवादशास्त्रभूताशिरस्स्नानोपेय-
 पानसहस्रपर्युषितभोजनापणिकाभक्ष्यान्नभक्षणब्रह्मचर्या-
 मिपरित्यागदुर्दीनदुष्प्रतिग्रहसन्ध्यात्यागशिखाच्छेदसो-
 पानत्कभोजननिषिद्धोच्छिष्टभोजनसङ्कर्वणपाङ्गिभोजना
 स्पृश्याशुद्धप्रेतादिकर्मकर्त्तास्तिकदूषणादिनित्यानाचारा
 सक्तसेवनतदन्नप्रसादाद्याकाङ्क्षातदुदेश्यकमहामन्त्राद्युप-
 देशस्वेच्छाधृतयज्ञोपवीतत्यागतद्वारणाद्यानियतानाचा-

रसहस्रां स्तानेतान्दुराचारानपरित्यज्यावश्यकानापत्कालि
काचारान्कचिदाश्रित्य प्रयन्तदेशादिगन्तृणां न कापि
क्षतिरिति दिक् ॥

इत्याधिधनौयानमीमांसायां भक्ष्याभक्ष्यादिविचारनामकं
तृतीयंखण्डं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ श्राद्धादिविचार आरभ्यते ।

ननु समुद्रे नौयानेन देशान्तरगमने द्वीपान्तरगमनेवा
“ प्रणष्टाश्रमधर्माश्च वर्ज्या देशाः प्रयत्नतः ” इति (निर्ण-
यसिन्धौ श्राद्धे वर्ज्यदेशप्रकरणे वायुपुराणे) उत्तर्वर्णा
श्रमधर्मशून्यदेशानां परित्याज्यत्वोत्तया तत्र परि-
त्याज्ये कथं प्रवेशो युज्यते इति चेत् ॥ न ॥ अस्य वचनस्य
श्राद्धप्रकरणस्थत्वेन श्राद्धं तत्र न कार्यं मित्यर्थप्रतीतेः ।
“ कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो
यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्वतः परः ॥ २३ ॥ एतान्
द्विजातयो देशान्तसंश्रयेरन्प्रयत्नः । शूद्रस्तु यस्मिन्क-
स्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकार्णितः ” इति (मनुना २ ध्या० २
श्लो०) वृत्तिकार्णित इत्युत्तयात्र वृत्त्यन्तरं न लभ्यते । अतोत्र
स्थातुं न शक्यते । तत्र यदि गम्यते तदा वृत्तिर्लभ्यते ।
ततश्च तत्रैव निवसामः पुनर्वृत्तिरहितदेशं न प्रत्यावर्तामह
इत्यभिसन्धिना गन्तव्यमित्यर्थात् । “ संश्रयेरन्प्रयत्नः ”

इत्युक्तेः । प्रयत्नेन संश्रयणस्य स्थिरवासस्य योग्योपदेशलाभपर्यन्तमन्यस्य तदुपायान्वेषणायाश्रयणेषि तत्र तमुपायमुपलभ्य ततः प्रत्यावर्तनीयमेव न संश्रयणीयमित्यर्थाच्च । अन्यत्र निवासे दोषाभाव इत्यर्थलाभाच्च । अत एव “ वसन्वा यत्र कुत्रापि स्वाचारं न विसर्जयेत् ” इत्युक्तं संगच्छते । अत एव शास्त्रनिषिद्धेषि भरतखण्डस्थे देशे निवसन्ति । अन्यथा “ न शूद्रराजे निवसेन्नाधार्मिक जनावृते । न पाषण्डगणाकान्ते नोपस्पृष्टेन्त्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥ ” इति (मनुना ४ ध्या०) उक्तेः शूद्रस्वामिकादिदेशे वासनिषेधात्तत्रेदानीं बहनां श्रेत्रियाणां निवसनमयुक्तं स्यात् । किंच “ म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ सन्ध्यायां विप्रवर्जिते । न श्राद्धमाचरेद्विद्वान् चाकाशे कदाचन ” इति (दिवोदासीये) वचनान्म्लेच्छदेशे श्राद्धं निषिद्ध्यते न तु गमनमपीत्यदोषात् । ननूक्तवचनेन म्लेच्छदेशे श्राद्धं कर्तव्यतानिषेधात् “ भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ॥ मातापितृभ्यां सततं वर्षेवर्षे मृतेहनि । स याति नरकं घोरं तामिस्त्रं नाम नामतः ” इति (मदनरत्ने भविष्ये मनुना) श्राद्धस्याकरणे प्रत्यवायोक्तेः । “ वसन्वा यत्र कुत्रापि स्वाचारं न विसर्जयेत् ” इत्युक्तेः “ श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ” इत्युक्तेश्च विस्तरेण ब्राह्मणशून्यत्वा

दिनानाऽनुपपत्तिमतिम्लेच्छदेशादौयथावच्छाद्धं न कुर्या
दित्यर्थस्यैव युक्तत्वात् । किंच यद्यपि “त्रिशङ्कुर्वर्जयोदेशं
सर्वं द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीक
टान् ॥ देशस्त्रैशङ्कुवो नाम श्राद्धकर्मणि वर्जितः ।” इति
(निर्णयसिन्धौ पृथ्वीचन्द्रादेये स्कान्दे) तथा “ किरातेषु
कलिङ्गेषु कोङ्गणेषु खसेष्वपि । सिन्धोरुत्तरकूलेषु
नर्मदायाश्च दक्षिणे । पूर्वेण करतोयाया न देयं श्राद्ध-
मुच्यते ” इति (निर्णयसिन्धौ ब्राह्मे) “ रुक्षंकुमिहतं
क्षिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दं च
वर्जयेच्छाद्धकर्मणि ” इति (निर्णयसिन्धौयमेन) च निर्दिष्ट
देशेषु श्राद्धं निषिध्यते । तथापि “ इदं काम्यविषयम् ।
अन्यथा तत्रत्यानां सर्वश्राद्धलोपप्रसङ्गात् ” इति (निर्ण-
यसिन्धौ तत्रैव उत्तर्नित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वेनकाम्य-
श्राद्धं न कार्यमित्यर्थकल्पनाया एव युक्तवात् ।

किंच रोगादिनाऽशौचादिना राजकार्यनियुक्तेन कारा-
गृहनिवासिना बालेनत्येवमनुपपत्तिषु प्रतिनिधिद्वारा
स्वदेशेश्राद्धाचरणेन तदोषाभावात् ।

अपरं च “ द्रव्याभावेद्विजाभावे अन्नमात्रं तु पाचयेत् ।
पैतृकेन तु सूक्तेन होमं कुर्यादिचक्षणः ” इति (निर्णयसिन्धौ
पृथ्वीचन्द्रादेये बृहन्नारदीये) तथा “ पिण्डमात्रं प्रदातव्य-

मभोवेद्व्यविप्रयोः । श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते भवेन्निरशनोपि
वा ” इति (तत्रैव देवलेन) तथा “ किञ्चिद्व्यादशक्तस्तु
उद्कुम्भादिकं द्विजे । तृणानि वा गवे द्व्यात्पिण्डान्वाप्यथ
निर्वपेत् ॥ तिलदभैः पितृन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्वकम् ”
इति (तत्रैव वृद्धवसिष्ठेन) तथा “ अग्निना वा दहेत्कक्षं
श्राद्धकाले समागते । तस्मिन्वोपवसेदाह्नि जपेद्वा श्राद्ध-
संहिताम् । ” इति (हेमाद्रौ भविष्ये) इति श्राद्धस्य
साक्षाद्यथाविधि विप्रादिवर्जितत्वादिना प्रायस्सर्वेषांकर्तु-
मशक्यत्वेन तत्रिषेधेषि तत्प्रत्यान्नायभूतोपायान्तरणां
सुकरत्वेन तदनुपपत्त्यभावादिति दिक् ॥

ननु समुद्रे नौयानेन गमनसमये मातापितृमृतिश्रवणे
तत्र तदौर्ध्वदैहिकं भुवीव कर्तुमशक्यम् । ततश्चैतज्जन्मनि
जन्मान्तरे वा कृतेन पुण्यविशेषेण पुत्रमुपलभ्य तत्रिमित्तं
बहून्क्षेशाननुभूय नानाक्षेशेन तत्तोषं बहुधनस्य व्ययेन
तत्संस्कारतदेश दानादिना यावज्जीवं तस्मादन्त्येष्टि
प्रभृति प्रत्युपकारप्राप्तये उपकुर्वतो पित्रोः यद्यथं प्रत्युप-
कृतिं न कुर्यात्तदा कृतज्ञताभज्ञात् “ पुन्नामो न रकात्राता

(१) (श्राद्धसंहितां) समन्वकश्राद्धसंकल्पः इति (निर्णयसिन्धौ)
“ समवं यस्तु शक्रोति कर्तु नैवेह पार्वणम् । अपि संकल्पविधिना
काले तस्य विधीयते । पात्रे भोज्यस्य चान्नस्य त्यागः सङ्कल्प उच्यते ”
इति (तत्रैव हेमाद्रौ संवर्तेन) उक्तः संकल्पः ।

पुत्रः” इत्युक्तलक्षणपुत्रत्वभङ्गाच्च । अत एवौरसाभावे दत्त-
कं स्वीकुर्वन्तीति चेत् ॥ न ॥ कालान्तरे कर्तुमशक्यानां
सन्ध्याखण्डोक्तप्रकारेण नौकाकल्पिते भूप्रदेशे दहनसञ्च-
यनावशिष्टानां कर्मणां सहायसामग्रीसम्पत्तिसङ्घावे कर्तु
शक्यत्वात् । यदि सहायादिन्यूनता तदा भुवि तन्मून-
तायां यथातथैव गतिः स्यात् ॥ एतेन दाहसञ्चयव्यतिरिक्त-
मौर्ध्वदौहिकं तत्र दुःशकम् । यतः “नैकवासा न च द्वीपे
नान्तरिक्षे कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः
क्वचित्” इत्युक्तेरित्यपास्तम् । रोगाद्युपधातादाविव
नौगमनसमयेषि स्वदेशस्थेन येन केन वा स्वीयेन प्रति-
निधिना तच्छाद्वादिनिष्पादनेनादोषाच्च ॥ नावोऽवतीर्योक्त-
प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तत्कृत्यकरणे दोषाभावाच्च ॥ ननु द्वीप-
त्वप्रयोज्यदोष इति चेदस्यापि द्वीपत्वमस्त्यवेति तद्वच-
नस्य नव्यादिमध्ये जलप्रवाहेत्यल्पे यो द्वीपस्तत्र न
कुर्यादित्यर्थात् । यतः कदाचित्तत्र प्रवाहापाते चिरकाल
वद्वायाससाध्यश्राद्धभङ्गाऽत्महत्यादिप्रसङ्गादिदोषबाहु-
ल्यम् ॥ न च नावासमुद्रतरणसमये स्वस्त्याशुद्धत्वात्प्राय-
श्चित्तं विना पातितवन्नित्यकर्मातिरिक्तकर्मानुष्ठानयोग्यता-
या अभावात्तदुःशकमिति वाच्यम् । तत्रैव प्रायश्चित्तम-
नुष्ठाय शुद्धि संपाद्य तत्करणेनादोषात् ॥ न च

“चतुर्थकालंमितभेजिनःस्युरपोभ्युपेयुस्सवनानुकल्पम्। स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम्” इति बोधायनोक्तस्य प्रायश्चित्तस्य त्रैवार्षिकत्वात्तावत्तदनुष्टानोक्तरं शुद्धिस्तत और्ध्वदेहिककर्मकर्तव्यता प्राप्नोतीति वाच्यम् ॥ यानानन्तरं ततोऽवतीर्णस्यैव प्रायश्चित्तम् । तत्रैव स्थितस्य तु न प्रायश्चित्तं विहितमिति नौ कायां प्रायश्चित्तस्यापासेः ॥ प्रायश्चित्तविधेः कर्तव्यमहामहाश्रौतस्मार्तकर्मलोपनैयत्यमिति तत्प्रयोज्यप्रत्यवायपरिहारयैव प्रवृत्तिर्नान्येत्येवजुङ्गशक्यत्वाच्च। कर्मलोपप्रत्यवायपरिहारायप्रवृत्तिरित्यभ्युपगमस्यान्याय्यत्वाच्च । प्रकारान्तरं प्रागुक्तमेवातत्प्रायश्चित्तस्य चिरकालभ्यस्तनौ यान्यात् विषयत्वाच्च ॥ “विवाहदुर्गयज्ञेषुयात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकंतद्रक्त्कर्मयज्ञादि कारयेत्” इति(निर्णयसिन्धौ पैठीनसिना)उक्तेर्मातापितृव्यतिरिक्तविषयकत्वेन नौकावतरणोक्तरमेवाशौचानुष्टानपितृयज्ञकर्तव्यताभ्युपगमेन वा दोषाभावाच्च ॥ प्रकारान्तरं चात्रोपयुक्तं प्रथमखण्डेउक्तं न विस्मर्तव्यम् ।

ननु तत्र गमने कस्यचिन्मरणे दहनादि न स्यात् । तस्य तत्र कर्तुमशक्यत्वात् । न च द्वीपान्तरीय भूलभपर्यन्तं दशरथादिप्रेतस्थापनवृत्तद्वोष्यां प्रेतं संस्थाप्य भूलाभोक्तरमवतीर्य दाहकरणेनादोष इति

वाच्यम् ॥ शक्तेन तथा कर्तुं शक्यत्वेष्यन्पेषामशक्य-
 त्वात् । प्रेतं संस्थाप्य तत्र तदीयैरन्यैश्च स्नानभोजना-
 दिव्यवहारः कर्तुमशक्य इति तु न ॥ त्रैवर्णिकेषु कलौ तथा
 व्यवहारस्यादर्शनेऽपि त्रेतायां रामराज्यकालेऽन्येषां तत्पूर्वे
 दशरथस्य चेत्येवं प्रेतानां बहूनां क्वचिदेकत्र संरक्ष्यान-
 न्तरं संस्कारः कृत इत्यादिसदाचारस्य (वाल्मीकिरामायणे
 आनन्दरामायणे) च स्पष्टमुक्तत्वात् ग्रन्थविस्तरभयात्तुन
 लिख्यते ॥ इदानीमपि रात्रौ मृते पुत्राद्यागमनपर्यन्तं प्रतीक्षणा
 त्वं चिदादिवाङ्गलवैद्यशालायां मृतस्य केनापि हतस्य द्वित्रि-
 दिवसोत्तरं संस्कारस्य पर्युषितप्रायश्चित्तमनुष्ठायानुष्ठाना-
 च्चक्षिदस्त्येवसः । नन्वत्रानुपपत्त्या तथा व्यवहार इति
 चेत् ॥ प्रकृतेषु समेव ॥ कालाल्पत्वमहत्वादिकमनुपपत्ति
 बलाधीनमिति चेता ॥ आतुरसञ्चासं दापयित्वा मृतेरनन्त
 रं समुद्रतीर्थे प्रक्षेपेणादोषात् । माधवस्तु—“ब्राह्मणः क्षत्रियो
 वाथ वैश्यो वाप्रव्रजेद्रहात्” इति (कौर्मे) उक्तवर्णत्रयस्याप्य-
 धिकार “इति (निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदेसञ्चासप्रकरणे)
 त्रैवर्णिकानां सर्वेषामपि सञ्चासाधिकारमाह । न च तस्य
 सञ्चासिनः कदाचिदुज्जीवने का गतिः । “यानारुद्धं यर्ति
 दृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत्” इति वचनेन तत्र नौकायां
 तदर्शनस्य निषिद्धत्वादिति वाच्यम् ॥ स्वयं तत्र नावि

सन्ध्यासोतरमारोहाकरणेन स्वेच्छयानौकाढयतिविषय-
त्वात् ॥ न चास्याशुद्धत्वेन सन्ध्यासग्रहणेऽन्येषां
तहाने च नाधिकार इति वाच्यम् ॥ “शरीरस्यात्यये
प्राप्ते वदन्ति नियमांस्तु ये । महत्कार्योपरोधेन तत्पापं
तेषु गच्छति । ” इति “तथा दुर्बलेनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै
बालवृद्धयोः ततोन्यथा भवेदोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः”
इति “ब्राह्मणा जड्जमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः । तेषां
वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ” इति (स्मृति-
मुक्ताफले श्राद्धकाण्डे पराशरेण) “तुलसीदलसंमिश्रमपि
सर्षपमात्रकम् । गङ्गाजलं पुनात्येव कुलानामेकविंशतिम् ”
इति (तत्रैव नारदेन) नियमाद्यभावेऽपि ब्राह्मणवा-
क्येन गङ्गाजलेन हरिशिवास्मिरणेन च त्रियमाणस्य शुद्ध-
त्वसंभवात् । मृतस्य प्रेतस्य समुद्रतीर्थे परित्यागमन्तरा-
गत्यन्तराभावात्तत्रत्यागेन्यत्रावतर्य फलाशविधिमा-
श्रित्यविहितकृत्यस्य तत्र करणेनादोषात् । एतेन पुंसां-
सन्ध्यासेलभ्येषि स्त्रीप्रेतानां का गतिः । तत्र तीर्थे प्रक्षेपे विध्य
भावादिति परास्तम् ॥ प्रेतं जले परित्यज्य भारते देशान्त-
रे विद्यमानप्रतिनिधिना स्वस्वातुरावस्थायामिव पलाश-
विधिना तदानीमेव विशिष्टकर्मानिष्पत्तेश्चेत्यलंपद्मवितेन ॥

शिष्टं भुवीव विज्ञेयं श्राद्धकृत्यं ततोऽधिकम् ।
 नैवेत्यत्यावश्यकं यत्तदेव समुदाहृतम् ॥ १ ॥
 इत्यविधनौयानमीमांसायां श्राद्धादिविचारनामकं
 चतुर्थं खण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथाविधनौयानमीमांसायां शिष्टाविधनौयानाख्यं पञ्चमं खण्ड- मारभ्यते ।

एतावतात्र पक्षसाध्यहेतवो निरूपिताः । अथ दृष्टान्तं
 आरभ्यते “धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥
 द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंहः” इति वचना-
 नुसारेण श्रतिस्मृतिलोकव्यवहाराच्च न दोषः
 समुद्रयाने नावेतिसिद्ध्यति । कलौ बहवः समुद्रे नौयानं
 द्विजाश्चक्रेव । कलिवज्यस्याचरणेनाशुद्धास्ते इति
 तत्यागकथेतिहासादौकुञ्चाप्येतदवधि नश्रूयते केष्वपि
 ग्रन्थेषु । यद्यपि निषेधस्य नित्यकर्मलोपादिकमसत्सं
 सर्गादिकं वा भवतीति तात्पर्यं वर्णनीयम् येन
 प्रायश्चित्तबाहुल्यापत्याविधिवत्प्रायश्चित्तासंभवेन दुरु-
 द्धरं पातित्यं स्यादित्यनुमीयते ॥ तथापि नित्य-
 कर्मादिकमसत्संसर्गादिसमभिव्याहाराभावं च संपाद्य
 यथा तत्रगच्छतां न सदोष इति सर्वकलिवज्ये

ष्वपि क्वचित्क्वचित्कल्प्यमानविशेषानुसारात्केषु चि-
न्निषेधाप्रसरः । यथा मातुलकन्यापरिणयं केचित्कुर्वन्ति
केचिन्नि । यथा वा सन्ध्यासमग्निहोत्रं च कुर्वन्ति च । सच
विशेषः क्वचिदाचनिकः क्वचिदानुमानिकः । अन्यथा
सेतुदर्शनदारकायात्रारमणकद्वीपापरनामकप्रसिद्धशङ्खो-
द्वास्यात्रानन्दरामायणोक्तपुष्कलावती (मक्कापरव-
नाक) स्थलविष्णुसरोजदर्शनार्थकादिसमुद्रयानस्यापि
युगान्तरेनिषेधभावे न सार्थक्यात्कलौ निषेधापत्तिरित्या-
द्युक्तम् ॥ अतएव भर्तृहरिणा समुद्रे यात्रा कलियुग एव कृ-
तेति (तत्कृत इशतकान्तर्गते वैराग्यशतके) उत्खा-
तं नीधिशङ्ख्या क्षितितलं ध्माता गिरेधातवोनिस्तीर्णः
सारितां पतिरूपतयो यत्नेन सन्तोषिताः । मन्त्राराधनतत्प-
रेण मनसा नीताः इमशाने निशाः प्राप्तः काणवराटकोपि
नमया तृष्णेधुना मुञ्च माम् ॥ १४ ॥ ” इत्यत्र “निस्तीर्णः ”
“सारितांपतिः ” “मया ” इत्येतैः पदैः स्पष्टमुक्तम् ।
नन्वेतत्सुभाषितमिति नेदं प्रमाणमिति चेत् ॥ न ॥
तथासति विक्रमार्कराजो पि रोमकपत्तनं जगमेति
(ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे कालिदासेन) “यो रोमदेशाधि-
पात शकेश्वरं जित्वा गृहीत्वोज्जयिनीं महाहवे ॥ आ-
नीय संत्राम्य सुखोज्जयं यो श्रीविक्रमार्कस्समद्विक्रमः ”

इत्यनेनोक्तप्रत्यन्तदेशगमनं कृतमित्यर्थप्रतिपादनेनादो-
षात् ॥ तच्च समुद्रयानमन्तरा न भवतीति स्पष्टमेव ॥
नन्वयमपि सैन्यद्वाराजिगायन साक्षादिति चेत् ॥ न ॥
अध्याहारकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥ एवं बहुनौकाभिः
मिहिरकुलराजस्यसिंहलद्वीपगमनं प्रसिद्धमेव । [राज-
तरङ्गिण्यां]—“नौकालक्षचतुष्टयं समभवद्यस्य प्रयाणे
विभोः” इत्यादिना प्रातेपादनात् । ग्रन्थानुपलब्धेरवका-
शानुपलब्धेश्च यावाँल्लोकाच्छ्रुतस्तावोनवाँशोलिखितः ॥
अतएव “पारशीकां स्ततो जेतुं प्रतस्थेस्थलवत्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूस्तत्वज्ञानेनसंयमी” (रघुवंशो४ सर्गे
६० श्लो) नौयानमार्गेणगमनेदुर्जयान्मत्वास्थलवत्म-
ना जगमेत्युक्तं संगच्छते ॥ नच नावा समुद्रयानस्य निषि-
द्धत्वात्स्थलवत्मना जगमेति तदाशय इति वाच्यम् ॥ दृष्टा
न्तवैषम्यात् ॥ दृष्टान्तेनाहि मार्गान्तरेण तेषां दुर्जयत्वं प्रति-
पाद्यते ॥ अतएव “ ऋग्वेदंसामवेदं गणितमथकलां
कौशिकीं हस्तिशिक्षां ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्यचपगततिमिरे
चक्षुषी चोपलभ्य ॥ राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेना-
श्वमेधेन चेष्टा लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसाहितं शूद्र-
कोर्ग्रं प्रविष्टः ” इति (मृच्छकटिकोपोद्घाते) उक्तमपि
युज्यते ॥ यद्यपि “ सवर्षसत्तिं भुक्ता भुवंभूलोकमैरवः । भू-
रिरोगार्दितवपुः प्राविशज्ञातवेदसम् ” इति (राजतरङ्गिण्यां)

श्रुतम् ॥ तथा पि राज्यभारकालस्तावानिति न विरोधः ॥ अत एव जयापीडनामा राजा “सान्धिविग्रहिकः सोथ गच्छन्पो तच्युतोम्बुधौ । प्राप पारं तिमित्रासात्तिमिमुत्पाटच निर्गतः ॥ ५०३ ॥ ” इति (कल्हणकविकृतायां राजतरङ्गिण्यां ४ तरङ्गे) मुक्तं संगच्छते । एवं श्रीभास्कराचार्या यूरोपखण्डस्य दक्षिणभागस्थमिटलीराज्यराजधानी- भूतं गणितशास्त्रज्ञपरिपूर्णं रोमकपत्तनं जगमेत्याङ्गलु ज्योतिशास्त्रीयरोमकसिद्धान्तग्रन्थे स्पष्टमिति प्रसिद्धं मेव । तथा श्रीमच्छङ्गराचार्याणां मठः सिंहलद्वीपे (सिलोन) स्ति । तत्र तेषां पीठमप्यस्ति । तत्र पीठे मठाधिपानां परम्परासीत् । अन्तिमपीठाधिपतेः शरीरपातेन कैवल्य- सिद्धिः । प्राक् वर्षद्वयाभ्यन्तरे आसीत् । तत्समये योग्य- स्य शिष्यस्यालाभेन पोठाधिपत्यं कस्मैचिदप्यदत्त्वैव मठीयसर्वस्वाम्यं पत्रिकाद्वारा श्रीशृङ्गेरीमठीयादिपीठा- धिपश्री श्री पूज्यपाद (श्रीनृसिंहभारतीस्वामिनां) चरणा- रविन्देषु निवेदितम् । ततः कचित्कालाभ्यन्तरे कर्नाटकरा- ज्यान्तर्गतमैसुरराज्यामात्यपदवीमधिष्ठितेन इतः प्राक् सप्ताष्टमासाभ्यन्तरं परलोकं गतेन सर के शेषाद्रिअय्यर- नाम्नास्वशरीरानारोग्यजन्यदुःखपरिहारायकचित्कचिदेशो तत्र तत्रोपलब्धरथाग्निशकटनौकादिमार्गेण संचरमाणेन

कदाचित्त्र गतेन सर्वे तत्रत्यं वृत्तं विचार्यागतमिति कौ-
लीनं यद्यपि श्रूयते । तत्र कियत्सत्यं कियदसत्यं तत्र
पीठं यदि सत्यं तदा किं तदीयं वृत्तमित्यादिकं स्पष्टत-
या न जानीमः ॥ तथापि द्वीपान्तरं प्रति गमनं नौकमार्गेण
चार्याणां समये आसीदित्यत्र मानं स्यादिति लिखितम् ॥

किंच “मायामत्रं तु कात्स्येनानभिव्यत्स्वरूप-
त्वात्” इति (वेदान्तदर्शने वादरायणस्य ३ । २ । ३ ।
सुब्रे भाष्ये) श्रीशङ्करभगवत्पादा “कालविसंवादोपि च
स्वप्ने भवति रजन्यां सुसोवासरं भारते वर्षे मन्यते ।” इति
(तद्याख्यायां रत्नप्रभायां) श्रीगोविन्दानन्दा अपि “अत्र
गत्रिसमये केतुमालादिवर्षान्तरे वासरे भवति ।” इति
व्याजहुः ॥ अनेन प्राचीनकाले एमरिकायाः केतुमालवर्ष-
मिति नामासीदिति ज्ञायते ॥ राजन्यां सुप्तः इत्यस्य अमरि-
कायां सुप्त इत्यर्थो वाच्यः । ततश्च “भारते वर्षे मन्यते” इति
शब्दैः श्रीशङ्करचार्याणां तत्र कदाचिद्गमनमासीदिति ज्ञा-
यते । भाष्याभ्यासार्थं पाताले गतमिति (श ० वि ०) वर्णितम् ।
तथा कोङ्णस्थाः प्राकपश्चिमदक्षिणसमुद्रतीरवासिनश्चा-
न्येपि द्विजाः असकृद्वापाशद्वार्थं सर्वतः समुद्रमार्गेण नौ-
यानमद्यावधि कुर्वन्ति प्रायश्चित्तमन्तरा सर्वैर्दक्षिणोत्तरभार-
तखण्डीयैः शिष्टैरनुगृहीताः ॥ यद्यपि श्रोत्रियाः वैदिकवर्षा

वहवः श्रौतस्मार्तसर्वकर्मण्वतर्यितारस्ततत्यष्टिताश्वाङ्गल
विद्यापाण्डित्येन महामहाधिकारपदमधिष्ठितैद्विष्ट्वा त्तरादि-
कं गतैस्तत्पुत्रादिभिरौदार्यगुणाद्वैरधिकारबलाधिकैर्वा
पृथक् चान्यैश्वाद्यावधि साक्षात्परम्परया च भोजित
इत्यादिकं सर्वदेशेषु सर्वमहामहाक्षेत्रेषु सर्वमहामहापाण्डि-
तवर्गेषु च प्रसिद्धं व्यवहारासूढं निर्विचादम् ॥ तथापि
ज्ञातसमुद्रयानैः सह भुञ्जनाः पाण्डिताः वहिः मया
समुद्रयात्रा नौयानेन कृतेति यदोच्यन्ते तदा तं वहि-
ष्कुर्युरिति विचित्रमेतत् ॥ काश्यमापि पाण्डिताः स्वयमेव
द्वित्रिदिनाभ्यन्तरे पक्षद्वयमपि संसाध्य महादक्षिणां प्रति-
गृह्णन्तोऽसकृद्वृष्टाः श्रुताश्च । ततश्च यैव खण्डनमारब्धं
तेरेव पुनर्मण्डनं वैर्मण्डनं कृतं तैरेव खण्डनं कृतं
क्रियते, करिष्यते चेति प्रसिद्धमिति दिक् ।

किंच “तस्मिः स्थलजं शुलकं गृह्णन्दाप्यः पणान्दशः ।
ब्राह्मणप्रतिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे” इति (याज्ञवल्क्ये-
न २ ध्या० २६३ श्लो०) नौकाव्यवहार प्रागासीदेवति
सिध्यति ।

किंच “कान्तारणस्तुदशकं सामुद्रं विश्वकं शतम् ।”
इति (याज्ञवल्क्येन २ ध्या० ३८ श्लो०) तथा
“यः कश्चिद्द्वच्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैस्त

विशोध्यः स्यात्सर्व वादेष्ययं विधिः । ” इति विशोध्यः सम्ये-
रिति शेषः । “ एतच्च संयात्रिकविषयम् ” इति (सरस्वती-
विलासे व्यवहारकाण्डे सम्भूयसमुत्थानपदे व्यासेन)
चोक्तः प्रागपि सामुद्रिकनौकाव्यवहारः प्रसिद्ध एव । तथा
मनुरपि स्वयं नौकामारुहेत्यादिकं प्रसिद्धमेव ।

किंच सवाइजयपुराधिपः क्षत्रियकुलावतंसः श्रीमान-
सिंहनामा कावूलदेशोऽधिकृतिं (सुबेदारीं) चकारेति
चरित्राल्लभ्यते ।

किंच श्रीरणजित्सिंहनामा (श्रीरणजीतसिंहनामा)
कावूलराज्ये कंचिद्गां विजित्य तत्र राज्यं संस्थाप्य
तत्र दुर्गद्वयं बबन्ध । तदद्यापि जागर्ति ।

किंच क्षत्रियावतंसः काश्मीरमहाराज श्रीगुलावसिंह
नामाटिबेटदेशे लदाकनामकं भागं जित्वा स्ववशेचकार ।
तथैव तदा श्रीमानसिंहश्रीरणजीतसिंहश्रीगुलाव-
सिंहमहाराजैः सह बहवो ब्राह्मणाः पण्डिताः वैश्याश्चा-
सन्नेवेति प्रागुक्तरीत्या ज्ञेयम् । तत्र तदुक्तरीत्या म्लेच्छदे-
शत्वेन तत्र गमनासंभवात्कथमेतदिति पर्यालोचने-
नाप्ययमर्थोऽज्ञाप्यत एव—मेधातिथ्युक्तरीत्यातस्य
म्लेच्छदेशत्वाभावान्न दोषः इति । न च तत्र गमनाय
समुद्रे नावारोहणमनावश्यकमिति प्रकृतानुपयोगीति वा-
च्यम् ॥ म्लेच्छदेशत्वेन “ प्रत्यन्तवासिनः ” इति निषेध-

विषयत्वस्यैक्यात् श्रीमानसिंहनामा स्थितं स्थानं न
म्लेच्छदेश इति त्रैवर्णिकव्यवहारप्रवृत्तनाय प्रवृत्तिसमये
म्लेच्छदेशत्वस्याबाधकत्वमितिमेधातिथ्याशयाज्ञ । अन्य
थामेधातिथ्युक्तेरसंभवएव स्यात् ।

किंच “संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्विपानिखात-
यूपः । अनन्यसाधारणराजशब्दोबभूव योगी किलकार्त-
वीर्यः ” इति (रघुवंशे कालिदासकृते ६ सर्गे ३८ श्लोके)
उक्तेरष्टादशस्वपि द्वीपेषु यज्ञं चकारेति तस्यानेकैर्ब्राह्मणै-
ससह सर्वद्वीपेष्वपि गमनेन नावा समुद्रयानस्यादुष्टत्वं
बोध्यते ॥ न च तस्य त्रेतायुगस्थत्वेन तत्र कलिवर्ज्यो-
क्तनिषेधस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ॥ समुद्रयानस्य
कलिवर्ज्यत्वेष्वपि अष्टादशद्विपेषु बहूनां म्लेच्छदेशत्वेन
तत्र गमनस्य युगचतुष्टयेष्वि निषिद्धत्वेन तदसंगतिरिति
तेन ब्राह्मणैस्सह तत्र सत्कर्मानुष्टानेन देशप्रयोज्यदोषस्य
निवारणीयत्वावगतेः । न च (मेधातिथिनामनुस्मृतेव्या-
ख्यायां २ ध्या० २३ श्लोकस्य) उक्तरीत्या कार्तवीर्ये-
णाष्टादशद्विपेष्वपि स्वामित्वं विजयादिना संपाद्य तेषामा
र्यावर्तत्वं परिकलिपतम् । म्लेच्छस्वामित्वनिराकरणेन
म्लेच्छदेशत्वं तत्र नष्टमिति न निषेधावकाशा इति

वाच्यम् ॥ जयर्थं गमनदिने प्रथम एव द्वितीये तृतीये
एव वा जयो लब्ध इत्यर्थस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् ।
यदा तनिश्चयेषि द्रीपाहीपान्तरगमने मध्ये दिनानि
कत्यभूवन् तत्र सन्ध्यादिकं कानुष्ठितमिति विचारे
यत्र जितेऽजिते वा म्लेच्छादिदेशे म्लेच्छादिनावि स्थितं
तत्रैवेति वक्तव्यम् । एवं च तस्येदानीन्तनानामस्माकं
च गतिस्समानैवेति मदुक्तैव गतिराश्रयणीयेति सिद्धम् ॥
नच पुराणेषु तद्विशेषणत्वेन हृषेन दशरथपदेन
दशसु दिक्षु गमनमस्याभूदिति प्रतीत्या नावोरथस्य
वोपरिगमनासंभवात्कथमेतदिति शङ्खायां पुष्पकादि-
विमानेन गतमिति वक्तव्यमित्याकाशभागस्य न समु-
द्रुतं न वा म्लेच्छदेशत्वमिति वाच्यम् । पुष्पकेषि
सन्ध्याभोजनादेः “नैकवासा न च द्वीपे नान्तरिक्षे
कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादगुच्छःक्वचित्”
इति निषेधेन महातपस्विनस्तदयोगात् ॥ नच पुष्पकं
तस्य पार्श्वे आसीदित्यत्र मानाभावद्विति वाच्यम् ॥
नौकाकल्पनेन तस्योर्ध्वमधश्च गमनकल्पनेन तदुप-
पत्ते । तत्रोर्ध्वाधोभागकल्पना च एमरिकाभरतखण्डा-
व्याश्रित्यानच नाविरथव्यवहारोनुपपन्नः इति वाच्यम् ॥ अहु-
जनोपभोगयोग्यस्थानस्य दूरगम्यस्य तत्त्वाङ्गीकारात् ॥

किंच म्लेच्छानां महामहात्रैवर्णिकसभायामागमनै
वर्णितम् । यथा—“ प्राग्ज्योतिष्ठ नृपतिर्भगदत्तो महा-
रथः स तु सर्वैः सह म्लेच्छस्मागरानृपवासीभिः । ” इति
(महाभारते) । तथान्यत्रापि वर्णितम् । ततस्तैस्सहैकवा-
क्यता प्रागप्यासीदेवेति निर्णीयते । तथा (महाभारते
सभापर्वणि)—अर्जुनोत्तरयात्रायां शाकलद्वीपस्य दर-
दस्य समुद्रसेनावतां म्लेच्छभूपानां सहदेवदिग्विजये
समुद्रद्वीपवासिम्लेच्छानां ताप्रद्वीपादीनामान्ध्राणामाट-
विकपौरभेदेन भिन्नानां यवनानां हाररामरहूणानां सागर-
कुक्षिस्थम्लेच्छानां (ऐमरिकास्थानामिति भाति)
चाश्वेमधार्थं जयो वर्णितः । तथा सामुद्रिकवाणिज्यं
बहुधेतिहासेषूपपादितम् ॥ नच “ कृतानि यानि कर्मा-
णि दैवतैर्मुनिभिस्तथा । नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा
चापि न कुत्सयेत् ” इति (स्मृतेः) तैरनुष्ठितम्लेच्छ-
देशगमनादिनास्माभिः कर्तव्यः । अयमेवार्थः
“ यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि ”
इति (तैत्तिरीयोपनिषदि) श्रूयते इति वाच्यम् । अनाप-
द्विषयकत्वेनोपपत्तेरित्यलं पल्लवितेन ॥

तथा (महाभारते शान्तिपर्वणि ६९ ध्याये)—“ यया-
तिं नाहुषं चैव मृतं शुश्रुम सृज्य । यद्मां पृथिवीं

कृत्स्नां विजित्य सहसराम् ॥ ९४ ॥ अम्बरीषं
 च नाभागं मृतं शुश्रुम सृज्य । शतं राजसहस्राणि
 शतं राजशतानि च । सर्वेश्वरैरीजानास्तेन्युर्द-
 क्षिणायनम् ॥ १०३ ॥ शशविन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम
 सृज्य । यस्य भार्यासहस्राणि शतमासन्महात्मनः ॥
 गयं चामर्तरनयं मृतं शुश्रुम सृज्य ॥ रन्तिदेवं च साङ्कृत्यं
 मृतं शुश्रुमेत्यादि०-॥” एतैः श्लोकैस्ते सप्तसर्वपृथ्वी-
 जेतारः इति प्रतिपादितम् । तथा क्यास्त्विन्दिनी नामो
 देशसमीपे (बाकूनामि) राज्ये श्रीमहागणपतेर्मन्दिरं
 ब्राह्मणाश्च तत्र सन्ति । मक्षायां शिवमन्दिरं पूजादिशू-
 न्यमस्ति तथा यःशालिग्रामोमहान्स म्लेच्छैः पूजनीय
 इति स्थानान्तरं नीतः तदा स्वप्रं तदीयमेव प्राप्य बहु-
 वारमेवमनुभूयतस्य महतः शालिग्रामस्य देवालयं
 जीर्णमुद्भूत्य ग्रामादिकं दत्त्वाद्यावधि ब्राह्मणैः पूजादिकं
 कार्यत इति प्रसिद्धिः । एवमन्येष्वपिदेशेषु बहवआर्य
 देवालया आंगलचरित्रेषु वर्ण्यन्त इति दिक् ॥

ब्राह्मणा नावा प्राक्कालेषु सञ्चरन्तस्समुद्रेष्वासन्निति
 (ऋग्वेदे-मण्ड ७-व २५सू८८ ऋक् ४)-

“ वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधात् ऋषिं चकारस्वपा
 महोभिः । स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्रां यान्नद्यावस्तन
 न्यादुषासः ” इति ॥

६० (सायनभाष्ये अस्यार्थः)

(वसिष्ठं ह=)वसिष्ठं खलु वरुणो नावि स्वकीयायाम्
 (अधात्)=आरोपयत् तथा तमृषिम् (अवोभिः)=
 रक्षणैः (स्वपाम्) =संशोभनकर्माणं (चकार) वरुणः
 कृतवान् इत्यादि ॥

(ऋग्वेदे मण्ड ७ वर्ग २५ सू ८८ ऋक् ३)

“ आयदुहाव वरुणश्च नावं प्रयत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।
 अधिदयपांसुभिश्चरावप्रेष्ट्वैखयावहै शुभेकम् ” इति ।

सायनः (अस्यार्थः)—(यद्) यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं
 वरुणश्च उभौ नावंदुममर्यों तारणसाधनभूताम् (आर-
 हाव)—उभौ आरूढौ वभूविव । तां च नावं (यद्) यदा
 (समुद्रं मध्यं) समुद्रमध्यं प्रति (प्रेरयाव) प्रकर्षेण
 गमयाव (यद्) यदा च उदकानाम् अधि=उपरि
 (सुभिः)=गन्त्रीभिः अन्याभिरपि नौभिः (चराव)=
 वर्त्तावहै तदा (शुभे)=शोभनार्थं (प्रेष्ट्वै)=नौरूपायां
 दोलायामेव (प्रेष्ट्वैवहै) निम्नोत्तरैस्तरङ्गैरितश्च प्रवि-
 चलन्तौ संक्रीडावहै । (कं)=सुखं यथा भवति तथा ।

(ऋग्वेदे मण्ड ७ सू ० ८९ ऋक् ४)—

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाऽविदत् जरितारम् । मृलासु
 क्षत्रमृल्य” इति ।

सायनः (अस्यार्थः) (अपां) समुद्रोदकानां मध्ये
तस्थिवांसं=स्थितवतामपि (जरितारं)=तव स्तोतारं मां
(तृष्णा) पिपासा (अविदृत) प्राप्तवती । लवणोत्कटस्य
समुद्रजलस्य पानानहंत्वात् । अतस्ताहशं मां
(मृक्ष्य)=सुखय ॥

ऋग्वेदे संहितायां ब्राह्मणे समुद्रशब्दनिर्देशाः केचित्स
द्वित्यन्ते स्थानप्रदर्शनमात्रेण ।

मण्डले—सूक्ते—ऋक्

१ ६६ २

प्रश्रोपनिषदि { ६-६
६-८

मुंडकोपनिषदि { [१-९] [८-६]
३-२-८

{ १-३
११-७
६-६
११-६
६-६
६-१
९-१२

महानारायणोपनिषदि {

[उपनिषत्सु]

[२-१७-९] [२-४-१]

छान्दोग्ये-

३-१९-२

४-६-२

६-१०-१

बृहदारण्ये-

१-१-२

१-१-२

१-१-२

[२-४-११] [४-५-१२] ३-३-२-

श्वेताश्वरोप तीनषदि [४-४]

मैत्रेयोपनिषदि

४-२

सर्वोपनिषदि

४

(१) ऋग्वेदे ऐतरेयब्राह्मणे—स्थुवंशेद सर्गे ३८ श्लो०—
“एतेन हवा एन्द्रेण तुरः कावषेयो जनमेजयं
पारिक्षितमभिषिष्ठेच । तस्मादुजनमेजयः पारिक्षितः

समन्तं सर्वतः पृथ्वीं जयन् परीयाय अश्वेन च
मेध्येन ईजे तदेषाभियज्ञगाथा गीयते । आसंदीति धान्याकं
रुकिमणं हरितस्वजम् । अश्वं बवन्धं सारंगं देवेभ्यो जन-
मेजयः” इति ।

एतेनेत्यादि—महाभिषेकेण च्यवनो भार्गवः शर्यातं मान-
वमभिषिषेच । तस्मादुशर्यातो मानवः
समन्तं सर्वतः पृथ्वीं जयन्परीयाय अश्वेन
मेध्येन ईजे देवानां हापि सत्रे गृहपतिरास ।
एतेनेत्यादि—सोमशुष्मावाजरत्नायनशतानीकं सात्राजि-
तमभिषिषेचतस्मादुशतानीकः सात्राजितः
समन्तमित्यादि ।

एतेनेत्यादि—पर्वतनारदौ आम्बष्टमभिषिषिच्चुः तस्मादु-
युधां श्रौष्टिरौग्रसेन्यः समन्तं सर्वतः०—
एतेनेत्यादि—काश्यपो विश्वकर्माणं भौवनमभिषिषेच ।
तस्मादु विश्वकर्माभौवनः समन्तं०—भूर्मिहं
जगावित्युदाहरन्ति नमामत्यः कश्चनदातु-
मर्हति विश्वकर्मन् भौवन मां दिदासिथ
निमङ्क्ष्येहं सलिलस्य मध्ये मोघस्त एष
कश्यपायासंसगरः इति—

एतेनेत्यादि—वसिष्ठः सुदासं वैजवनमभिषिषेच । तस्मा-
दु सुदासो वैजवनः समन्तं०—

एतेनेत्यादि—संवर्त आंगिरसो मरुत्तमाविश्वितमभिषिषे-

च । तस्मादुमरुत्त आविक्षितः समन्तं
सर्वतः०—तदप्येष श्लोको गीयते मरुतः
परिवेष्टारो मरुत्स्यावसन्गृहे । आविक्षितस्य
कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासदः इति ।

एतेनेत्यादि—उदमय आत्रेयोऽगमभिषिष्ठेच । तस्मादु
अगः समन्तं सर्वतः० ।

अन्तरिक्ष एव समुद्रशब्दव्यवहारादिकं बहु दृश्यते ।
एवमन्येष्युपलब्धुं शक्यन्ते प्राचीनत्रैव र्णिकनौकायात्रा
व्यवहारः इत्यलम् ॥

इत्याभिधनौयानमीमांसायां शिष्टाभिधनौयान-
नामकं पञ्चमं खण्डं समाप्तम् ॥५ ॥

अथाभिधनौयानमीमांसायां म्लेच्छदेशवि-
चारादिनामकंषष्ठं खण्डमारभ्यते ।
पूर्वे “प्रत्यन्तवसिनः” म्लेच्छदेशा इति व्याख्यातम् ।
तत्र के ते म्लेच्छदेशा इत्याकाङ्क्षायामुच्यते ।

सुमेरौ नव वर्षाणि ।

“स्याङ्गारतं किम्पुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यहि-
णमर्यकुरुहसुमोरोरुत्तरास्त्रयः । भॅङ्गाश्वकेर्तुमालौ तु द्वौवर्षौ
पूर्वपश्चिमौ । ईँलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुर्यत्र तिष्ठति ।” इति
(लिङ्गानुशासनव्याख्याने सुकुटेन भूवर्गे द श्लो) इति ।

भारतवर्षलक्षणम् ।

“उत्तरंयत्समुद्रस्य हिमवद्विक्षिणंचयत् ॥ ७५ ॥ वर्षे
तद्वारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा ॥ भरणाच्च प्रजानां
वै मनुर्भरतउच्यते ॥ ७६ ॥ निरुक्तवचनाचैवर्षतद्वारतं
स्मृतम् ॥ ततःस्वर्गश्चमोक्षश्च मध्यश्रान्तश्चगम्यते ॥
नखल्कन्यत्रमत्यानां भूमौकर्मविधीयते ॥ ७ ॥ (वा०
पु० पू० ४६ ध्य०)

आर्यवर्तलक्षणम् ।

“आसमुद्रात्तुवैपूर्वादासमुद्राच्चपञ्चिमात् ॥ तयो-
रेवान्तरंगियोः (आर्यवर्ते) प्रचक्षते” इति
(मनुना २ ध्या० २२ श्लो०)

मध्यदेशलक्षणम् ।

“हिमवद्विन्द्ययोर्मध्यंयत्प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्येवप्रप्यगच्च (मध्यदेशः) प्रकीर्तिः”
इति (मनुना ० २ ध्या० २१ श्लो०)

ब्रह्मावर्तलक्षणम् ।

“सरस्वतीदृष्ट्योदैवनद्योर्यदन्तरम् । तदेवं-
निर्मितदेशं (ब्रह्मावर्ते) प्रचक्षते” इति मनुना
२ ध्या० १७ श्लो०)

ब्रह्मर्षिदेशलक्षणम् ।

“कुरुक्षेत्रंचमत्स्याश्चपञ्चालाःशूरसेनकाः ॥

एष (ब्रह्मर्षिदेशो) यं ब्रह्मार्थादनन्तरः ” इति (मनुना २ ध्या० १९ श्लो०)

तत्रापरार्कमतम् ।

“यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्विबोधत्” इति (याज्ञवल्क्येन १ ध्या० २ श्लोकस्यव्याख्यानावसरे अपराकेण) मनूक्तब्रह्मार्थादेशमध्येदशार्थार्थावर्तादर्थमेदशानांवासयोग्यानाभलाभे आह “यस्मिन्देशइति” इति-व्याचाल्ये ।

म्लेच्छदेशस्य लक्षणम् ।

“चातुर्वर्णव्यवस्थानांयस्मिन्देशो न विद्यते । स म्लेच्छदेशो विज्ञेयः ” इति ।

म्लेच्छयज्ञियदेयोः—

“ कृष्णसारस्तुचरतिमृगोयत्रस्त्वभावतः । सज्जेयो-यज्ञियो देशः म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ” इति (मनुना २ ध्या० २३ श्लो०)

म्लेच्छार्थार्थावर्तयोः—

“चातुर्वर्णव्यवस्थानांयस्मिन्देशो न विद्यते । तम्लेच्छविषयं प्रादुरार्थावर्तमतः परम् ” इति (अमरसिंहेन नाम-लिङ्गातुशासनभूक्मे० ७ श्लो०)

म्लेच्छार्यावर्तादिदेशानां-

“ अर्थद्वारेणायंशब्दः प्रवृत्तो म्लेच्छानांदेश इति । तत्र यदि कथञ्चिद्ब्रह्मावर्तादिदेशमपि म्लेच्छाआक्रमेयुस्त्रैवावस्थानं कुर्युः भवेदेवासौ म्लेच्छदेशः । तथा यदिकश्चित्क्षिप्तियादिजातीयो राजासाध्वाचरणो म्लेच्छान्पराजयेत चातुर्वर्ण्ये वासयेत म्लेच्छांश्चार्यावर्तादेश चण्डालान्व्यवस्थापयेत्तदासोपि स्याद्ब्रह्मियोदेशः । यतोनभूमिः स्वतो दुष्टा । संसर्गाद्विसादुष्यते अमेध्योपहतेव । प्रागुत्तदेशव्यतिरेकेणापि सतिसामग्री समवधानेत्रैवर्णिकेनाकृष्णमृगचरणेपिदेशेयष्टव्यमेव । तस्मादनुवादोयं “ सज्जेयो याज्ञियोदेशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ” इति । आर्यावर्तन्ते ब्रमन्ति यत्र (आर्यावर्तः) अत्रहिम्लेच्छा आक्रम्याक्रम्यापि नचिरं स्थातारो भवन्ति ” इति (मनुस्मृतिटीकायां मेधातिथिः २ ध्या० देशविभागप्रकरणेत्रैव)

नचेदमयुक्तम् । म्लेच्छदेशाकाङ्क्षायां म्लेच्छदेशभिन्नदेशनिरूपणस्याप्रयोजकत्वादितिवाच्यम् । क्वनिन्म्लेच्छदेशलक्षणे क्वचित्प्रतियोगित्वेन क्वचिदनुयोगित्वेन चेत्येव भेदनिर्देशेन तन्निरूपणस्यावश्यकत्वात् ॥ तथाचेदानीमिदं भरतखण्डम्लेच्छदेशोवाम्लेच्छदेशान्यब्रह्मावर्तदेशब्रह्मर्थिदेशमध्येदेशार्यावर्त्तचतुर्देशान्यतमोवोति तु

विचार्यनिश्चिन्वन्तु सुधियः । अधिकं तु प्रथम खण्डे व्याख्यातम् ॥ ननु के ते म्लेच्छा इति चेत् ॥ उच्यते ॥

म्लेच्छलक्षणम् ।

“गोमांसभक्षको यस्तुलोकबाह्यं च भाषते सर्वाचारविहीनो सौ म्लेच्छाइत्यभिधीयते ।” “ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ताभवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ” इति (जातिविवेके सूतसंहितायां) म्लेच्छयवनादीनामुत्पत्तिः (श्रीवाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे ५४—५५ सर्गयोः) इति ।

चण्डालाः—

चण्डालाबहुधा—जातिचण्डालाः कर्मचण्डालाश्वेति ।

जातिचण्डालाः

“ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥ शूद्रा—जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मविहिष्कृतः ॥ ९३ ॥” इतियाज्ञवल्क्यस्मृतेः ।

“ क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातिः ॥ वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासु तौ ॥ शूद्रादायोगवः क्षत्ताचण्डालश्चाधमो नृणाम् ” इति (मनुना १० ध्या० ११ श्लो०)

“ ब्राह्मण्यां यश्शूद्रवीर्येण जातश्चण्डालउच्यते ॥ अयः पत्राश्चकर्तव्याधनमेषां च गर्दभाः ॥ ” इति (जातिविवेके)

म्लेच्छजातिभेदाः-

“ चण्डालपुवमानङ्गदस्युचाण्डालपुलकसाः ” इति चण्डालपर्यायानुक्रा “ भेदाः किरातशबरपुलिन्दम्लेच्छजातयः ॥ २० ॥ ” इति (नामलिङ्गानुशासने अमर सिंहेन) यत्किरातादयस्त्रियो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः । म्लेच्छशब्दवाच्याइति (मकुटः) ॥ तत्र ॥ जातिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । म्लेच्छाइत्येववक्तुं युक्तत्वात् ॥ किरातादीनां म्लेच्छजातित्वं च “ किरातो म्लेच्छभेदस्यात् ” इति “ शबरो म्लेच्छभेदे स्यात् ” इति (मदिन्यां) “ पुलिन्दः कथयते म्लेच्छे ” इति (तारपालेन) चोक्तेस्तद्भूम ॥ “ म्लेच्छ अव्यक्तेशब्दे ” इति (पाणिनितन्त्रेधातुपाठे) उक्तो वेदशास्त्ररूपभगवदभिव्यक्ताभिन्नशब्दोच्चारणं म्लेच्छधातुनोच्यते । तदुच्चारयितारो-म्लेच्छा इति पर्याप्तितम् ।

ननु शूद्राणामपि म्लेच्छत्वापत्तिरितिचेत् ॥ न ॥ शास्त्रे एव तेषामपि पौराणिकमन्त्रोच्चारणाद्युक्तेरदोषात् ॥

ग्रामचण्डालाः-

“ चण्डाला द्विविधाः आन्तरगवाह्याश । आन्तराअपि द्विविधाः । जातितः कर्मतश्चेति ॥ तत्र प्रथमे आद्याः— “ रजकश्चर्मकारश्चनटो बुरुड एवत्व ॥ कैवर्तमेदभिल्लाश्च स्वर्णकारश्चसौचिकः । कारुकोलोहकारश्चशिलाभेदीच नापितः । तक्षकस्तिलयन्त्रीमूनकश्चकीतथाध्वजी ॥ ”

एते षोडशधा प्रोक्ता श्वण्डाला ग्रामवासिनः ॥” इति
(हेमाद्रौप्रायाश्विकाण्डेगारुडे)

ग्रामचण्डाल्यः—

“रजकश्वर्मकारश्च नटोबुरुडेवच । कैवर्तमेदभिल्लाश्च
स्वर्णकारश्चमूचिकः । तक्षकस्तिलयन्त्रीसूनकश्चकी तथा
ध्वजी । नापितःकारुकश्चैवषोडशैतेजघन्यजाः । तत्त्वियो
ग्रामचण्डाल्योविप्रवर्ज्याः प्रयत्नतः” इति (पराश्वरेण)
“रजकश्वर्मकारश्च नटोबुरुडेवच । कैवर्तमे-
दभिल्लाश्च सप्तैतेचान्त्यजाः स्मृताः” इति (मिताक्षरायां
३ ध्यार६५श्लो०व्या०) इत्युत्तरेतेन्त्यजशब्दवाच्या अपि।

जातिचण्डालधर्माः—

“ब्राह्मण्यांक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्यो यथाक्रमसूतवैदेहच-
ण्डालाभवन्ति । एतेषांमध्येचण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।
सर्वेषां वर्णानां ये धर्मास्ते सर्वधर्माः तेष्वनधिकारीनपुनः
सर्वेषु धर्मेषु अनधिकारीत्यर्थः । यत आह देवलः—“स्व-
जातिशोधनं सर्वप्रणामोस्तितिक्षाव्यवहारशुद्धिरपरावमा-
(सा) नं स्वभृत्यपोषणं स्वकर्मानुष्ठानं प्रधानकर्मवर्जन-
मिति चण्डालधर्मः । ततश्चवर्णधर्मः प्रधानकर्म (स्वकर्म)
स्वकीयवृत्तिः” इति (अपराके याज्ञवल्क्यस्मृ०
९३श्लो०व्या०)

(२) द्वितीया बाह्याश्चण्डालास्तद्वर्तमांश-

“यथैवशुद्धो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तु प्रसूयते ॥ तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्णं प्रसूयते ॥ ३० ॥ प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्यबाह्यतरान्पुनः ॥ हीनाहीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशै-वतु ॥ ३१ ॥” इत्यारम्भ “चण्डालश्च पचानां तु बहि-ग्रीमात्प्रतिश्रयः ॥ ५२ ॥ वासां सिमृतचैलानि भिन्नभाण्डे-षु भोजनम् ॥ काषणाय समलङ्घारः परिवर्ज्याच नि-त्यशः ॥ नतैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ॥ ५३ ॥ व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहस्सहशैः सह ॥ अन्वेषां परा-धीनं देयं स्याद्विन्नभाजने ॥ रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥ दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निताराजशासनैः । अवान्धवं चैव श्वावं निर्देहे युरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥ वध्यां श्वहन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ॥ वध्यवासां सि गृहीयुः शश्या-श्वाभरणानिच ॥ ५६ ॥” इति (मनुना १० ध्या ५१ श्लो ०

कर्मचण्डालाः-

“आरूढपतिताज्ञातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्चयः ॥ चण्डा-लौ तातु भौ प्रोक्तौ स गोत्राद्यश्च जायते ” इति (पराशरमा-धर्वीये प्रायश्चित्तकाण्डे १० ध्या ० ५८ श्लो ० व्याख्याने यमेन) “आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः । स गोत्रो-ढा सुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ” इति (यमेन) “ ये च

प्रत्रजिताः पत्न्यां या चैषा वीजसन्ततिः ॥ (बिन्दुला) नाम
चण्डाला जायन्ते नात्र संशयः ” इति (आग्रेयपुराणे
१६६ ध्या० २४-२५श्लो०) “ संन्यासं चैव संत्यज्य पुन
रुत्तिष्ठते द्विजः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा स्वधर्मात्प्रच्युत-
स्यच । आहूढो नैष्ठिकं कर्म पुनरावर्त्तयेद्यतिः । आहूढप-
पतितो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः । चण्डालाः प्रत्यवसिताः
पिरवाजकतापसाः ” इति (तत्रैवाङ्गिरसा) । न तु जातिः कर्म
णो तपद्यते इति क्वदृष्टमन्यत्रान्यथोक्ते रितिचेत् ॥ उच्यते ।
“ जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्विज उच्यते ”
इत्यध्ययनादिना वेदप्रधानो ब्राह्मणः इति स्थिते
वैवस्वतस्य मनोः सप्तमः पुत्रो न रिष्यन्तः तस्य
वंशो दशमोऽग्निवेद्यः कर्मणा ब्राह्मणोऽभूदिति (श्रीभागवते
९ स्कं० २ ध्या २२ श्लो०) तथा क्षत्रियो विश्वामित्रो
ब्राह्मणोऽभूत (महाभारते आदिपर्वे० १७६ ध्या वाल्मी-
किरामायणे बालकाण्डे ६५ सर्गे) तथा स्थिरासनप्रधानं
वाणिज्यादिकं वैश्यकृत्यं मुख्यमिति वैवस्वतमनोश्चतुर्थः
पुत्रो दिष्टः तत्पुत्रो नाभागः वैश्यकर्मणो वैश्यत्वमोपेति
(भागव. ९ स्कं० २ ध्या २९ श्लो०) “ तथा नीचातिनीच-
कर्मणा सत्यव्रतश्चण्डालो भूत् ” इति (भागव. ९ स्कं० ७ ध्या०)
एवमादिकमन्यत्रोक्तमिति तत एव ज्ञेयम् ॥

देवजात्यादिष्वपि चण्डालाः ।

“ पिशाचभूतकूष्माण्डाः प्रेताश्चण्डालजातयः
घण्टाकर्णः पिशाचेशो भूतेशो भैरवः स्मृतः । कूष्मा
शो भृङ्गि रुक्मी प्रेताधीशस्तथोल्मुकः ” इति (वि-
रहस्ये २६ तमेऽध्याये)

अतिदिष्टचण्डालाः—

“ अनाशकान्त्रिवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्याव्यवस्थितः । चण्डालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ” इति (तत्रैव वृत्त-
राशरेण जलाश्यादिमरणप्रायश्चित्तप्रकरणे) (अन-
कात्) = उपोषणात् “ तपोनानशनात्परम् ” इति शुं
तथा “ आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतम्
चण्डालत्वमायातम् ” इति (पराशरमाधवीये १२ अ-
८ श्लो० व्या०)

तथा “ सृताहं समातिकम्य चण्डालः कोटिजन्म
अतो विप्रैर्न सन्त्याज्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ”
(हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे देवलेन)

कर्मचण्डालसंज्ञकाः—

“ नकार्यमावस्थ्येन नाम्निहोत्रेण वा पुनः । स भवे-
र्मचण्डालो यस्तु धर्मपराङ्मुखः । ” इति (पराशरस्स-
४ ध्या० १९ श्लो०)

“युगलंशुनकानां स धर्तुं योज्यो महीभृता ॥ विधवायां
यतेर्जातः कर्मचण्डाल उच्यते । वापीकृपादिसृत्कर्मकर्ता
चास्पृश्य एव सः” इति (जातिविवेके)

चण्डालसमाः ।

“अस्थीनि परकीयानि भृत्यर्थं योहरेद्विजः ।
पदप्रस्थानमात्रेण स चण्डालसमो भवेत् ” इति (स्मृति-
मुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे मनुना)

तथा “मूल्यं गृहीत्वा दाहादि प्रेतकर्त्यं करोति यः ।
काशीं गच्छेत्परार्थं यस्तौ चण्डालसमौ स्मृतौ” इति
(तत्रैव तेन)

म्लेच्छोत्पत्तिश्च ।

(श्रीवाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे) उक्ता ।
तथा “प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ” इति
(तत्रैव पराशरेण)

दस्यवः—

“पौण्ड्रकाश्रोण्ड्रद्विदाः कांबोजा यवनाः शकाः ।
पारदाः पङ्कवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ।
मुखबाहूरुजातानां या लोके जातयो बहिः । म्लेच्छवाच-
श्रार्यवाचस्ते सर्वे दस्यवः स्मृताः” इति (मनुना
१० ध्या०)

“ प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनम् । सैरन्ध्रं वागुरा-
वृत्तिं सूते दस्युमनागवी ” इति (मनुना)
(अयोगवी)—वैश्यायां शूद्रजा दस्योर्वर्णसङ्कर-
जान्मूते ।

नच “चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ” इति (मनुनाध्या १३१श्लो०) तयोर्भेदेन निर्देशो न युज्यत इति वाच्यम् ।
“ दस्युचण्डालपुल्कसाः ” इत्यमराभिप्रायेणोक्तेः
मनुवचनेऽभयोर्घणं तु गोबलीवर्दन्यायेन ।

यवनतुरुष्कयोर्भेदः—

“ मेदस्य वनिताकायात्सङ्गतान्ध्रेणचेद्रहः । सा सूते
यवनंपुत्रं तुरुष्कः स प्रकीर्तितः । प्रसिद्धे म्लेच्छदेशो यो
गोवधेनास्य वर्तनम् ।” इति (शूद्रकमलाकरे लक्षणकाण्डे)
“ इन्द्रवरुणभवश्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचा-
र्याणामानुक् ” इति (पाणिन्यष्टके ४ । १ । ४९) सूत्रे
“ यवनाल्लिप्याम् ” इति वार्तिकसिद्धं यवानानी (यूनानी)
इतितेषांलिपेनाम प्रसिद्धम् ।

नच “चण्डालश्चतुरुष्कश्चद्रावेतौ तुल्यपापिनौ” इति
(तत्रैव देवलस्य) उक्तौ चण्डालतुरुष्कयोर्भेदेन निर्देशा-
द्विवावेताविति वाच्यम् ॥ व्याप्यव्यापकभेदमाश्रित्य
तथोक्तेः । उक्तातिरिक्ततयातत्सत्तानुमानाज्ञ ॥

कर्मोत्कर्षेण एव कर्मापकर्षेण चण्डालत्वमेवेति न किञ्चु
जात्यन्तरमपि प्रविशन्ति । अतएव “शनकैस्तुक्रियालोपा-
दिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गतालोके ब्राह्मणातिक्र-
मेण च ॥ ४३ ॥” इति ।

भ्रष्टसङ्गादिनापि भ्रष्टाः ।

(मनुना० १० ध्या०)—“व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावे
द्वेन च । सङ्गेन धर्मत्यागेन जायते वर्णसङ्गरः । ” इति ।

कर्मभ्रष्टाः—

“कर्मभ्रष्टा भविष्यन्ति चतुर्वर्णाः कलौयुगे । राजानो
धर्महीनाश्च पीडयिष्यन्ति ते प्रजाः । अधर्मवृषभो लोको
धर्मद्वेषी च मत्सरी । भविष्यन्ति कलौ विप्रा आचार-
श्रुतिवर्जिताः । द्यूतमद्यरतानित्यं सर्वव्यसनिनः सदा”
इति (जौमिनीयाश्वमेधे कलिधर्मप्रकरणे) ।

पतिताः—

“श्रुतिविक्रियिणो यत्र परपूर्वाः समुद्रगाः । असमा-
नान्याजयन्तिपतितास्ते प्रकीर्तिताः” इति (उशन-
सम) तथा पतितपरिगणनं (पराशरमाधवीये ४ ध्या-
२ ॥ श्लो० व्या) तथा—“दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्म-
नुखबीत्” इति (मिताक्षरायां ३ ध्या० २८९ श्लो० व्या०
स्मृत्यन्तरे)

व्रात्यजातिः ।

“द्विजातयः सवर्णसु जनयन्त्यब्रतांस्तु यान् । तान्सा-
वित्रीपरिप्रष्टान्वात्यानिति विनिर्देशोत् ॥ २० ॥” इति
(मनुना ११ ध्याये)

पञ्चक्तिष्ठपकसंज्ञाः ।

“स्वैरिणी च पुनर्भूश्च रेतोधाः कामचारिणी । सर्वभक्षा-
च विज्ञेयाः पञ्चैताः शूद्रयोनयः । एतासां यान्यपत्यानि
हुत्पद्यन्ते कदाचनान तान्पञ्चक्तिषु युज्ञीत न ते पञ्च-
हंकाः स्मृताः” इति (हारीतः) । (रेतोधाः) = कुण्डमा-
तेति (सर्वभक्षा) सुरापीति च कमलाकरः ।

श्वपाकः ।

“क्षत्तुर्जातस्तथोद्यां तु श्वपाक इति चोच्यते ।”
शूद्रात्क्षत्रियाजः (क्षत्ता) । क्षत्तुःशूद्रायाम्—(उग्रः)
वृधापाकः ।

“यो हि हित्वा विवाहाग्नि गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यंवृथामाको हि संस्मृतः” इति
(स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चितखण्डे शातातपवृहस्पती ।

दासगोपालार्धिकाः ।

“शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । संस्कारा-
न्तुभेदासश्चासंस्कारात्तुनापितः ॥ २२ ॥” क्षत्रियान्शूद्र-

कन्यार्या सुतोजायेतनामतः । सगोपालइति ज्ञेयो भोज्यो
विप्रैर्न संशयः ॥ २३ ॥ वैश्यकन्यासमुद्धूतो ब्राह्मणेनतु
संस्कृतः । सद्यार्थिकइति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः
॥ २४ ॥ ” इति (पराशरेण ११ ध्याये)

शूद्राः-

शूद्रादिविधाः जातितः कर्मतश्च ॥ जातितः प्रसिद्धाः ।
प्रथमोजातिशूद्रः पादप्रधानः गतागतादिनाकर्मकर्ता
सेवकशक्तिप्रधानः शूद्रः इति । “शूद्रादेव तु शूद्रायां
जातिशूद्र इति स्मृतः” इति (औशनसस्मृतौः श्लो. ४८)
कर्मणा शूद्रस्य ब्राह्मण्यादिकम् ।

कर्मशूद्रः-

“ त्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ” इति
तथा—“ अग्निकार्यपरिप्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः । वेदं च ये
न धीयानास्ते सर्वे वृषलाः स्मृताः ” इति (स्मृतिरस्त्वा-
करे)

तथा “ शूद्रत्वं याति स द्विजः ” इति (माधवीये परा-
शरव्या—११ ध्याय ६ श्लो.)

“ चण्डाली बन्धकी वैश्या रजःस्था या च कन्यका ।
ऊढ़ा या च सगोत्रेण वृषल्यः परिकीर्तिताः । ” इति (पराश-
रस्मृति १० ध्या ८ श्लो ० व्या ० माधवीयैस्मृत्यन्तरम्)

देवविशेषेषु शूद्रसमाः—

“यमो मानुषगन्धर्वास्तथैवाजानदेवताः ॥ शनिपु-
ष्करयक्षाद्या यमदूताश्च सर्वशः ॥ चित्रश्च चित्रगुप्तश्च ब-
न्दिवेतालुकिन्नराः ॥ विद्याधरादयो येन्ये शूद्रवर्णाः सम-
स्तशः” इति (वृहज्ज्योतिषार्णवे मिश्रस्कन्धे विष्णुरहस्ये
२२ तमेऽध्याये)

देवविशेषेषु शूद्राः—

“यक्षाश्च गुह्यकाश्चापि शूद्रवर्णाः प्रकीर्तिताः” इति
(वृहज्ज्योतिषार्णवे मिश्रस्कन्धे विष्णुरहस्ये २९
तमेऽध्याये)

शूद्रविभागः—

शूद्रा द्विविधाः निरवसिता अनिरवसिताश्चायैभुक्ते पात्रं
संस्कारेण शुद्ध्यति तेऽनिरवसिताः । यैभुक्ते पात्रं संस्कारेण
न शुद्ध्यति ते निरवसिताः इति (शूद्राणामनिरवसि-
तानाम् ” इति (पाणिन्यष्टके २-४-१० सूत्रे
महाभाष्ये) “ भस्मना शुद्ध्यते कांस्यम् ” इत्याद्युक्त-
संस्कारेणापि पात्रं न शुद्ध्यति तेषामित्यर्थः” इति (मनो-
रमायामत्रैव)

“अत्रेदं चिन्त्यम् अनिरवसितानामिति निषेधबलादेव
शूद्रशब्दोत्र त्रैवर्णिकेतरपरः । नतु शूद्रत्वजातिपरः”

इति (मनोरमायामत्रैव) उक्तेर्नशूद्रा द्विविधा इति वकुं
युज्यते । तज्जात्या क्रान्तानां द्वैविध्याभावादिति ॥ अधिकं
प्रथमखण्डे उक्तामित्यलम् ॥

इत्यविधिनौयानमीमांसायांम्लेच्छदेशविचाराख्यं
नाम षष्ठं खण्डं सप्तमम् ॥ ६ ॥

अथ प्रायश्चित्ताख्यं सप्तमं खण्डं ॥
प्रारम्भ्यते ।

न च चण्डालाद्यशुचिजनसम्बन्धान्नावोऽशुद्धत्वा
त्समुद्रयाने तत्र सन्ध्यादिसत्कृत्यं दुष्करं
स्यादिति वाच्यम् ॥ “आसनं शयनं यानं नावः पथि-
तृणानि च । चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव शुद्ध्यति ”
इति (बोधायनस्मृतौ ।) उक्तेर्मारुतेन शुद्धचङ्गीकरणा-
दोषात् ॥ न च तत्र चण्डालादिसामीप्यमिति तद्यानम
युक्तमिति वाच्यम् ॥ “युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतु-
र्युगम् । चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ” इति
(पराशरस्मृतौ १२ध्या ०७८श्लो ०) उक्तेर्मारुतेन नौः शुद्धा
पितत्रैव चण्डालादिवासप्रयोज्यप्रत्यवायस्यपतितोदक्या-
सूतिकाचण्डालानां क्रमेण चतुस्त्रिद्वयेकयुगंप्रमाणेन व्य-
वधानेनादुष्टत्वस्वीकारात् ॥ युगप्रमाणं च लोकव्यवहारा-
दवगन्तव्यमिति (तत्रैव माधवीये) स्पष्टम् । न च शवविण्मू-

१ चण्डालादिस्पर्शे ।

त्रादिदूषितायां नावि कथं शुद्धिरिति वाच्यम् । “शववि-
ण्मूत्रशुक्लस्तुदूषितं तु मृदम्बुभिः। शोध्यादौ शोधनीयं च
गोमूत्रक्षीरवारिभिः” इति (पराशरमाधवीये ७ व्या० २९
श्लो० व्या० ब्रह्माण्डपुराणे) उक्तरीत्यामृजलादिना शुद्धि-
सिद्धेः। न च “ननाविभुञ्जीत ॥६॥” इति (आपस्तम्बेन
१ मे धर्मप्रश्ने प्रथमपटले) सूत्रेण तत्र भोजनस्य निषि-
द्धत्वात्र नावा समुद्रयानं स्यादिति वाच्यम् ॥ तवापिभूमौ
स्थितस्य “ न नाविभुञ्जीत ॥६॥” इति सूत्रोत्तरं “ तथा
प्रासादे ॥ ७ ॥ ” इति (आपस्तम्बेन १ मे धर्मप्रश्ने ६
मपटले) सूत्रेण प्रासादे भोजननिषेधात्कथं भुज्यत इति
प्रश्ने “कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८ ॥ ” इति (आपस्तम्बेन
तत्रैव पटले) सूत्रेण कृत्रिमभुवं परिकल्प्य तत्र भुञ्जीते-
त्युक्तेस्तत्र भुज्यत इत्युक्तरस्यैवानुवादेनेष्टसिद्धेः । अत
एव “न प्रासादे दारुमये मञ्चे वा सौधेऽशुद्धेऽपि पात्रे” इति
“कृतभूमौ गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत” इति च
(संवर्तेन) तथा—“नाङ्गस्थो दारुसंस्थो वा नाकाशे नान्ध-
कारिते । नाश्रीयाच्छयनारूढो न दीपे निहते पुनः” इति
(शाण्डिल्येन) उक्तं संगच्छते ॥

ननु सिद्धुसौवीरेत्य ‘त्रप्रत्यन्तवासिनः’ इत्यनेन समुद्रया-

नेप्रत्यन्तवासिभिःसंसर्गोभवतीति तदोषनिश्चकरणाय पुन-
 संस्कारादिकर्तव्यं स्यादितितत्संसर्ग एव निषिध्यते न
 तुतदेशगमनमीपान चैव प्रत्यन्तवासिनां भरतखण्डमाग-
 तानां भरतखण्डेशुद्धक्षेत्रादावनिषिद्धदेशे संसर्गो यैर्भ-
 वति तेषां पुनसंस्कारापत्तिरितवाच्यम् ॥ अनिषिद्धधर्मा-
 चारवद्दरतखण्डस्थदेशेभ्योन्यदेशं गत्वा तत्रत्यैस्तत्र सह-
 वास एव प्रायश्चित्तं नोक्तभरतखण्डस्थे देशे तैः तसहवास
 इति स्वीकारात् ॥ न च विनिगमनाविरहादुभयत्र तत्स-
 हवासः प्रायश्चित्तापादकइत्युचितमिति वाच्यम् ॥ चण्डा-
 लादिभिराक्रान्तेल्पेतीर्थादौ कृतं कर्म दोषावहंतन्निर्गमोत्तरं
 तत एव शुद्धे तत्रैव कृतंकर्म बहुफलमित्यादिरीत्याशा
 स्त्र लोकव्यवहारात्काश्यादौमहाक्षेत्रेदुष्कृत्यानिकुर्वतोपि
 काशीतोऽन्यत्र वासं विहाय काश्यामेव वस्तव्यमिति
 नियमवतस्तत्कर्मप्रयोज्यप्रत्यवायसंबन्धतदभावयोस्तार-
 तम्यवदोषसम्बन्धतदभावयोस्तारतम्ययोरुद्द्यत्वात् ॥ किंच
 भरतखण्डेप्रत्यन्तवासिभिःसंसर्गं प्रत्यन्तदेशे भरतखण्ड-
 स्थैःसहसंसर्गे च संसर्गप्रयोज्यप्रत्यवायविषयेन्यूनाधिक्यम
 वश्यमभ्युपेयम् यतोवेदोक्तमुकर्मबहुलेयं भूमिःतदिपरीता
 च प्रत्यन्तभूमिः ॥ ततश्चकर्मठबहुलभूमध्यस्थस्यभरतख-
 ण्डेतत्रत्यैस्सहसंसर्गे तत्रात्रत्यैस्सहसंसर्गे उत्पत्स्यमानत-

त्प्रयोज्यप्रत्यवायापेक्षयात्रोत्पत्स्यमानतत्प्रयोज्यप्रत्यवा-
 यस्य दौर्बल्यादल्पत्वाच्चमन्दमेवप्रसरणमतिशीतप्रदेशे
 विषस्य प्रसरणमिव ॥ ततश्च प्रत्यन्तदेशेतृष्णदे-
 शे विषस्यप्रसरणमिव प्रत्यन्तवासिभिः संसर्गप्रयोज्य-
 प्रत्यवायः भरतखण्डस्थस्यज्ञाडितिबहुलप्रबलप्रत्य-
 वायोत्पादकः ॥ प्रत्यन्तदेशभुवो वेदविहितसद्धर्म-
 कर्मानुष्टानशून्यत्वेनप्रायस्ताद्विनासद्धर्मानुष्टानपरिपूर्ण-
 त्वेन वेदविहितकर्मविरुद्धकर्मानुष्टातृजनवाहुल्येन च
 तत्र तद्वेषप्रसरणस्य प्रावल्यात् ॥ न चैव प्रत्यन्तदेश-
 वासिनां भरतखण्डीयजनैः सह भरतखण्डे संसर्गे प्रत्य-
 न्तदेशवासिनस्तदेशीयसंसर्गप्रत्यवायद्वासेन शुद्धतापत्ति-
 रितस्त्वदेशगमने स्वदेशीयसंसर्गजन्यपापपरिहारय
 प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यतापत्तिश्चेति वाच्यम् ॥ इष्टापत्तेः ॥
 तत्र पुनर्गमनोत्तरं प्रायश्चित्तानुष्टानेच्छायां सत्यामपि
 तदनधिकारित्वेन तेन कर्तुमशक्यत्वाच्च ॥ तथा च
 “प्रत्यन्तवासिनः” इत्यस्य म्लेच्छदेशवासिनो जना इत्य-
 र्थमभिप्रेत्य संसर्गस्तत्रत्यैस्सह तत्रैवात्रत्यानां प्रबलदोषा-
 वहोत्रापि खण्डे किञ्चिद्वेषपावह इति वर्णितम् ॥

अत्रायमभिसन्धिः ।

संसर्गश्च—“तदन्नं तद्वहे भुक्तिस्तदनुज्ञानिरीक्षणम् ॥

तदनुज्ञामवाप्याथ स्वयं वापि निरीक्षणम् ॥ भुक्ता विप्रः
सपापीयान्वद्विधं शूद्रभोजनम्” इति (प्रायश्चित्तखण्डे
हेमाद्रौ शूद्रसत्रभोजनप्रायश्चित्ते मनुना) “एकशय्या-
सनं पङ्क्खर्भाण्डपङ्क्खचन्नमित्रणम् । याजनाध्यापने योनि-
स्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधासंकरः प्रोक्तो न कर्त-
व्योधमैः सह” इति (मिताक्षरायां बृहस्पतिना २६१
श्लो० ३ ध्या० ८ श्लो० ८्या० पराशरमाधवीये
च) “संलापस्पर्शनिःश्वासात्सहशय्यासनाशनात् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात्पापसंकरमतेनृणाम् ।” इति च (तत्रैव देव-
लेन) “पृथक् पृथक् दोषजनकत्वमेषां समुदितस्यैव
दोषजनकत्वम्” इति च (मिताक्षरायां ३ ध्या० २६१
श्लो०) उक्तरीत्या पूर्वोक्तेस्तह संपर्कस्य निषिद्धत्वेन
तस्य समुद्रयाने नान्तरीयकतया सम्भवादुभयत्र भरत-
खण्डेन्यखण्डे च समानत्वेषि पक्षिणामेकजातीयत्वेषि
देशभेदेन दुःखित्वसुखित्वाल्पदुःखित्वाल्पसुखित्ववत्पू-
र्वोक्तहृष्टान्तवच्च संसर्गस्तत्रप्रवलप्रत्यवायकारी अत्र त्व-
ल्पप्रत्यवायकारीति ॥

ननु “ब्रह्महामद्यपःस्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते
महापातकिनो यश्च तैस्तह संवसेत्” इति (मनुना ११
ध्या० ६६ श्लो०) उक्तेस्तत्संसर्गिणः कर्तव्यप्रायश्चित्तस्य

यदोपवतावासादिस्तदोपवानेवायमिति निर्णयेषि ब्रह्मह-
त्यादिपापकृतां चतुर्णामेव कलियुगीयधर्मनिर्णयार्थं
प्रवृत्तेन पराशरेण प्रायश्चित्तान्युक्तानि न तु तत्संसर्गिणः
प्रायश्चित्तं किञ्चिदप्युक्तमिति तस्य प्रायश्चित्तं कलौ
नास्त्येव । अत एव “कृते संभाषणादेव व्रेतायां स्पर्शने-
न च । द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥२६॥”
इति “त्यजेदेशं कृतयुगे व्रेतायां आमसुत्सृजेत् । द्वापरेकु-
लमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥ २६ ॥” इति
“संसर्गदोषः स्तेनाद्यैः” इति च (पराशरमाधवीये धर्म-
ब्रह्मसमयप्रमाणनिरूपककलिवज्ये १ ध्या० ३४ ॥ श्लो व्या०)
उक्तं “कलौ कर्तैव” इति “पतति” इति ततः कर्तैव त्या-
ज्यः इति महापातकिसंसर्गस्य किञ्चिदपिदोषापादकत्वाभाव
इति च सिद्धौ कथं चण्डालादिसंसर्गस्य कलौदोषापाद-
कत्वं सुवचमिति चेत् ॥ न ॥ “संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादि
ष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
॥७॥ मासाद्वै मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ॥ अब्दार्धमे-
कमब्दं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥८॥” इति (पराशरेण
४ ध्या०) तथा “संवत्सरेण पतति पतितेन सहा-
चरन् । भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम् ”
इति (मिताक्षरायां ३ ध्या० २६१ श्लो० व्या०) तथा

“यश्चैत्सह संवसेत्” इति (मनुना११ ध्या०६५श्लो०) चोक्तवचनैः प्राप्तपतितत्वादिदोषापादकत्वस्याभावइत्यर्थस्य प्रागुक्तपराशरकलिवर्ज्यवचनादिनासिद्धावपिपापात्यन्ताभावस्यासिद्धेः ॥ अत एव “शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कः शूद्रेण तु सहासनम् । शूद्राज्ञानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३४ ॥” इति “आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । सङ्कामन्तिहि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि॥७८॥” इति च(पराशरण१२०शाध्या०) उक्तः पापसंसर्गतज्जन्यपातित्ययोश्च निर्देशः संगच्छते ॥ एतेन “ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं गुर्वद्वनागमः । महापातकसंज्ञानि चत्वार्यैव कला युगे ” इति “चत्वार्यैव” चतुर्ग्रहणैवकाराभ्यां “संसर्गदोषो नैव स्यान्महापातकिभिः कलौ ” इति “नैव ” इति पदेन च (स्मृतिमुक्ताफले प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण सुमन्तुकामधेनुकर्तृभ्यां) कलौ संसर्गदोषात्यन्ताभावस्यैव प्रतिपादनात् “यो वै समाचरेद्विपः” इत्युक्ता “त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ ९ ॥ चतुर्थै दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे मतः । कुर्याज्ञानद्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्रयम् ॥ १० ॥ शुद्धर्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान्कृच्छ्र-

माचरेत् । पक्षसंख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपिदक्षिणा ॥११॥”

इति (पराशरमाधर्मीये ४ ध्या०) अकामकृते संसर्गेतथा “पञ्चोहेतुचरेत्कृच्छ्रं दशाहे तसकृच्छ्रकम् । पराकस्त्व-
र्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् । मासत्रये प्रकुर्वीत
कच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं
त्वब्दार्धमाचरेत् । संसर्गेत्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं
नरः” इति (मिताक्षरायां३ ध्या० २६१७लो० सुमन्तुना)
कामकृते संसर्गे प्रायश्चित्तयोर्विधानं कलावयुक्तमेवेत्य-
पास्तम् ॥ एवं च समुद्रयानेषि संसर्गप्रायश्चित्तं सामान्यं
स्यादेवेति केचित् ॥ तत्र ॥ “युगे युगे तु सामर्थ्यं दोषं मुनि-
विभाषितम् । पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
॥३४॥ इत्यत्र (पराशरेण १ ध्या०) “शेषं मुनिविभाषितम्”
इत्युक्तरीत्या “देशयात्राविवाहेषु यत्र प्रकरणेषु च ।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते” इति (अत्रिणा)
“सङ्कटे विषमस्थाने दुर्गेषु परिख्ये तथा । भद्रपत्तनमार्गेषु
यथा शुद्धस्तथैव सः” इति (स्मृतिरत्नाकरे संवर्तन)
चोक्तेर्यात्रामार्गपत्तनेषु स्पृष्टास्पृष्टिजन्यदोषाभावस्या-
शुद्धेषि शास्त्रीयशुद्धत्वप्रतिपादनेन तदभावस्यापि प्रति-
पादनाद्यस्यकस्यापिसंसर्गस्य दोषजनकत्वाभावसिद्धेः ॥
न चैव “ पथि चण्डालकं हृष्टा कुर्यात्सूर्यावलोकनम् ।

यदि संभाषणं चैव सावित्रीं तु सकृजपेत् ” इति
 (पराशरेण स्मृतिरत्नाकरे) उक्तमयुक्तस्यात् । सर्व-
 थापि पथियानादैत्यासांसर्गिकदोषाभावस्योक्तत्वादिति
 वाच्यम् ॥ “रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।
 मारुताकेण शुध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥ ३४ ॥ ”
 इति “देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।
 रक्षेदेव स्वदेहानि पश्चाद्धर्मे समाचरेत् ॥ ३५ ॥ ”
 इत्यादिना च (पराशरेण ७ ध्या०) उक्तेनौकातिरिक्तप-
 थविषयत्वं तीर्थयात्रादिषु नौकाद्यवस्थानहृपप्रवासनाना-
 धर्मनाशहृपदेशभङ्गस्वामिकार्यादिहृपव्यसनादिभित्रवि-
 षयत्वं च प्रायश्चित्तस्येत्यदोषात् ॥ अत एव प्रागुक्ते
 संवर्तवचने दुर्गपदं सङ्कटपदं च सार्थकम् “उपवासैवतैः
 पुण्यैः स्नानसन्ध्याच्चनादिभिः ॥ ४० ॥ जपहोमदयादानैः
 शुध्यन्ते ब्राह्मणादयः । आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं
 जलम् ॥ ४१ ॥ न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा-
 यथा ” इति (पराशरेण १० ध्या०) “ ऋत्विङ्गमुखसं-
 स्पर्शोपि चमसानां यथा नोच्छष्टदोषशास्त्रहृष्टया तेषां
 निलेपस्वभावत्वात्तदाकाशादिष्ववगन्तव्यम् ” इति
 (तत्रैव माधवीये) चोक्तरीत्या नौकास्वपि नित्यनैमिति-

कादिकर्मकर्तृणामशुद्धच्यभावाच्च । न चेदं वचनं व्यभिचारे
णप्राप्तचण्डालत्ववद्वाह्णीगृहप्रवेशोप्यशुद्धच्यभावचोधक-
मिति वाच्यम् ॥ न्यायसाम्येनैतद्विषयकत्वेषि बाधका-
भावादिति केचित् ॥

ननु “ वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।
स्वकर्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ” इति (पराश-
रेण ८ ध्या० २ श्लो०) उक्तरीत्या तथाभूतानां सत्रिधौ
स्वपापे निवेदिते “ आर्तानां मागमाणानां प्रायश्चित्तानि
ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ”
इति (अङ्गिरसा माधवीये ८ ध्या० ३० श्लो० व्या०) उक्ते-
स्तज्ज्ञैः “ कर्तारं देशकालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम् ।
अवेक्ष्य च बलं चैव प्रायश्चित्तं वदेद्दुधः ” इति (विष्णु-
ना प्रायश्चित्तपद्धतौ) उक्तरीत्या देशकालकर्त्रादिकं पर्या-
लोच्य “ प्रायश्चित्तं तदा दद्यादेवतायतनाग्रतः । आत्म
कृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्देवमातरम् ” इति (पराशरेण ८
ध्या० ३० श्लो०) उक्तेदेवालयादौ स्थलविशेषे “ सुशा-
न्तानां च विदुषां कलौ संघः प्रशस्यते । धर्मज्ञा बहवो-
विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ” इति (तत्रैव देवलेन) उक्त-
रीत्या संघशः समेत्यनिश्चित्य प्रायश्चित्तमनुपेक्ष्योपदेष्ट-
व्यमेवेति “ आज्ञात्वाधर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।

प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः किल्बिषं परिषद्वजेत् ” इति
 (पराशरेण व्या० श्लो०) उक्तेरन्यैरुपदिष्टं प्रायश्चित्तं
 न विधेयमिति च निर्णीतम् ॥ ततश्च कलौ तथाभूतानां
 स्वकर्मरतविप्राणामभावः । यतः कलौ सर्वैष्यभोज्यात्रा-
 अभक्ष्यभक्षणाश्च ॥ तस्माद्वाह्यणविषयकं प्रायश्चित्तं व्यर्थ-
 मेव । स्वतः कृतप्रायश्चित्तानामपि पुनरभक्ष्यभक्षणाभो-
 ज्यात्रानाचाराचरणाचारत्यागपरदोहादिष्वेव तेषां-
 प्रवृत्तेस्वाभाविकत्वेन ततो निवृत्ययोग इति परा-
 शराद्युक्तनानाविधपरिषद्वक्षणलक्षितासुपरिषत्सु कस्या
 अपि परिषदोऽसंभवेनतद्विधायकाभावात्कथं द्विजानां
 प्रायश्चित्तं स्यात् । यथा “ स्वाध्यायमधीयीत ”
 इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) “ स्वाध्यायप्रवचना-
 भ्यां न प्रमदितव्यम् ” इति “ तमध्यापयीत ” इति
 (तैत्तिरीयोपनिषदि १ वल्ल्यां) चाध्ययनाध्यापन
 योर्विधीस्तः । “ पाठमात्रावसानो हि पङ्के गौरिवसीदति ”
 इत्यादिकानाम् (पराशरमाधवीये कूर्मपुराणे ३८ ॥ श्लो०
 व्या० १ ध्या०) उक्तेरिदं विधिद्वयमर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्ग-
 वेदानां चतुर्णा॒ स्वशाखाया वा पाठमाचष्टे । न च कलौ
 कोपि तादृशो द्विजो हृश्यते । यथा वा गव्येन घृतादिना
 विना होमादि विहितम् न च तत्कापि हृश्यते । यथा वा

ध्ययनधर्मादय आश्रमधर्मादयश्च वहवो निहृपिताः ।
 नच तेषु कस्याप्येकस्य पूर्णतया ज्ञातानुष्ठाता वा
 द्विजः कोपि कलौ दृश्यते । तस्माद्वाहणाः क्षत्रिया
 वैश्याश्च स्वस्वतेजोबलधर्माचारशून्यास्तथा शूद्रा
 अपि तथाविधद्विजाभावेन क्वचिदपि निग्रहानुग्रहबलमप-
 श्यन्तो निर्भयेन स्वतन्त्राः संवृत्ताः इति सर्वोपि प्रायश्चि-
 त्तार्हाःस्युरिति चेत् ॥ न । द्विविधा ह्यधर्मस्य प्रवृत्तिः-
 युगप्रयुक्ता प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । आद्या परिहर्तु-
 मशक्यत्वेनानिवार्या । अन्त्या तु परिहर्तु शक्या प्रायश्चि-
 त्तेन । तन्मात्रोद्देशेन कलौ प्रवृत्तानां सर्वज्ञपराशरप्रोक्तानां
 प्रायश्चित्तानामुपदेष्टाद्यभावेन साङ्गतया यथावदनुष्ठाना
 सम्भवेन वैयर्थ्यकल्पनापेक्षया कालदेशशक्तिकर्तृद्रव्यो-
 पदेष्टादिसामग्र्याद्यनुरोधेन यथासंभवमनुष्ठानेन सार्थक्य-
 कल्पनं वरं युक्तं श्रेयस्करं चेत्याद्यर्थाङ्गीकारेणादोषात् ॥
 तथा च “दानमेव कलौ युगे” (पराशरेण १ध्या ०२२श्लो ०)
 “कलौ संवः प्रशस्यते” (पराशरमाधर्वीयेदेवलेन ८ध्या ०
 ३०श्लो ०व्या ०) “देशं कालं व्यः शक्तिम्” (याज्ञवल्क्येन
 श्लो २९४ ३ध्या ०) इत्याद्युक्तं च पर्यालोच्य मुख्यतया दानं
 संघं सजातीयं च व्यवस्थाप्यतत्तदेशाद्यनुसारेणोक्तप्रायश्चि-
 त्तस्यथा तथा वानुष्ठानेन सर्वोनिष्पापा भवन्त्विति कृपयैव

प्रणीतभिदं शास्त्रं सन्मुख्यतममास्तिकतामुत्पादयन्ना-
स्तिकतां निवर्तयच्च परमोत्तममेव फलं प्रसूते ॥ एवं च
“षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ॥ हुतशेषं तु
भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति” इति (पराशरेण १ ध्या०
३८ ॥ श्लो०) उक्तेर्यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रति
ग्रहणपषट्कर्मानुष्टानेन सर्वैषि वर्णा न कदाचिदपि क्लेश-
स्य नरकाद्यनुषिद्धस्य पापमात्रस्यापि भाजनं भवन्ति ।
यतोऽत्र याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सामान्यतः सर्व-
वर्णसम्बन्धिनो गृह्णन्ते ॥ संकोचे माना भावा
दिति ब्राह्मणद्वारा क्षत्रियोदेस्त्रीणि यजनाध्ययनदानानि
ब्राह्मणस्यानुष्टातृत्वब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानुष्टापकत्वाभ्यां
षडित्यनुष्टातृत्वेनानुष्टापकत्वेन च प्राप्तानां त्रयाणां
त्रयाणां स्वस्वकर्मणां मध्ये नित्यानां नैमित्तिकानां
काम्यानां प्रतिषिद्धविषयकप्रायश्चित्तानां चोक्तरीत्या-
नुष्टानान्न कोपिदोष इति । यथा भरतखण्डे तथा
द्वीपान्तरे यानेषि स्वस्वकर्मणां त्रयाणां त्रयाणां
स्वस्वसमये तत्तदेशकालसामग्र्याद्यनुसारेण साक्षात्प्रति-
निधिद्वारा वानुष्टाने बलात्कारेण धर्मप्रतिष्ठालिप्सया वा
द्वीपान्तरगतौ तत्प्रयोजकसामुद्रिकनौयानप्रयोज्यस्य
प्रत्यन्तवासिवासप्रयोज्यस्य वा प्रायश्चित्तस्यनावश्यकता

तेषांकेषाच्चिद्रा ॥ साक्षा त्रातिनिधिद्वारास्वस्वकर्मनुष्टाना-
संभवेतुस्मृतिमुक्ताफलोक्तबोधायनीयस्यगोत्मोक्तस्य ऋ-
ग्विधोनोक्तस्यात्यल्यदोषेप्रतिवर्धकर्तव्यतया “संवत्सरस्यै
कमपिचरेत्कृच्छ्रंद्विजोत्तमः। अज्ञातभुक्तशुद्धचर्थेज्ञातस्यतु
विशेषतः” इति(मिताक्षरायां इध्या ८९६ लो० व्या०) वचनेन
विहितस्यवाप्रायश्चित्तस्यकाशीक्षेत्रवासादेवासर्वपापनाश-
कस्यानुष्टानेनकर्मलोपादिप्रयोज्यदोषजालस्य निवृत्तिसं-
भवान्न कोपि दोषः । तथाधर्मज्ञसमये घटकबृहन्नारदीयो-
क्तस्यासंग्रह इत्येतत्पाठस्य प्रामाणिकत्वे द्वीपान्तरदर्शन-
कामनयैव द्वीपान्तरं गतस्यमागेसर्वथा परित्यक्तधर्मसर्व-
स्वस्याकृतप्रायश्चित्तस्य नास्तिकासंग्रहस्यशास्त्रान्तर-
सिद्धस्यानुवादकस्तथास्तिकस्य तु कृतप्रायश्चित्तस्य
श्राद्धमात्रेऽवै पित्र्ये च परिहार्यताबोधक इति दिग्गिति
विदां कुर्वन्तु सुधिय इति शम् ॥

क्षमध्वं पण्डिताः सर्व महान्तो गुणमण्डिताः ।

धर्ममूलजगन्मूला विज्ञातिः श्रूयतां मम ॥ १ ॥

धर्म विवर्द्धयिषुणा परितो जगत्सु

पापं निनाशयिषुणा रचिता मयापि ।

सारं रिक्षयिषुणा भरतस्य खण्डे

आस्तिक्यबीजमियमस्तु हिता द्विजानाम् ॥ २ ॥

मासत्रयेस्यारचनाकृतेरेषामयाकृता ।

बह्वाशयेनपूर्णापि व्याख्योदयमपेक्षते ॥ ३ ॥

तस्मान्निखिललोकानां स्पष्टार्थवगमायच ।
 अचिराद्विषयतेस्पष्टं परिशिष्टस्यलेखनम् ॥ ४ ॥

क्लेशं विषद्वा पददोषगणानपास्य
 धर्मस्य मूलमनुचिन्त्य विशुष्यमाणम् ॥

तदोषशान्तिरनधेति च तत्कृतौ द्राग्
 दोषज्ञतावलमवाप्ययतध्वमद्य ॥ ५ ॥

क्व चास्माकं सन्ध्या यमनियमयोगादिसहिता
 क्व चास्माकं यज्ञाः सुविपुलमहावैभवयुताः ॥

क्व चास्माकं शक्तिस्सकलजगदानन्दनियता
 क्व चास्माकं नाम्रामघतिमिरसंहारपटुता ॥ ६ ॥

खण्डयन्तः सत्यवादान्धर्मे संप्रावयन्तु वा ।
 स्थिरीकुर्वन्तुधैर्येण त्यक्तादैन्यं च याचनाम् ॥ ७ ॥

धर्मप्रतिष्ठाकरणं हि कृत्यमकृत्यमन्यन्न ततोस्ति पुण्यम् ।
 इति स्वचित्तेन समाहितेन ध्यायन्तु वाग्जालमपास्य द्वे ॥

पूर्वेषां नः सदाचारान्सुखदांस्तत्त्वान्मनाम् ॥

अस्माकान्दुःखादान्स्मृत्वायतनीयंहितेसुखे ॥ ८ ॥

अत्रयदूषणंतत्स्यात्स्थितमेवप्रकाशयेत् ।
 नकलिपतंमूलशोधाद्धर्मोद्धारप्रवृत्तये ॥ ९ ॥

तस्मात्क्षमध्वं विबुधाः किंचसंशोधनादिकम् ।
 कुर्वन्तुखण्डनंवास्यमण्डनंनममाग्रहः ॥ १० ॥

श्रीमद्राजाधिराजश्रीमद्भवरडभूपतेः ।
 महापट्टाभिषेकार्थमाहूताः सर्वतो नृपाः ॥ ११ ॥
 श्रीमन्माधवासंहभूपतिमणिः सर्वैस्समंबन्धुभिः ।
 क्षात्रं धर्ममनाकुलं च कलयन्यात्यम्बुधौ नौकया
 पृथ्वीमण्डलनायकैङ्गवरडसद्राजाधिराजश्रिया—
 हूतो राज्यमहाभिषेकमनवं द्रष्टुंतदिङ्गलेण्टपुरम् ॥
 कथं द्रिजानां गमनं शास्त्रेऽस्मिन्यन्निषिध्यते ।
 इति केचित्थान्ये विरुद्धुस्तैस्सहेति च ॥ १२ ॥
 श्रुत्वा तत्क्षणवर्द्धितोत्कटमहावाञ्छासुपेत्यादरा-
 त्सामात्याय पुरोहितादिकपरीवारेण संयास्यते ॥
 शज्जे शास्त्रमतप्रदर्शनकृते श्रीक्षेमराजार्थह-
 र्यक्षोक्तेन मया कृतिर्विरचिता सद्वर्मरक्षार्थिनी ॥ १३ ॥
 चतुर्विंशत्युत्तराष्टादशसंख्येशके भृगौ ।
 द्वितीयायां माधवस्य सिते पूर्तिमगादियम् ॥ १४ ॥
 “श्रीवेङ्गेटेशा” भिषवर्णमुद्रायन्त्रालयाधीशपदप्रतीतः ।
 यस्मैमयेयं कृतिर्पीता मुदासोयां हिन्दियाच्छ्रदांशतं सुखी
 इत्याधिनौयानमीमांसायां सप्तमं प्रांयश्चित्तखण्डसमाप्तम् ७.

खेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्गेश्वर” (स्टीम्) वर्णयन्त्रालयाध्यक्ष—सुंबई.